ВИДАВНИЦТВО ІНСТИТУТУ
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА
ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ЕТНОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. RYLSKYI INSTITUTE OF ART STUDIES, FOLKLORISTICS AND ETHNOLOGY
INTERNATIONAL ASSOCIATION OF ETHNOLOGISTS

ANNUAL

MATERIALS TO UKRAINIAN ETHNOLOGY

Collected Scientific Works

Issue 23 (26)

Kyiv 2024

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ЕТНОЛОГІВ

ЩОРІЧНИК

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

випуск 23 (26)

Київ 2024

ISSN 2313-8505 Рік заснування 1995

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
Наталія СТІШОВА

Заступник головного редактора
Галина БОНДАРЕНКО

Редакційна колегія
Василь БАЛУШОК, Микола БЕХ, Валентина БОРИСЕНКО, Дагнослав ДЕМСЬКИЙ (Dagnoslaw DEMSKI), Анна ЕНГЕЛЬКІНГ (Anna ENGELKING), Анатолій ІВАНИЦЬКИЙ, Віктор КОЖУХАР (Viktor KOZHUKHAR), Катерина КОЖУХАР (Kateryna KOZHUKHAR), Ольга КОЛЯСТРУК, Віктор КОСАКІВСЬКИЙ, Олександр КУРОЧКІН, В'ячеслав КУШНІР, Степан ПАВЛЮК, Теофіл РЕНДЮК, Володимир СЕРГІЙЧУК, Володимир СКЛЯР, Валентина СОБОЛЬ (Walentyna SOBOL), Мирослав СОПОЛИГА (Myroslav SOPOLYHA), Галина СТЕЛЬМАЩУК, Лариса ФІАЛКОВА (Larisa FIALKOVA), Петко ХРИСТОВ (Petko HRISTOV)

Рецензенти:
Олександр КОЖОЛЯНКО – доктор іст. наук
Мирослав БОРИСЕНКО – доктор іст. наук, проф.

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (протокол № 13 від 10.12.2024 р.)

Матеріали до української етнології : щорічник. Збірник наукових праць. Вип. 23 (26) / [голов. ред. Н. Стішова] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2024. 182 с.

Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4
тел. 278-34-54
E-mail: redaktsiia@etnolog.org.ua
https://mue.etnolog.org.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ. № 20362-10162Р від 05.11.2013

Формат 60×84/8, 205×290 мм
умов. вид. арк. 21,15

© Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології, 2024

ЗМІСТ

ХРОНІКИ ВОЄННОГО СЬОГОДЕННЯ
CHRONICLES OF THE CURRENT MILITARY EPOCH

«Війна б'є по наших душах...» Повномасштабне вторгнення в рефлексіях очевидців
«War Strikes at Our Souls...» Full-Scale Invasion in the Eyewitnesses' Reflections 7

РОЗВІДКИ ТА МАТЕРІАЛИ
STUDIES AND MATERIALS

Дєдуш Олексій. Патріотичний неототемізм у реаліях українського Tempus Belli
Diedush Oleksii. Patriotic Neototemism in the Realities of Ukrainian Tempus Belli 49

Литвинчук Наталія. Етнографія на відстані: новий підхід до вивчення особливостей життєдіяльності та аграрних практик міського населення в умовах війни
Lytvynchuk Nataliia. Ethnography at a Distance: A New Approach to Researching the Lifestyles and Agricultural Practices of Urban Population During the War 55

Бондаренко Галина. Українська кухня як сучасний ідентифікаційний маркер
Bondarenko Halyna. Ukrainian Cuisine as a Modern Identification Marker 60

Рендюк Теофіл. Етнічний чинник формування та збереження ідентичності населення українсько-російського пограниччя: історико-етнографічні аспекти (на прикладі Сіверщини)
Rendiuk Teofil. The Ethnic Factor of the Formation and Preservation of the Identity of the Population of the Ukrainian-Russian Border Area (Historical and Ethnographic Aspects. On the Example of Severshchyna) 65

Балушок Василь, Олійник Марина. Семантика традиційної вишивки на одязі українців у фольклорі: сучасний погляд
Balushok Vasyl, Oliynyk Maryna. Semantics of Traditional Embroidery on Ukrainian Clothing in Folklore: A Modern View 85

Боса Любов. Трансгенераційна пам'ять як джерело ідентичності та культурної спадщини українців: антропологічний аспект
Bosa Liubov. Transgenerational Memory as a Source of Ukrainian Identity and Cultural Heritage: Anthropological Aspect 97

Бацвін Андрій. Сучасні аспекти повсякдення малого міста у висвітленні регіональної преси
Batsvin Andrii. Modern Facets of a Small Town's Daily Life Covered by the Regional Press 104

Сушко Валентина. Народна архітектура та житло українців-слобожан
Sushko Valentyna. Folk Architecture and Dwelling of Ukrainians in Slobozhanshchyna 111

Бех Катерина. Сімейна обрядовість у реаліях сучасної Київщини: історіографічний огляд та перспективи вивчення
Bekh Kateryna. Family Rituals in the Realities of the Modern Kyiv Region: a Historiographical Review and Prospects for Study 122

З ІСТОРІЇ ТА ТЕОРІЇ НАРОДОЗНАВЧИХ СТУДІЙ. ВИЗНАЧНІ ДІЯЧІ

FROM THE HISTORY AND THEORY OF THE ETHNOLOGICAL STUDIES. PROMINENT FIGURES

Скляр Володимир. Бишівський район Київської округи у 20-х роках XX століття: чисельність та етнічний склад населення

Skliar Volodymyr. Byshiv District of Kyiv Region in the 1920s: Population Size and Ethnic Composition 130

Пономар Людмила. Ареалогічні інтерпретації традиційного вбрання Якова Прилипка в контексті сучасних викликів

Ponomar Liudmyla. Areological Interpretations of the Traditional Clothing of Yakiv Prylypko in the Context of Modern Challenges 143

Таран Олена. «Хочеться вільні години присвятити етнографії»: Аривон (Іларіон) Курило-Кримчак як етнограф

Taran Olena. «*I Want to Devote My Free Time to Ethnography*": Aryvon (Ilarion) Kurylo-Krymchak as an Ethnographer 154

Павленко Марина. «Всі баришні були в чорному повдіваті»: Василь Доманицький в історії та спогадах жителів села Колодисте

Pavlenko Maryna. «*All the Ladies have been Dressed in Black*»: Vasyl Domanytskyi in the History and Memories of the Inhabitants of the Village of Kolodyste..... 160

Сергієнко Вікторія. Микола Мушинка: In memoriam

Serhiienko Viktoriia. Mykola Mushynka: In memoriam 170

УДК 39:001.891.7:004.775]:355.01(477:470):130.2:314.151.3

Бібліографічний опис:

«Війна б'є по наших душах…» Повномасштабне вторгнення в рефлексіях очевидців (2024) *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 7–48.

«War Strikes at Our Souls…» Full-Scale Invasion in the Eyewitnesses' Reflections (2024) *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 7–48.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Анотація / Abstract

Трагічний досвід українства з виживання в умовах сучасної війни фіксується у свідченнях очевидців, у мартирологах, що продовжуються кожного дня. Представлений корпус документів – важливе історичне джерело, форма збереження колективної пам'яті народу, доказова база про злочини ворогів для майбутніх судів над ними. В Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ІМФЕ) цього року було опубліковано книгу «Культура повсякдення часів російсько-української війни»*, яка містить близько 400 інтерв'ю зі свідками подій повномасштабної війни в Україні. Частину матеріалів, що не ввійшли до видання, публікуємо в цьому числі щорічника. Це зафіксовані у 2022–2023 роках автоетнографічні розповіді та щоденникові записи науковців Українського фольклорно-етнографічного центру ІМФЕ, представників київської інтелігенції.

З часом втрачаються, забуваються окремі деталі пережитих нами подій. Насамперед це стосується трагічних реалій, що витісняються з пам'яті через їх травматичність, природне бажання людини зберігати психоемоційну врівноваженість. Особлива цінність презентованих записів – саме у фіксації повноти подій перших годин, днів, місяців повномасштабного вторгнення військ рф на територію України. Рефлексії науковців із приводу війни, у круговерті якої вони опинилися, стали для них засобом збереження власної професійної кваліфікації, проявом патріотичної позиції. «Був ступор, а потім жагуча потреба діяти, щось робити, бути корисним», – це бажання, притаманне всім у той час, кожен реалізовував повною мірою, залежно від обставин, у яких перебував. А науковці – ще й через культурно-антропологічні дослідження війни.

Ключові слова: автоетнографія, російсько-українська війна, колективна пам'ять, стратегії виживання, вимушена міграція.

The tragic experience of Ukrainians in surviving in the conditions of modern war is recorded in the testimonies of eyewitnesses, in the martyrologies those continue every day. The submitted corpus of documents is an important historical source, a form of preservation of the collective memory of the people, an evidence base about the crimes of enemies for future trials against them. This year M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology (IASFE) has published the book "Everyday Culture during the Russian-Ukrainian War"*. It contains about 400 interviews with the witnesses of the events of the full-scale war in Ukraine. We are publishing a part of the materials those haven't been included in the edition in this issue of the annual. These are autoethnographic stories and diary entries of of the scientists of Ukrainian Folklore and Ethnographic Centre of the IASFE, the representatives of Kyiv intelligentsia recorded in 2022–2023.

Over time, separate details of the events we experienced are lost and forgotten. First of all, this concerns tragic realities those are pushed out of memory because of their traumatic nature, the

* Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 12. Культура повсякдення часів російсько-української війни / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2024. 848 с.

SKRYPNYK, Hanna, ed.-in-chief. Ethnographic Image of Modern Ukraine. Corpus of Expeditionary Folklore and Ethnographic Materials. Vol. 12. Everyday Culture during the Russian-Ukrainian War. National Academy of Sciences of Ukraine; M. T. Rylskyi IASFE. Kyiv, 2024, 848 pp.

natural desire of a person to maintain psycho-emotional balance. The special value of the presented records consists just in the fixation of the completeness of the events of the first hours, days, and months of the full-scale invasion of the Russian troops into the territory of Ukraine. Reflections of the scientists about the war, in the vortex of which they have found themselves, become for them a means of preserving their own professional qualifications, a manifestation of a patriotic position. "There was a stupor, and then a burning need to act, to do something, to be useful", – this is a desire inherent in everyone at that time, and everyone realized it in full, depending on the circumstances in which they were. And scientists – also through cultural and anthropological studies of the war.
Keywords: autoethnography, Russian-Ukrainian war, collective memory, survival strategies, forced migration.

м. Київ

Лідія Артюх, автоетнографічна розповідь.
Записано в березні–травні 2022 р. у м. Києві

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [березень-квітень 2022 р.] Уже понад сорок днів продовжується так зване широкомасштабне вторгнення росії в Україну. Вісім років тому це вторгнення прикривалося країною-агресоркою окозамилювальним терміном «збройний конфлікт на Сході України» і обмежувалося, завдяки Збройним Силам України, локальною війною на території Донбасу. Тепер увесь світ побачив, що це не конфлікт на Сході України, а велика війна між двома протилежними життєвими системами: свободою і незалежністю проти імперської захланності, підкріпленої багаторічною пропагандою безкарності сили. Війна почалася між Добром і злом, Свободою і приниженістю, Світлом і темрявою.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ Протягом цього часу ми з дочкою залишаємося в Києві, на крайньому північному заході міста, в Академмістечку. Як змінився наш побут під час великої війни? Запаслися продуктами тривалого зберігання, заповнили водою всі можливі ємності. Купили запасні батарейки. Зарядили ґаджети. Перевірили бомбосховища, найближчі до дому. У нашому будинку бомбосховище не обладнане, просто підвал, у якому проведено комунікації (там і газ, і водопровід і опалення). Електрика в підвалі була відсутня. Тому умільці (чоловіки старшого віку з наших сусідів) швидко за допомогою автомобільних акумуляторів налагодили освітлення. Усі пожильці знесли туди стільці й крісла, ковдри. Затишку не створили, проте всі перезнайомилися й охоче допомагали одне одному. У нашого народу дуже потужні сусідські зв'язки. Паніки не було, навіть під час нальотів і обстрілів ракетами. Серед сусідів панували спокій і зосередженість. До багатодітної родини з нашого під'їзду ставлення було особливо уважне – допомагали, чим могли. Перші дні магазини не працювали, не було хліба, тому всі повіддавали для дітей свої запаси борошна. Перші сигнали тривоги всі проводили в цьому малопристосованому підвалі. Потім стали від'їжджати люди з дітьми, а також ті, хто не міг перенести майже постійного гуркоту важкої зброї. Були й такі. Їх ніхто не засуджує. Решта пристосувала у кімнатках, коридорчиках поміж несучими стінами щось подібне до укриття. Там перебувають під час тривог, які перший час були досить тривалими й частими. До підвалу спускаються тільки мешканці верхніх поверхів, яким небезпечніше перебувати у квартирах. [Мер Києва] Кличко повідомив, що станції метро можуть бути використані як бомбосховища. Проте навіть найближча від нас станція на відстані десяти-п'ятнадцяти хвилин пішої ходи для здорової людини. Тому старші люди просто не встигають дістатися туди до початку обстрілів Києва. Залишаються квартири на нижніх поверхах і підвали в нашому й сусідньому будинкові, які використовують як укриття. Слід відзначити, що комунальники працюють успішно. Двічі було відключення водопостачання, але комунальні служби налагоджували все досить швидко, протягом дня. Гірше переносити відсутність електрики, бо це – зв'язок із зовнішнім світом. Не було Інтернету, не працювало теле-

бачення, навіть сирени не було чути. Відсутність інформації – найтяжча кара в такій ситуації. Виявилося, що рашисти з Бучі, Гостомеля й Ворзеля артилерією не раз розбивали високовольтну мережу, позбавляючи весь Святошинський район світла і зв'язку. Метро на найближчих від нас станціях функціонує лише як укриття. Транспортного сполучення від Святошино і Новобіличів немає. За потребою, дочка ходила до Сирця і до Павлівського скверу пішки, а це досить тривала подорож. По дорозі купила котячий корм, бо в нашому районі зоокіоски зачинені. Познайомилася з парою старичків-вірмен, які готують справжнісінький вірменський лаваш. Смачний. Ми їли ще теплий. Барив-дзес, кияни-вірмени. На восьмий день квітня оголошено повернення сполучення метро від «Академмістечка» до «Університетської». Потяги будуть ходити човником по одній колії – туди й назад, з інтервалом у годину. Отже, буде легше добиратися до центру міста. До цього дня ми були відрізані від інших районів Києва майже зовсім. Друга колія запруджена людьми, які втратили домівку чи тими, хто перебуває там під час тривоги. Живуть на станціях і у вагонах другої колії. Облаштовують сидячі й спальні місця, місця для дитячих візочків і ліжечок. У нас було сильно чути майже безперервні бої в районні Гостомеля, Ірпеня, Бучі, Ворзеля і траси на Житомир. Ми навчилися навіть розрізняти артобстріли і гуркіт від систем наших ППО. Чути було звуки стрілецької зброї (мабуть, кулеметів) від Житомирської траси. В Академмістечку є розгромлений багатоповерховий будинок. Після перемоги будемо розбирати. Двічі наша славна ППО влучила і збила крилаті ракети в районі пр. Перемоги [з березня 2023 року – Берестейський проспект] неподалік від метро «Житомирська» і «Святошин». Ворог цілив на завод Антонова. Мешканці нашого будинку об'єдналися в самооборону. Збирають допомогу для найближчих блокпостів, речі для Тероборони. Уважні щодо «чужинців», які час від часу з'являються на нашій території. Близько ж «орки», треба бути пильними. У перші дні зібрали пляшки, злили зі своїх машин рештки бензину, зі старих футболок поробили фітілі. Дочка віддала свій запас бензину, який вона придбала свого часу для малювання батіка. Малювати батік не час. Тепер у нас є запас «бандерівських коктейлів» для гідної зустрічі російських загарбників. Об'єднані в самооборону, ми завели чат будинку, повідомляємо про появу можливих чи потенційних мародерів чи то диверсантів, про підвезення продуктів у найближчі магазини, про відсутність електроенергії чи води, встановили зв'язок з місцевим блокпостом Тероборони. Самоорганізація виявилася успішною і, на диво, швидко застосованою. Перші найбільш тривожні вечори, поки ще Тероборона не налагодила блокпости в Академмістечку, встановили нічні чергування по дві години, щоб запобігти мародерству і вторгненню злодіїв. Чоловіки обходили будинок. Знайшлася навіть зброя. Я віддала їм свій дрібнокаліберний револьвер, на володіння яким не потрібно дозволу. Неабияка зброя, але зупиняючий ефект має. І з такою навіть малопотужною вогнепальною зброєю чоловіки-охоронці почуваються більш захищеними. Тяжкі бої в Ірпені, Бучі, Гостомелі, Ворзелі було добре чути. Хвилювалися за своїх захисників. Чимало з них пішли в Тероборону саме з Академмістечка, і ми отримували від них якісь дозволені відомості. Хвилювалися й за мирних жителів. У середині березня наша родина поповнилася. Двоє молодих родичок, жіночок з Ірпеня, стали біженцями в нашій громаді. У їхню квартиру влучила міна, знесла балкон і пошкодила кухню. Вони, на щастя, не постраждали. Ухопивши тривожні наплічники і переноски з котами, вони пішки добралися 7 км до нас – спершу на Новобіличі, а тоді в Академмістечко. Розбираючи валізки, знайшли два осколки від міни, на одному з них виразно видно російську літеру «ы». Перед звільненням цих багатостраждальних містечок під Києвом, бої йшли особливо потужні. Багато було біженців, багато було й рашистських недобитків чи то диверсантів. Небезпека вимагала дотримання комендантської години, яку продовжували часом навіть на півтори-дві доби. Після звільнення цих міст весь світ побачив справжню сутність «звільнення українців від нацизму». Сестра сусідки, яка жила в Бучі, надала характеристику цим нелюдам, які тримали людей в підвалах без води і їжі, а за спроби принести воду, щоб напоїти дітей, розстрілювали без жалю, навіть із задоволенням. Вона сказала: «Безпробудно п'яні, смердючі, немиті, гнилозубі, у строях, схожих на лахміття, злодійкуваті хами!» Знищення українців і «українства» для ворогів стало справою буденного життя, без жалю і співчуття навіть до малих дітей. Тарас Шевченко писав їхнім «визволителям» ще у 1845 році у поемі «Кавказ»:

А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерних гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки – море розлилось,
Огненне море!..

Ці «визволителі» – ті, які зі своєю, століттями викоханою імперською пихою, торочать про свою вищість:

Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те –
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! А люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!..

І через понад півтора століття імперська психологія зверхності раба пронизує таких потвор, які, як шакали Табакі, догоджають біснуватому імператорові в його захланності.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [травень 2022 р.] Після визволення приміських населених пунктів на північному заході від Києва – Ірпеня, Бучі, Гостомеля, Стоянки, Горенки, а за тим і Бородянки та інших – стало відомо про звірства й злочини окупантів проти людяності, про масштабні руйнування цивільної інфраструктури, знищення житлових будинків разом з мешканцями – стариками й дітьми, вагітними жінками. Чоловіків призовного віку мучили, принижували, катували, вимагаючи визнати свою участь у спротиві загарбникам. Більшість невинних поплатилися життям. Російські танкісти влаштовували полювання на цивільні автівки, переїжджали їх гусеницями, незважаючи на наявність у машинах дітей. Щодня тільки в Ірпені, Бучі, Гостомелі й околицях знаходять поховання закатованих, кількість яких давно перевалила за півтори тисячі. Окупанти прагнули позбавитися від доказів їхньої протиправної діяльності, закопуючи загиблих цивільних громадян України. Дві історії про жителів цих багатостраждальних міст і містечок, з якими мені довелося безпосередньо зіткнутися. 1. Л. З., переселенка з Луганська, змушена виїхати з ОРДЛО через свою проукраїнську діяльність. Сім років жила в Києві, активно займалася проблемами переселенців з Донбасу. Працювала, збирала і напозичала грошей на придбання житла неподалік від Києва. Купила однокімнатну квартиру в Бородянці. Восени дві тисячі двадцять другого вселилася і була щаслива. Провела Інтернет, працювала віддалено, іноді їздила у справах до Києва. Поліське містечко, його жителі та природа прийшлися до душі. Війна наздогнала її і в цьому благословенному Богом місці. Її вулицею пройшли російські танки. Обстріли впритул з танкової артилерії, переховування в підвалах. Ми пробували зв'язатися з нею, безуспішно. Останню смс-ку я отримала від неї третього березня о шостій ранку: «У підвалі пожежа, вибрались. Мабуть, буде бій». Далі майже два тижні ми з дочкою робили спроби дізнатися щось серед потерпілих, з організацій пошуку пропалих без вісті, робили безплідні заявки з пошуку людини. Нарешті, сімнадцятого квітня зателефонувала сестра Л. З. і повідомила, що вона жива, поранена і перебуває в родички в Закарпатті. Просила тим часом її не турбувати, бо вона лише другий день в Україні, повністю розбита морально й фізично, не їсть, не п'є, увесь час спить. Наступного вечора Л. З. нам зателефонувала сама, радості не було меж. Виявилося, що в другому підвалі, кули всі ринулися після пожежі в першому, пустили чутку, що біля церкви стоять евакуаційні автобуси. Усі пішли туди. Л. З., у якої було травмоване уламком бетонної балки плече і розтягнена нога, опинилася в кінці черги, яка, чомусь, почала розбігатися

від «рятівного» автобуса. Л. З. не встигла зорієнтуватись і втекти. «Ввічливі» кадирівці просто на руках внесли її до автобуса. Так півтора чи два десятки наших бородянських мешканців поїхали в білорусь. Поселили їх у санаторії в околицях Гомеля. Пораненим і хворим білоруські медики допомагали, чим могли. Трохи згодом почули й дізналися, що мало не на подвір'ї санаторію стоїть установка для запуску крилатих ракет. Знали ж ворожі вояки, що наші військові не будуть бити по цивільних об'єктах, тим паче, по медзакладах, і ховали там свою смертоносну зброю. За кілька днів добра людина, білоруська медсестра таємно дала свій телефон, щоб хвора могла зв'язатися з рідними. Тим часом їй вдалося організувати представників білоруського Червоного хреста на евакуацію. Запропонували альтернативу: росія і Польща. Природно, вона обрала Польщу. Незабаром її та ще кількох пацієнтів санаторію відвезли на кордон і передали Польщі. Звідти вона за допомогою волонтерів добралася до родички із Закарпаття. Тепер доліковується на Батьківщині і мріє про повернення до Бородянки. 2. Дві молоді жінки (одна з них моя племінниця М., друга її близька подруга Н.), мешканки Ірпеня, П'ятого березня почули страшний гуркіт зі сторони балкона їхньої квартири. Скло у вікнах посипалося, щось задзвеніло. Заскочили до кухні і побачили вибиті вибухом балконні двері, потрощений холодильник. Недалеко від будинку було чути вибухи. Схопивши тривожні рюкзаки, засунувши в переноски переляканих котів, вискочили з будинку. Неподалік ішов бій. Побігли в сторону мосту річки Ірпінь. Якийсь старший чоловік пару кілометрів підвіз їх на машині до мосту. Дякували сміливцю, який переймався долею зовсім чужих людей, намагаючись хоч чимось допомогти людям. Під підірваним мостом волонтери й вояки Тероборони переводили людей дерев'яними містками через річку. М. запам'ятала одного з журналістів, русявого молодого хлопця, який так само допомагав біженцям, водночас пробуючи знімати на камеру цю втечу від війни. Стріляли зовсім поряд. Через кілька днів М. упізнала цього хлопця на фото в Інтернеті як загиблого іноземного журналіста. Далі новою трасою Ірпінь–Київ пішки йшли в бік Новобіличів, де їх зустріла дочка і привела до нас додому в Академмістечко. Це не було найнебезпечніше місце. Тут майже два місяці було чути бої в околицях, були й ракетні обстріли, зруйновано один великий житловий будинок. Проте було значно безпечніше, ніж в Ірпені, Бучі, Гостомелі. ЗСУ і місцева Тероборона стійко тримали і таки втримали Київ. У травні міський голова Ірпеня Маркушин дозволив мешканцям провідати свої домівки, щоб з'ясувати їхній стан. Виявилося, що до Ірпеня вже ходить маршрутка, що відновлено водо- й газопостачання. І практично відновлено електромережі. Сапери продовжують розмінування, комунальники продовжують розбирати завали, поліція і Тероборона відловлюють диверсійні групи ворога, мародерів і злодіїв. Усі займаються своїми справами. Квартира була засіяна величезною кількістю осколків. Наші родички, як виявилося, «народилися в сорочці». Міна зачепили металевий стояк балкона і розірвалася ззовні. Якби вона розірвалася всередині кухні, руйнування були б значніші, завалило б перегородку в кімнату, де в цей час перебували жінки. Осколки потрапили і в кімнату. Розбираючи свої наплічники, жінки знайшли осколки, на одному з яких зберігся уривок маркування російською мовою «…цы». Сфотографувавши руйнування і прибравши по-можливості кухню, вирішили невдовзі міняти вікна, викидати розірваний холодильник і багато понівеченої кухонної техніки. Треба, щоб життя тривало. Ці дві історії не є найтрагічнішими в історії цієї російсько-української війни, бо люди, на щастя, лишилися живими. Проте вони є свідченнями руйнування звичного мирного трибу життя простих людей, які через війну змушені покидати свої домівки, своїх близьких і рідних, свою улюблену роботу, свій простір буття.

Галина Бондаренко, автоетнографічна розповідь.
Записано у вересні 2022 р.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Свою тривожну валізу я склала ще 16 лютого, на всяк випадок, хоч нікуди не збиралася виїжджати. Невелику за обсягом, як і навчала інструкція, з необхідного – теплі речі, білизна, ліки, щось на літо, пам'ятні речі, вишитий рушник, вишиванка, окремо наплічник з документами. Уже потім я виявила у тій валізі дивні речі: пензлик для малювання, чис-

тий зошит у клітинку, кофтину, поїдену міллю. 23 лютого зателефонували знайомі, яким з перевірених джерел, від когось, хто працював у СБУ, повідомили, що наступ росіян точно почнеться завтра. Донька попросила супроводити внука у безпечне місце, до родичів на Тернопільщину. Їй та чоловіку потрібно було залишатися на робочих місцях. Ми рушили з Києва приблизно о 3.30. Тільки проминули КПП за містом на Житомирській трасі, як подзвонила донька і повідомила, що на масив Осокорки, неподалік від місця де я жила, впала ракета. Спочатку траса в напрямку Тернополя була вільна, але дедалі більше наповнювалась автомобілями. Назустріч нам, на Схід, рухалися колони бронетехніки, їх було багато, приватний транспорт зупиняли, щоб пропустити військові колони, потроху виникали затори. Неможливо було без болю дивитися на стривожені обличчя бійців, їхні сумні очі. До маленького села в околицях Тернополя ми під'їхали вже по обіді. Попередньо ще відстояли велику чергу на заправці, щоб запастися пальним. У маленькому селі поблизу Тернополя, де ми зупинилися в родичів, проста сільська робота, така як скласти нарубані дрова, підмести подвір'я, здавалася розкішшю, бо була з колишнього життя, у якому можна було працювати на дворі, не сахаючись різких звуків. Утім, Тернопіль теж бомбили: аеродром, місце розташування однієї з військових частин. Над селом пролітали наші винищувачі. Раніше я писала про вимушених переселенців зі Сходу України, і слухаючи їхні розповіді про втрату дому, порятунок життя під гулом ворожих літаків і прицілами зброї окупантів, не вірила, що цей досвід невдовзі розповсюдиться на всю країну. Складно аналізувати свої враження, перебуваючи всередині якогось процесу. Заціпеніння, жах, неможливість сприйняти те, що все довкола відбувається насправді, почуття провини за те, що не розділяєш повною мірою страждань тих, хто не в безпечному місці, як ти, що навіть, як робиш щось для інших, то робиш дуже мало – ці почуття і досі не відпускають мене та, судячи з розповідей, не лише мене, а й багатьох з тих людей, яким вдалось евакуюватися. Західноукраїнське село звично жило в притаманному йому ритмі. У церкві щодня відбувалися молебні за воїнів, за мир та перемогу. В одному з громадських приміщень плелися маскувальні сітки: жінки, діти підбирали і різали тканини, плели, чоловіки натягували основу із сіток, знімали й упаковували готові сітки для відправки на фронт, долучаючи до передач продукти, які сюди ж зносили мешканці села. Я, як могла, теж доєдналася до цієї роботи, онук навчався в школі в онлайн форматі. Після обстрілів Львова та інших міст у західному регіоні, мої діти, що мали залишатися працювати в Україні, попросили мене виїхати разом з онуком за кордон. Разом з нами ще їхали друзі моїх дітей: мама з двома дітьми та молода дівчина. На автовокзалі в Тернополі чоловік однієї з них обнімав своїх синів, дружину, всі плакали. Знали, що наступного дня Руслан мав повернутися до Києва і йти у військкомат. Так, 4 березня 2022 року опівдні ми рушили до Варшави. У містах та селах, через які проїжджали, уже були встановлені блокпости, більшість вказівників напрямів руху познімали, натомість висіли ті, що вказували «на курс руского корабля». На прикордонному пункті було три черги – для автомобілів, автобусів і окрема для пішоходів. За сім годин, проведених тут (порівняно малий час), найбільше вразили групи дітей, очевидно, вивезених із сиротинців (перед цим якраз писали про евакуацію дітей з Ірпеня), що мовчки йшли до пропускного пункту, загорнувшись у ковдрочки чи якийсь одяг дорослих. Ніхто з них не капризував, не плакав. До кордону чоловіки чи родичі підвозили жінок з дітьми. Потомлені мами однією рукою тягнули валізи, у яких уміщався весь їхній скарб, іншою тримали дітей. Дехто полегшував собі шлях, поклавши сплячу дитину зверху на валізу. Поруч з нами в автобусі сиділи мама з дівчинкою років п'яти, біженки з Житомирщини. Дівчинка допитувалася в мами, куди вона тепер буде ходити в садочок, бо її садок розбомбили. Щоб розважитись, дівчинка співала «Батько наш Бандера, Україна мати», а мама її зацитькувала. Серед пасажирів автобуса були в основному жінки та діти, декілька чоловіків-пенсіонерів. Привертав увагу молодий чоловік східної зовнішності, який їхав разом з українською дружиною та батьком літнього віку, як з'ясувалося під час паспортного контролю, обидва були біженцями із Сирії, що знайшли прихисток від війни в Україні. Після перетину кордону автобус часто зупинявся, водію телефонували, і ми забирали дорогою жінок з дітьми, яких, вочевидь, могли довезли тільки до цього населеного пункту. У Варшаві нас зустріла подруга Лізи, дівчини, з якою ми їхали. Приміщення вокзалу було переповнене біженцями: люди лежали на картонках на підлозі, сиділи,

стояли. Між ними рухалися волонтери, пропонуючи гарячий чай, бутерброди, засоби гігієни дорослим і дітям. Перед вокзалом на зупинці транспорту – коробки з одягом та таблички «Безкоштовно. Речі для біженців з України». Один із хлопчиків з нашого гурту, роздивившись довкола, сказав: «Ой, щось мені тут не подобається». Справді, через велику кількість людей, зосереджених на порівняно малій площі, до того ж, переважно людей засмучених, стомлених, з виразом тривоги на обличчях, було незатишно. Люди, які зустріли нас, – сімейна пара українців з Херсона, які вже шостий рік проживали у Варшаві, не могли прихистити нас навіть на одну ніч, бо чекали на подругу з Херсона. Вона, добираючись до Польщі разом з трьома дітьми, уже три доби стояла на кордоні. Нас нагодували сніданком, ми трохи відпочили і мали якось облаштовуватися далі. Мама з хлопчиками з нашого гурту рушили в інше місто до далеких родичів, а ми з онуком знайшли собі помешкання через Інтернет: За п'ятдесят доларів за ніч нам вдалося зняти «кавалєрку» – кімнату-студію, власник якої попередив, що можемо побути тут лише дві доби. Сюди їхали його знайомі із Сум, які теж потребували житла. «Ви не уявляєте, пані, що там в Сумах робиться», – скрушно повторював цей чоловік. Через два дні нас прихистила родина Марека і Магди Зєдальських (родичі польського колеги доньки), які нас раніше не бачили і не знали, але хотіли, як і багато хто з поляків, долучитися до допомоги українцям. «Ми разом з вами!» – такий плакат українською мовою в жовто-блакитних кольорах ці щирі та гостинні люди прикріпили над входом у свій будинок. Мій онук Назар швидко знайшов спільну мову з їхніми синами Шимоном та Войтеком, спілкуючись з ними англійською. Шимон вивчає в коледжі ще й російську, але обидва хлопці одразу виключили її як мову спілкування. Батьки Магди, Кшиштоф і Барбара Цішаки, які приїхали познайомитися з нами, належать до повоєнного покоління, вони непокоїлись тим, що росія може зазіхати і на їхню територію. «Він ще й сюди буде лізти, ось побачите», – казала Барбара про путіна. Варшава – красиве сучасне місто, що зберігає і свою потужну культурно-історичну спадщину, але для того, щоб ходити на екскурсії чи просто гуляти містом, не було ні сил, ні енергії. З околиць Варшави, де ми мешкали, ми з онуком добиралися до центру лише для того, щоб замовити йому окуляри. На вулицях міста всюди були плакати на написи українською «Ми разом», «допоможи Україні». На громадському та приватному транспорті майоріли українські прапори, жовто-блакитні наліпки на приміщеннях шкіл, громадських будівель, написи «Штаб допомоги Україні». У центрі міста, особливо в будні дні, панувала переважно українська мова: біженці з України знайомилися з містом. У центрі весь час проводилися мітинги на підтримку України, у сувенірних ятках всюди можна було побачити українські прапорці, іншу нашу символіку. З Польщі ми мали рушати далі – у США, моя молодша донька, яка давно там мешкає, прислала нам авіаквитки. Перед вильотом був потрібен сертифікат про щеплення та тести про відсутність ковіду. У центрі вакцинації, розташованому на стадіоні, знову ж таки, домінувала українська мова. Багатьох біженців, так само як і мене, супроводжував хтось із поляків. Щеплення, тест на ковід для нас були безкоштовними. На кожне питання, задане перехожим – як кудись пройти, чи де звернути, – люди, пізнаючи в нас переселенців з України, запитували, чи можуть ще чимось допомогти. Такий вияв підтримки, співчуття був надзвичайно зворушливий, і я від себе особисто та мільйонів українців, які тут опинилися, надзвичайно вдячна польському народові. Єдиний випадок, що вразив нас з онуком обох, трапився в автобусі. Почувши нашу українську мову, один з пасажирів гучно ввімкнув на телефоні пісню зі словами «россия есть, россия будет». Так само боляче було чути в магазинах варшавського передмістя російську мову, якою тут зазвичай спілкувалися між собою переселенці зі Сходу. Перечекавши два обов'язкові після вакцинації тижні, ми рушили далі. У Мюнхенському аеропорту офіцер-прикордонник довго допитувався про мету нашого подальшого візиту, просив показати зворотні квитки, комусь телефонував і радився стосовно нашого тут перебування. Урешті-решт, нас пропустили до потрібного нам виходу аеропорту. Це було надзвичайно принизливо тому, що Мюнхен був лише місцем нашого між Варшавою та містом Шарлот. У літаку «Люфтганзи» рейсом до Північної Кароліни ми були єдиними пасажирами з України. Про це повідомила онуку стюардеса, яка принесла йому від імені екіпажу торбу гостинців з того, що знайшлося на борту – шоколадки, шкарпетки, зубні щітки, мінеральну воду. Було незручно і зворушливо водночас, адже ми не потребували подарованого, але не

могли не взяти його, бо так екіпаж літака хотів нас підтримати. Ще з початку подорожі були побоювання, що до США нас можуть не впустити, оскільки ми належимо до групи міграційного ризику, у яку входять громадяни країн, у яких ведуться військові дії. Незважаючи на заяву президента Байдена про готовність Америки прийняти сто тисяч українських біженців, реальних кроків у цьому напрямку на той час (ми прибули сюди 21 березня 2022 року) поки не було здійснено. Звична бюрократія та зволікання в розробці реальної законодавчої бази змушувала українців намагатися потрапити до США через кордон з Мексикою. Це проторений, але надзвичайно небезпечний маршрут для біженців, які шукають прихистку в Америці. В американському аеропорту на паспортному контролі нам не повернули паспортів, а направили на додаткову співбесіду з іншим офіцером, туди принесли й наші валізи. Офіцерка довго допитувалася, чим займаються культурні антропологи, чи зможемо ми працювати та навчатися, перебуваючи тут. Записавши телефони та адресу наших рідних, нас, врешті-решт, відпустили. У цей час донька разом з онучками чекали нас на виході, попередньо донька зв'язалася з адвокатом, який мав підключитися до вирішення проблеми в тому випадку, якби нас не впустили в країну. У місті Шарлот та маленьких містечках, що біля нього, в одному з яких мешкає родина моєї доньки, проживає близько десяти тисяч українців. Тут діє громадянське об'єднання «Українці Кароліни» (Ukrainians of Carolinas), учасники якої з 2014 року активно долучалися до акцій протесту проти країни-агресора, збору коштів для військових та цивільного населення в Україні. Ми разом з донькою долучалися до декількох таких акцій у містах Шарлот та Дурем. Окрім тих, хто проживав у штаті раніше, тут можна було зустріти біженців з Маріуполя, Херсона, Запоріжжя, Ірпеня. Деякі, хто виїхав нещодавно, почувалися приголомшеними. Адаптація до нових умов проживання також потребує багато зусиль. Місцева українська спільнота оголосила також збір речей першої необхідності для новоприбулих біженців. Пізніше, уже після того, як ми в'їхали в країну, для українців з'явилася можливість в'їзду за програмою Uniting for Ukraine (U4U) або ж «Єднання заради України», що дозволяє перебування тут до двох років, дає можливість офіційного працевлаштування, передбачає часткову допомогу продуктами. Ми не могли користуватися жодною з цих можливостей. З необхідних для нас бюрократичних процедур була реєстрація в імміграційній службі (процедура передбачала заповнення анкети, фотографування, сканування відбитків пальців) та оформлення запитів на отримання статусу тимчасово захищеної особи (TPS). Статусом не передбачено надання фінансової допомоги. У громадському просторі м. Шарлот та малих міст довкола з'явився помітний український акцент. Будівлі в центрі підсвічено жовто-блакитними кольорами у знак солідарності з Україною. На узбіччі трас стоять біл-борди з текстом «United we stand with Ukraine» («Стоїмо пліч-о-пліч з Україною»), українськими прапорами прикрашені приватні будинки. За місцевим законодавством, його можна вивішувати лише поряд з американським прапором. Сполучені Штати Америки – прекрасна країна, з чудовою природою та доброзичливими людьми. Сусіди моєї доньки підходили до нас, щоб висловити своє співчуття у зв'язку з війною в країні. Багато друзів, колег, американських родичів моєї доньки переказують кошти на рахунок ЗСУ. Я глибоко вдячна уряду та народу країни за підтримку України. У моїй недовгій міграції – близько пів року – з'ясувалося, що жити й почуватися добре я можу лише вдома. Тому 21 вересня 2022 року я вже була в Києві, радіючи тому, що мій будинок уцілів, що чую довкола рідну мову, можу займатися улюбленою роботою, почуватися причетною до життя країни.

Теофіл Рендюк, автоетнографічна розповідь.
Записано в червні–серпні 2022 р.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. 24 лютого 2022 року я прокинувся рано – о четвертій годині тридцять хвилин без будильника. Підійшов до вікна, подивився на весь лівобережний Київ: місто ще відпочивало. У тисячах багатоповерхівок Дніпровського та Дарницького районів столиці світло було вимкнено, кияни ще спали. Навколо панувала глибока тиша. З висоти мого будинку на Русанівці було видно верхні частини багатоповерхівок міста Броварів. Аж раптом перед моїми очима

з'явилося щось неймовірне: у темряві зі сходу, з району аеропорту Бориспіль, щось миттєво засвітилося, як блискавка, і незабаром я почув два потужних вибухи в повітрі, які розсікли ранкову тишу над Києвом з інтервалом у декілька секунд. Як колишній офіцер-артилерист я відразу збагнув, що це були не хлопки петард. Насправді це були вибухи українських ракет протиповітряної оборони. Через десять секунд у небі над будинком, де я проживав, зі страшенним шумом та скреготом на великій швидкості й дуже низько пролетів ультразвуковий сучасний військовий винищувач. Від спровокованої ним нестерпної вібрації повітря затремтіли всі вікна у квартирі, як і в усьому кварталі, а внизу, під будинком, одночасно зголосились різними тембрами сигналізації десятків припаркованих звечора машин. І миттю в усіх вікнах київських будинків налякані незвичним шумом у небі люди почали вмикати світло. Стало зрозуміло, що виникла неординарна і явно не мирна ситуація. Я поспіхом узяв із тумбочки мобільний телефон, увімкнув Інтернет і швидко пробігся очима по стрічці новин, де побачив найстрашніше, що могло бути і про що інтенсивно всі говорили останнім часом: почалася війна! Давно сконцентрована на кордонах України 175тисячна російська армія віроломно та незаконно перетнула українсько-російський державний кордон, лише сухопутна ділянка якого складає 2095 кілометрів. Це відбулося подібно до того, як гітлерівці 22 червня 1941 року також о четвертій годині двадцять хвилин вранці підступно напали на Радянський Союз. Тобто почалася гаряча фаза гібридної російсько-української війни, яка тягнулася з 2014 року. Я увімкнув телевізор і почув про те, що Президент України Володимир Зеленський офіційно оголосив воєнний стан. При всьому тому, що з вуст Глави держави лунав заклик до збереження спокою та запевнення в тому, що ситуація перебуває під контролем, стало зрозуміло – відбувається щось неординарне та надзвичайне. Налякана дружина вибігла зі спальної кімнати й спитала, що сталося. У цей момент сильні відлуння від серії вибухів потужних авіабомб та ракет класу «повітря – земля», прицільно скинутих російським винищувачем під Києвом (потім дізналися, що бомбардували військові аеродроми у Василькові та Гостомелі), донеслися до самої столиці. Навздогін – з десяток слабкіших вибухів снарядів від українських протиповітряних гармат, які постійно обороняли аеродроми. До цього незвичного для киян наростаючого шуму додався гул українських авіаескадриль, які по тривозі були негайно підняті в повітря не лише, щоб уникати їх знищення просто на аеродромі винищувачами новоявлених рашистів, але й переслідувати та відкривати вогонь по небезпечних повітряних цілях непрошеного ворога. Мені як історику згадалася аналогічна ситуація, що відбулася в червні 1941 року, коли фашистські літаки в перші години війни тодішньої Німеччини проти СРСР нещадно знищили переважну частину радянської військової авіації просто на польових і стаціонарних аеродромах, дислокованих на території Західної України та в Білорусі, через бездарність тодішніх самовпевнених радянських командирів, які навіть не спромоглися надати команди ескадрильям піднятися в повітря не лише заради самоврятування, але й для ведення повітряних боїв з ворогом. Не встиг я сказати дружині, що розпочалася війна, як у небі над Києвом із заходу на схід поспішно поверталися звільнені від скинутих над аеродромами у Василькові та Гостомелі ракет і бомб російські літаки СУ-35. Знову задзвеніли вікна і спрацювали сигналізації машин. Навздогін за ним послідували один український СУ-34 та два вітчизняні військові літаки МіГ-29, які прагнули наздогнати ворожого винищувача та збити його. Запущені ними ракети свою справу зробили – російська СУшка ще з наповненими резервуарами авіаційним гасом з гуркотом впала на приватну ділянку киянина в сусідньому Дарницькому районі, знищуючи його гарний нещодавно побудований будинок. Від сплутаних трас перельотів винищувачів і траєкторій ракет небо над Києвом загуло нестерпним шумом різної потужності, а повітря завихрилося від сильної вібрації, яка миттєво «оживила» скляні вітрини магазинів, офісів та вікна квартир наляканих киян. Усім стало страшно, ніхто достеменно не знав, що сталося і чим та коли це закінчиться. Такого в мирний час не буває, тому всім стало зрозуміло, що відбувається щось страшне, чого всі боялися до цієї миті, – вибухнула повномасштабна війна тоталітарної росії проти мирної та поєвропейськи налаштованої демократичної України. Диктатор путін віроломно, грубо порушуючи положення Договору про дружбу та співробітництво між російською федерацією та Україною від 29 травня 1997 року, Будапештський меморан-

дум від 5 грудня 1994 року про надання гарантій безпеки Україні в обмін на без'ядерний статус та Статут ООН, зокрема, і як лідер держави-члена Ради Безпеки цієї організації, без офіційного оголошення війни розпочав так звану спеціальну воєнну операцію з так званої денацифікації та демілітаризації України. Ця таємна операція готувалася кремлем давно. Вона була складовою частиною більш широкого секретного плану путіна до 2024 року не лише повністю підкорити росії безхребетну білорусь, але й передбачала насильницьку зміну політичної влади в Україні, її якомога скорішу окупацію і тотальну русифікацію, а також включала в себе наступне підпорядкування москві й суверенного Казахстану. Тим самим переслідувалася утопічна мета російського диктатора щодо початку насильницького процесу відновлення колишнього радянського союзу, ганебний розвал якого в 1991 році він назвав «найбільшою катастрофою XX століття». Для експансіоністської росії, яка із самого початку її становлення як великої імперії у XVIII ст. за часів царя петра I звикла жити за рахунок окупації та безжалісної експлуатації інших країн і народів, це було реальною катастрофою, бо справді несподівано припинилося надходження до москви безцінних людських ресурсів, нескінчених фінансових потоків та безповоротних матеріальних благ з її колишніх насильно підпорядкованих периферій. Щодо «спеціальної воєнної операції» кремля в Україні, то вона є нічим іншим, як справжньою відкритою загарбницькою війною, і під надуманими гаслами «денацифікації» (заборона діяльності ультра націоналістичних, нацистських і неонацистських партій та громадських організацій, скасування чинних законів про героїзацію нацистів та неонацистів) та «демілітаризації» (повна відмова від наступального озброєння, під яке, коли є бажання, можна підвести будьякі види озброєнь) переслідує хворобливу мету повної окупації нашої незалежної держави, зміну законно обраного й легітимно сформованого політичного керівництва в Києві на проросійський маріонетковий уряд та повернення України в лоно «русского міра». Зазначена операція мала бути короткостроковою та схожою на відпрацьований москвою планом А, аналоги якого були застосовані в 1956-му (революція в Угорщині), 1968-му (вторгнення військ у Чехословаччину) та 1979-му (Афганська війна) роках. Цього разу російські окупанти за звичним для них принципом планували щонайшвидше висадити заздалегідь підготовлені сили повітряних десантів на підступах до Києва, насамперед на аеродромах «Гостомель» і «Васильків». Противник також планував масованими ракетними та авіаційними ударами знищити нашу систему протиповітряної оборони, пункти управління військових частин Збройних Сил України та об'єкти критичної інфраструктури Києва і країни загалом. Для цього планувалося активно долучати проросійських громадсько-політичних діячів в Україні, які в координації з представниками рф та окремими членами відкрито промосковської громадської організації «Український вибір» готували повалення конституційного ладу й захоплення державної влади в Києві. З цією метою організатори державного перевороту розробили план насильницької зміни конституційного ладу в Україні, згідно з яким, учасники підпорядкованих їм громадських організацій мали зібратися в Києві та оголосити про відсторонення Президента України, розпуск Верховної Ради та уряду. Аби повалити владу, вони підбирали й залучали в різних областях України колишніх військовослужбовців і працівників правоохоронних органів, які мали захопити адміністративні будівлі, мости, вузли комунікацій, транспортні засоби та сховища. Крім того, ці особи мали чинити насильство щодо представників влади. Проте цього здійснити не вдалося, російський диктатор не розробив плану Б й завів себе в пастку, коли він не може перемогти, але не хоче програти й не може зупинитися. Оскільки кремль ніколи не мав плану Б, він вдався до хаотичних обстрілів українських міст та цивільної інфраструктури. Отже, головним завданням путіна, коли він розпочинав свою війну проти України, було знищення нашої незалежної держави, переведення локального конфлікту, розпочатого у 2014 році, у велику війну. Російський президент збирався створити в Києві маріонетковий уряд, а той мав забезпечити проведення фейкових референдумів у східних та південних регіонах нашої країни. Тобто фактично створити псевдоюридичні можливості для того, щоб так звана малоросія, кордони якої були окреслені в кримській промові путіна ще у 2014 році, стала частиною росії. Згодом, коли росіяни окупували Херсонську й Запорізьку області, московський диктатор продемонстрував, що він не жартував. Навіть на частині терито-

рії цих областей він провів так звані референдуми про приєднання до росії. Проте план путіна про приєднання до росії всієї «малоросії» зазнав фіаско. Провалилася також ідея створення в Києві маріонеткового уряду, який би пов'язав Україну із союзною державою росія та білорусь, щоб згодом усі три частини цієї нової структури об'єдналися в єдину державу під проводом російського диктатора. Після провалу анонсованої федеральною службою безпеки рф «зустрічі з квітами» російських окупаційних військ жителями України російським спецслужбам довелося посилити роботу зі збирання розвідувальної інформації, у тому числі шляхом вербування додаткової агентури. З початку повномасштабної війни СБУ викрила понад десятки, сотні, а згодом і тисячі осіб у державній зраді. Як довела практика, ці спецслужби в Україні працюють на стратегічному, оперативному й тактичному рівнях. Перший передбачає добування розвідувальної інформації про плани вищого керівництва держави, вербування співробітників стратегічних підприємств, а також людей, які впливають на державну політику. На цьому стратегічному рівні російські спецслужби працюють проти України і за її межами. Вони всіляко намагаються дискредитувати нашу країну перед союзниками, використовуючи іноземну агентуру високого рівня – політиків, експертів, журналістів та «корисних ідіотів». Робиться все для припинення фінансової і військової допомоги Україні, недопущення її вступу до Євросоюзу та НАТО. На оперативному рівні виявляється інформація про переміщення українських військ та маршрути постачання озброєнь, а також інформація про об'єкти критичної інфраструктури. На тактичному рівні російські спецслужби цікавилися місцями дислокації військових у зоні бойових дій та планами військових на місцях. З початком повномасштабного вторгнення були зафіксовані непоодинокі спроби окупантів вербувати агентуру для добування розвідувальної інформації за останніми двома рівнями. ФСБ і Головне управління Генерального штабу збройних сил рф (більш відоме як ГРУ) шукають зрадників як серед військовослужбовців, так і серед цивільних, які за гроші повинні фіксувати переміщення українських захисників або ж надавати дані про об'єкти, що цікавлять. Зазвичай подальша доля таких агентів росіян мало цікавить, і їх затримання Службою безпеки України вже має систематичний характер. Не витримує жодної критики і штучно видумана теза про виключну «боротьбу з фашизмом», чим у путінській владі прагнуть виправдовувати геноцидну війну в Україні, хоча сама має всі фашизоїдні ознаки. У цьому контексті я пригадав Дж. Дудаєва – лідера чеченського визвольного руху 1990-х років і першого Президента Чеченської Республіки Ічкерія, котрий визначив поняття «русизму», який «страшнішій від фашизму, нацизму, расизму та всіх людиноненависницьких ідеологій». У цьому сенсі між путінським і гітлерівським режимами та ідеологією є багато схожого. Більш того, російсько-українська війна поповнила міжнародний лексикон новим яскравим виразом: «рашизм». У своїй назві він поєднує два слова – «росія» та «фашизм». Важливо усвідомлювати, що на зміну фашизму XX ст. прийшов рашизм XXI ст. Тому не випадково Верховна Рада України офіційно визнала рашизм державною ідеологією росії. Крім цього, нинішня росія – це експансіоністська держава-окупант. Але вона не врахувала того факту, що мільйони українців вже побували за кордоном (у Європі, США, Канаді, Австралії) та побачили, за який рівень життя варто боротися, також зрозумівши власні переваги, яких дуже багато і які їм до війни було важко оцінити тут, на місці. Після такої шокової терапії в «русскій мір» хотітимуть, мабуть, лише недалекі фанатики. Утім, згаданий вище Договір про дружбу та співробітництво між російською федерацією та Україною і Будапештський меморандум повністю були порушені кремлем ще у 2014 році. Тоді агресивна росія розпочала давно сплановану гібридну війну проти України під штучно видуманим приводом «захисту прав російськомовного населення». За перші вісім років ведення цієї війни від рук загарбників, за офіційними даними ООН, лише мирного населення загинуло не менше п'ятнадцяти тисяч. Серед них – чимало саме етнічних росіян або українців, які під час останнього перепису населення 2002 року визначили російську мову як рідну. «Цікаво, від кого звільняють нас кремлівські "асвабадітєлі", якщо ми і всі наші попередники, наші діти та онуки завжди говорили та наразі вільно розмовляємо російською мовою?» – не один раз голосно запитували родичі випадково загиблих або поранених російськими окупантами жертв. Отже, ціна «асвабаждєнія» російськомовних мешкан-

ців України від «украинских националистов» виявилася занадто високою. Ще більш високою вона залишається і під час нинішньої гарячої фази російсько-української війни, коли щодня гинуть десятки і сотні громадян України, зокрема, й етнічні росіяни – громадяни України та російськомовні діти, жінки й пенсіонери, переважна частина з яких якраз проживали на «асвабаждьонних», тобто на тимчасово окупованих у перші дні війни агресивною росією українських територій Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Луганської, Донецької, Херсонської та Миколаївської областей. З часом мені стало достеменно відомо про те, що всього з початку цієї безглуздої та нічим не виправданої війни росії проти України окупанти захопили понад три тисячі українських населених пунктів, які майже повністю або значною мірою були знищені їхньою авіацією, артилерією, танками, системами залпового вогню, балістичними або крилатими ракетами, безпілотними апаратами, російськими десантниками, піхотинцями та ворожою морською піхотою. Ціна нанесених російськими військами матеріальних втрат в Україні досягає трильйонів гривень і, на жаль, продовжує зростати. Ось що принесли мирним українцям російські загарбники: не «асвабаждєніє», а смерть, непоправну втрату рідних і близьких, вимушену евакуацію, безмежне горе й безповоротні величезні матеріальні та фінансові збитки. Та й сама росія постійно зазнає величезних втрат у живій силі та техніці – у перші дні та місяці війни кількість загиблих, поранених, військовополонених загарбників досягала понад тисячі осіб щоденно, а знищених або нейтралізованих танків, броньованих бойових машин, мінометів, артилерійських і ракетних систем, крилатих і балістичних ракет, воєнних вантажівок, автоцистерн, радіолокаційних станцій, спеціальної техніки, літаків, гелікоптерів, безпілотників, дронів, кораблів та катерів – тисячі одиниць. Але для путіна це нічого не означає. Для нього понесені росією значні втрати – це крапля в морі, а живі люди-росіяни – «гарматне» м'ясо. Упродовж перших чотирьох місяців війни російська армія втратила мінімум одну третину зі згаданих вище 175 тис. сконцентрованих на кордоні України військових. За оцінками воєнних експертів, такі втрати роблять будь-яку армію неспроможною вести відчутні наступальні операції, а ліквідація та нейтралізація половини особового складу унеможливлюють досягнення остаточної перемоги. Тому в росії і проводиться невпинна офіційна та прихована мобілізація. Тим часом у квартирі пролунав телефонний дзвінок – була п'ята годинаранку. Телефонував зять Олег з Нових Безрадичів, що в Обухівському районі. Він, не вітаючись, з відчутно підвищеним емоційним голосом сказав: «Війна розпочалася. Російські літаки бомбардують сусідній з нами аеродром у Василькові. Це від нас по прямій полем вздовж річки Стугна не більше 10 кілометрів. У повітрі над аеродромом щойно відбувся бій між нашими літаками та винищувачами агресора. Одного російського літака збили, льотчика, який катапультувався, українські військові шукають з гелікоптерами та собаками. Під час бомбардувань та вибухів наш будинок похитнувся так, що думали – розвалиться». Він повідомив, що наші онучки сильно запанікували і безперервно плачуть, а наша донька також не в собі, вся тремтить від переживання. «Я, – твердим голосом сказав зять, – прийняв остаточне рішення: треба негайно виїхати на захід. Куди саме, ще не знаю. Під час підготовки до виїзду визначимося разом. Тому збирайтеся і невідкладно приїжджайте до нас. Беріть із собою мінімум необхідних речей з розрахунком десь на тиждень, потім побачимо. Дасть Бог, якщо все буде добре, – повернетесь. Я з вашим сином Сашею як військовозобов'язані офіцери запасу залишатимемося в Києві, підемо в Тероборону за місцем роботи. А ви поїдете. Беріть мінімум речей. Обов'язково візьміть документи, а також мобільні телефони, зарядки до них та ноутбуки. Можете взяти дорогі для вас фото, інші якісь документи». Була шоста година ранку, почало світати. Я знову подивився у вікно і побачив те, чого раніше ніколи рано-вранці під його будинком не відбувалося: навколо вже заведених машин у спішному порядку дезорієнтовано рухались їхні власники та члени їхніх сімей. Вантажили різні великі та маленькі пакунки, кейси, сумки, рюкзаки, одяг, питну воду, продукти тощо. Усі жваво спілкувалися між собою або розмовляли по телефону. Навколо них бігали налякані домашні улюбленці. У мене з'явилося сильне відчуття внутрішньої тривоги, що раніше бувало лише у випадках невизначених подій та незрозумілих форс-мажорних ситуацій. Я повернувся обличчям до дружини і рішучим голосом сказав: «Давай і ми зберемося, спакуємо речі і поїдемо за

місто до дітей і онучок, а звідти разом – до Західної України. Я пропоную поїхати до Чернівців, все ж таки там пройшла наша молодість, там чимало наших знайомих, не кажучи вже про родичів». Швидко зібрав документи, до них додав кілька сімейних фотографій. Дружина також стала збиратися, але неохоче. Я відразу зорієнтувався в ситуації і для переконання дружини в необхідності негайного виїзду, добре знаючи слабкості її характеру та безмежну любов до онучок, рішуче сказав: «Їм же зараз конче потрібна саме наша допомога і підтримка. Хлопці залишаються в Києві, вони військовозобов'язані, офіцери запасу. А відтак на нас із тобою лягає особлива відповідальність: вивезти доньку і онучок до Чернівців, знайти їм квартиру, облаштувати та запустити їхнє життя на новому місті». Дружина мовчки, але без особливого ентузіазму продовжувала збирати та пакувати власні речі. Але неочікувано для обох раптом настав самий переконливий аргумент на користь прискореного виїзду з Києва: зі сходу на захід над нашим будинком на низькій висоті з гуркотом пролетіла ще одна російська СУшка. Через три хвилини з боку Василькова знову були добре чути вибухи випущених ворожим винищувачем бомб і ракет, а також поспішні відповіді протиповітряної оборони нашого аеродрому. Більш того, у повітря знову піднялися українські винищувачі, які стали з усіх сил переслідувати російську СУшку, за лічені хвилини знищивши її на південь від Києва. Пізніше мені стало відомо, що літак агресора був збитий і впав неподалік від нашого заміського будинку, здіймаючи в небо стовп густого й чорного диму та розповсюджуючи по всій окрузі відлуння глибинного вибуху, що було нічим не схоже ані на попередні бомбові та ракетні удари росіян-окупантів по Васильківському аеродрому, ані на оборонні вистріли відповідних протиповітряних системи Борисполі, Києві, Василькові та Гостомелі. Цей невідомий раніше страшний феномен переконливо подіяв на дружину, яка погодилася негайно виїхати за місто. Через декілька хвилин ми обоє були готові до виходу з квартири. Виїзд до Нових Безрадичів спочатку здавався безпроблемним. Русанівка ще не відчула сповна початку повномасштабної війни. Єдиний сигнал тривоги подавав Міша – наш сусід, біженець з Луганська ще з 2014 року, який разом зі своїм батьком уже пережив бомбардування та артилерійські й ракетні вибухи того часу. Міша інтенсивно носив питну воду з бювету, що неподалік нашого під'їзду, наповнюючи по шість пластмасових п'ятилітрових пляшок та поспішно заносячи їх до квартири, а потім знову повертався до життєдайного джерела. Кілька інших наших сусідів по під'їзду поспішали с великими торбами до магазину «АТБ», перед входом до якого вже стояла черга з декількох десятків таких, як і вони, стурбованих покупців, а дехто з перших тривожних ознак вже встиг оголити полки магазину, поспішно виходячи з нього з переповненими сумками та целофановими пакетами. Така ж велика черга, до того небачена на Русанівці, стояла й перед банкоматами «Приватбанку». Автомат видавав лише по десять тисяч гривень. Дружині вже декілька разів зателефонувала донька: цікавилася, чи вже виїхали та просила приїхати якомога скоріше, бо вона сама та доньки переживають панічний страх. Лише зять добре тримався як голова сім'ї – йому поіншому просто не можна було. Нарешті, о пів на сьому вранці 24 лютого 2022 року ми виїхали до заміського будинку, де на нас чекали з нетерпінням донька, зять та онучки. На початку все йшло добре: як і в звичайні дні, безпроблемно доїхали до окраїни Русанівки – готелю «Славутич», безперешкодно перетнули Русанівський канал та заїхали на міст Патона. Саме там з'єднується його головне русло з лівим рукавом – Десенкою. Проїжджаючи половину з його довжини в тисячу вісімсот метрів, я перекинув погляд ліворуч, на Столичне шосе, куди мені треба було завернути після автомобільної розв'язки на правому кінці мосту Патона, і втратив дар мови: на довгі кілометри – до Південного мосту і далі – по широкому шосе з правого боку стояла чотирьохрядна варениця автомобілів з увімкненими фарами. Машини майже не рухалися, усі вони прямували на південь, у бік станції метро «Видубичі» й далі до Обухова – найближчого районного центру Київської області. Глянув праворуч, а там тисячі машин також із увімкненими фарами повільно спускалися з Паркової алеї або рухались по Дніпровському шосе так само на південь. Від квартири на Русанівці до будинку в Нових Безрадичах треба було проїхати всього 25 км. Але не знав я тоді, що цю чверть сотні кілометрів, яку раніше легко долав за максимум пів години, тепер їх перетну аж за сім годин. На диво спуск із моста Патона по естакаді до Столичного шосе в південно-

му напрямку вздовж правого берега Дніпра виявися нескладним і багато часу не зайняв. Проблеми розпочалися при моєму законному бажанні включитися у безкінечну колону машин, що рухались на південь, хоч і дуже повільно, по шосе. Ніхто не хотів надати можливості потрапити на крайню праву смугу широкої траси: автомобілі рухались, як кажуть у Європі, «бампер до бампера». Я простояв на своїй перехідній платформі декілька хвилин у надії, що мене пропустять, поки з тильного боку не стали роздаватися десятки сигналів водіїв, невдоволених тим, що не рухалися. Незабаром я таки зайняв своє місце в багатокілометровій ледь повзучій в південному напрямку колоні машин. Коли ж виїхали на пряму трасу, життя стало зовсім нецікавим: кермом не треба було рухати ані праворуч, ані ліворуч – до горизонту тягалися ряди машин. Тим часом дружина інтенсивно клацала по клавішах мобільного телефону і, підсумовуючи прочитане, повідомила про те, що агресори вже активно бомбардують Чернігів, Суми, Харків, Маріуполь, Херсон і Миколаїв. Росіяни віроломно перетнули весь кордон і великими колонами танків, БТРів, БМПшок, спеціальної техніки та військових вантажівок навально рухалися в напрямку Києва з усього прикордоння. По дорозі побачили кілька аварій. Здавалося б, повільний рух не мав призвести до яких-небудь зіткнень автомобілів. Але не той був випадок: стомлені ранньою тривогою воєнного часу, перевантажені зашкаленими емоціями та зморені монотонним рухом, деякі з водіїв час від часу засинали за кермом. Нарешті ми благополучно добралися до помешкання дітей і внучок. Ніхто з них не зумів приховати тривоги, страху від панічної атаки та переживання. Вони поінформували нас про найважливіші новини: кількість втрат в живій силі окупантів, підірваних танків та іншої бойової техніки, збитих літаків та гелікоптерів тощо постійно зростала. Усе свідчило про великомасштабну війну. Цифри вражали. Мені як колишньому військовому добре була відома ціна таких втрат: лише один колишній радянський танк Т-72 скільки коштував! А гіперзвуковий літак СУ-35?! Водночас засмутився інформацією про те, що агресор досяг передмість Харкова, Чернігова, Сум, Херсона, а з території білорусі колони військової техніки окупантів рухалися в напрямку Вишгорода та Броварів.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Внутрішня міграція. Під час короткого обіду разом обговорили та швидко визначилися зі спільним планом подальших дій. Наш син Олександр та зять Олег остаточно вирішили, що залишаються в Києві як військовозобов'язані. На другий день вони разом збиралися йти до територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем роботи. Тим часом у Василькові почулося декілька пострілів протиповітряних ракет – набагато гучніших, ніж їх було чути вранці в Києві. Трохи пізніше довідалися з Інтернету, що росіяни стріляли крилатими й балістичними ракетами, запущеними з їхніх воєнних кораблів у Чорному морі. Одну з російських ракет українські захисники аеродрому збили з американського «Джевеліна» – невідомої до того в Україні високоточної зброї. Дуже ефективної: з перших 120 «Джевелінів», запущених українськими військовими в перші дні війни, 100 потрапили у ворожу ціль. Навіть самі американці дивувались високому рівню майстерності українських військових, які успішно засвоїли надану їм нову передову техніку в надзвичайно короткі терміни. На заправці вже витягнулася велика черга: перед нашою машиною впритул стояли двадцять п'ять ще не заправлених машин. На кожну з них у середньому знадобилося по п'ять хвилин з моменту вставлення пістолета в горловину бака й до розрахунку водієм у касі заправки. Я порахував, що наша машина підійде до бензоколонки не раніше, ніж через дві години – занадто багато часу для вимушених біженців, які прагнули від'їхати якомога далі від періодично обстрілюваного росіянами Василькова з його військовим аеродромом. Нарешті вдалося заправити авто і рушити в далеку дорогу. Оскільки на момент виїзду вже було відомо, що автомобільний рух Житомирською трасою було перекрито через висадку окупантами свого численного десанту та розгортання боїв на виїзді з Києва, вирішили з Нових Безрадичів завернути на захід місцевою асфальтною дорогою через Старі Радичі, трохи північніше від Василькова в напрямку Глевахи, потім проїхати на південь Одеською трасою, добралися до Білої Церкви, після якої повернули праворуч, перетнули відповідні села та райони Київської та половини Він-

ницької областей і добралися до самої Вінниці, де планували зупинитися на ніч і відпочити. Понад триста кілометрів планували подолати за максимум п'ять годин (насправді проїхали за вісім). Дорогою дізналися про поточні новини. Мою увагу привернула найбільш неприємна з них: після системного бомбардування Гостомеля та місцевого аеродрому «Антонов» загорівся і був знищений унікальний багатотоннажний літак «Мрія» – гордість українського літакобудування, відомий на весь світ його спроможністю транспортувати великогабаритні та нестандартні вантажі з усіх і в усі точки земної кули, у тому числі – за Полярним колом. Цього єдиного у світі літака такого класу російські винищувачі спочатку обстріляли ракетами з повітря впродовж першої половини дня 24 лютого 2022 року, а ввечері його остаточно знищили десантники агресора, які висадилися на аеродромі «Антонов» у Гостомелі. Там були 34 гелікоптери, що одночасно вилетіли з території білорусі. Три гелікоптери нашим протиповітряним силам вдалося збити в повітрі, а решті таки вдалося приземлитися на території аеродрому. Проте російські десантники не знали, що територія Гостомельського аеродрому вже була оточена частинами Збройних сил і Національної гвардії України. Як ціль особливого призначення він заздалегідь був «простріляний» українською артилерією та вітчизняними мінометними частинами. Так що вижити російській десантурі, тим паче остаточно взяти під свій контроль аеродром «Антонов» у Гостомелі, що всього за 25 кілометрів від Києва, так і не вдалося. Упродовж декількох годин напруженого бою між українськими військами та десантниками-агресорами, котрих повністю накрили своїм точковим вогнем наші артилеристи й мінометники, росіяни остаточно були знищені. Це був перший реальний успіх українських бійців-патріотів: задуманий у Москві неадекватний план захоплення Гостомельського аеродрому як гарантований шлях просування агресора на Київ із західного напрямку для росіян ганебно провалився. Противнику були нанесені значні втрати у військовій техніці, а головне – був зірваний план блискавичного захоплення західної частини Києва. Водночас зірвався і план швидкого захоплення агресорами військового аеродрому у Василькові: на підльоті до нього українські захисники підбили російський великогабаритний десантний літак ІЛ-76 з майже 200-ми окупантами на борту. Це був другий резонансний успіх українських протиповітряних сил за перший день війни. Отже, іще один український аеродром не став плацдармом для агресора, щоб захопити південну частину Києва. Якщо до цього додати той похвальний факт, що за перший день війни українські Збройні сили в цілому збили сім ворожих літаків, п'ять гелікоптерів, сотні одиниць бойової техніки та ліквідували понад тисячу вояків-росіян, то вимальовувалася достатньо позитивна картина його підсумків. З такою хорошою думкою ми завернули праворуч з перевантаженої Одеської траси на другорядну дорогу, яка вела до Вінниці. У це місто ми прибули благополучно, але із затримкою в три години. Заселилися в мотель і швидко заснули глибоким сном. Але спати довелось недовго: о третій ночі над Вінницею вперше після останніх навчань із цивільної оборони пролунав сигнал «Повітряна тривога». Розгублена адміністраторка переконливо просила всіх терміново спуститися в підвал, який був нічим іншим, як прихованим від зайвого ока колишнім банкетним залом. Стільців було достатньо для того, щоб декілька десятків людей могли перечекати тривогу. Усі мешканці були переселенцями, одна третина з дітьми різного віку. Найменші спали на руках у батьків. Через сорок хвилин почувся глухий вибух. Невдовзі з'ясувалося, що крилата ракета з російського корабля в Чорному морі вибухнула на території місцевого аеропорту. Для мене це стало ще одним аргументом для прискореного продовження руху в напрямку Чернівців після трьох годин відпочинку. Переїзд із Вінниці до Чернівців був неймовірно легким і швидким, порівняно з попередніми перевантаженими ділянками дороги, і нічим не відрізнявся від звичайного пересування в мирний час. Майже вільна траса міжрайонного значення нагадувала про оголошений Президентом України воєнний стан лише відсутністю людей на вулицях, зачиненими магазинами та одностороннім рухом автомобілів на захід вранці. Після самої Вінниці, залишивши Жмеринку ліворуч, ми спрямували на північний захід з метою перетину Дністра через дамбу гідроелектростанції в місті Новодністровську. Лише на в'їзді та виїзді з дамби стояли зиґзаґоподібні блокпости з наповненими піском білими мішками, ще непокритими багатокольоровими захисними сітками, на яких чер-

гували по два наряди з п'яти осіб у кожному з них, одягнутих у різні форми: двоє поліцейських, двоє службовців з Національної гвардії і один військовий. На правобережному блокпосту серед чергових була одна тендітна жінка. У Чернівецькій області жодних ознак війни ще не було. Навіть сигналів повітряної тривоги ще не вмикали. Усе це було життєво важливим для всіх – і для місцевих мешканців, і для вимушено переміщених осіб, – категорії, до якої відтепер відносилась і наша сім'я. У самих Чернівцях орендовану для доньки й онучок квартиру знайшли швидко й легко – вона розміщувалась на вулиці Головній у новій частині міста на сьомому поверсі дев'ятиповерхового будинку. Квартира виявилася майже придатною для сім'ї з дітьми, але дещо з домашніх речей довелося докупити. Ми з дружиною оселилися у двокімнатній квартирі на новій вулиці В'ячеслава Чорновола, що тягнулася прямо берегом великого дивовижно красивого й відомого в Чернівцях озера на вулиці Винниченка, колишньої Вінницької. Квартира належала сім'ї знайомих трудових емігрантів, яка на той час у повному складі перебувала в Португалії. Дистанційно погодили з ними умови проживання – комуналка та оплата за два місяці оренди наперед. Сума виходила відчутною, але іншого виходу не було: у родичів вже на той час розквартирувалися біженці зі сходу України, які були розподілені місцевою церквою. Після облаштування на новому місці ми тут ще зателефонували синові й зятеві до Києва, повідомили нові адреси проживання в Чернівцях та поцікавилися їхніми справами. На той час вони вже зареєструвалися, переодягнулися у форму лейтенантів українського війська та отримали табельну зброю. Хлопці були залучені до прийому зарубіжних кандидатів для формування зведеного Іноземного легіону. За їхніми словами, охочих було значно більше, ніж очікувалося. Робота йшла безперервно й дедалі наростаючими темпами і вдень, і вночі під звук сирен повітряної тривоги, до чого пізніше додалися періодичні виїзди на полігон для тренувань іноземців та їх адаптування до реалій служби в українській армії. Тим часом для нас постало питання про те, щоб стати на облік в Центрі соціального забезпечення переселенців у Чернівцях. На другий день після прибуття до міста, коли я з дружиною та донькою прийшли до Центру реєстрації біженців, відразу побачили, що біженців дуже багато: у «живих» чергах до декількох точок подання документів для реєстрації самоевакуйованих з Києва, Центральної, Північно-Східної, Східної, Південно-Східної та Південної України ще з ночі стояли тисячі наляканих війною людей. Там було багато жінок, пенсіонерів, чимало людей стояло з маленькими дітьми, які плакали, шуміли, бігали навколо, вимагаючи підвищеної уваги батьків. У черзі ми дізналися про вже діючі мережі надання гуманітарної допомоги вимушено переміщеним особам – продуктів харчування, засобів гігієни та одягу категорії секонд-хенд. Але ми разом вирішили, що нам не треба звертатися за такою допомогою, бо із собою привезли все, що було необхідно для скромного проживання в нових умовах і впродовж найближчих тижнів. Ставало зрозумілим, що вимушена евакуація до Чернівців значно затягнеться в часі. Про повернення до оточеного ворогом з трьох боків Києва через тиждень, як планувалося вранці 24 лютого 2022 року, і мови не могло бути. На облік вдалося стати аж на третій день, коли підійшла наша черга, зафіксована в напрочуд довгому списку переселенців. Проте мій зв'язок з Києвом не припинявся ні на один день. Я перебував у постійному телефонному контакті з відділом «Український етнологічний центр» та з науковою частиною Інституту. Війна наклала свій негативний відбиток на моє життя в Чернівцях, де у квітні-травні 2022 року з Києва евакуювалися декілька посольств зарубіжних країн. Мені, як досвідченому дипломату, не стало проблемою встановити з ними робочі контакти, у яких новоприбулі співробітники посольств відчували гостру потребу. Одного дня, а саме 3 травня 2022 року, мені зателефонував давній знайомий ще по роботі в Посольстві України в Республіці Молдова в Кишиневі впродовж 2000–2003 років досвідчений дипломат, повірений у справах РМ в Україні Микола Мийня. Через нього мене часто запрошували для роботи з офіційними делегаціями на рівні президентів, прем'єр-міністрів, голів парламентів та міністрів закордонних справ обох країн. Цього разу він повідомив про те, що 4 травня 2022 року до Києва мала прибути офіційна делегація з Республіки Молдова й уклінно просив допомогти в її відвіданні вщент знищених російським окупантами міст Буча та Ірпінь у супроводі вищих українських посадовців, а також під час дво-

сторонніх переговорів на рівні Президента України, Голови Верховної Ради, Прем'єр-міністра та Міністра закордонних справ нашої держави. Запрошення застало мене зненацька – треба було терміново придбати квитки на потяг до Києва і назад до Чернівців, а також на другий день вранці вже виконувати нові завдання. Я дав згоду поїхати в надтерміновому режимі до Києва й виконати покладені на мене зобов'язання. Але, як мудро кажуть народі, не все так склалося, як гадалося... Якщо з придбанням квитків в обидва боки особливих проблем не виникло, то із самим виїздом з Чернівців до Києва неочікувані складнощі повалилися одні за одними. Першою перепоною стала повітряна тривога, оголошена за три години до відправки потяга, що ускладнило прибуття до залізничного вокзалу. Другою стала певна затримка з відправкою потяга, оскільки тривога стосувалася всієї України. Проте найголовнішою і найстрашнішою перепоною стало те, що рух потяга після переїзду через Львів о першій ночі припинився через точкові ракетні обстріли противником міських електростанцій та інших об'єктів енергетичної інфраструктури області. Електровоз без джерела енергії перестав працювати, і потяг опинився серед безмежного поля на Львівщині. На моє прохання зорієнтувати щодо місця й часу вимушеної затримки перелякана провідниця та стурбований начальних потяга лише відповідали, що не мають права розголошувати такі дані. Уранці почалися очікувані проблеми: стали телефонувати з Посольства Республіки Молдова, з протокольних служб Офісу Президента України, Голови Верховної Ради, Прем'єр-міністра та Міністра закордонних справ України та цікавитися, де я на той момент перебував. З посольства навіть повідомили, що мене на вокзалі зустрічає у визначений час повноважний дипломат, а службова машина готова для мого перевезення до всіх точок зустрічей і переговорів, згідно з програмою візиту. Вони не відразу зрозуміли, що сталося з потягом, який у першій половині того нещасного дня ще продовжував стаціонувати в полі на Львівщині. Зовсім іншим був контент телефонних розмов з начальниками протокольних служб зазначених вище офіційних українських інституцій: на момент ранкових контактів вони вже були в курсі того, що потяг «Чернівці – Київ», який слідував через бомбардований вночі Львів, затримається, як і інші 44 потяги по всій Україні, і моя участь у запланованих зустрічах і переговорах у Києві ставала неможливою. Треба надати належне високим професіоналам і досвідченим працівникам згаданих протокольних служб, які давно й особисто мене знали та які відразу чітко зазначили, що моєї провини в тому, що сталося тієї воєнної ночі, не було. Але негативний «сухий залишок» у моїй свідомості залишився: уперше за мою 50-річну роботу на державній і військовій службах я не зміг виконати, з незалежних від мене причин, покладені на мене відповідальні обов'язки. Волею або неволею, але війна, постійний стрес, морально-психологічна напруга і форс-мажорні ситуації, пов'язані з розпочатою росією війною проти України, стали все очевидніше відображатися на моєму стані здоров'я. Відчувши втому, я скористався правом на відпустку, придбав путівку в санаторій «Дніпро» в Трускавці, де відпочивав до 24 серпня 2022 року. У День Незалежності України в супроводі численних ракетних влучень по території нашої країни, ударів авіації та дронових нальотів противника, що вже стало звичною справою, я дістався до Києва, де невдовзі з головою занурився в активне життя й діяльність рідного Інституту. Розпочався новий етап життя в умовах війни. Хоча вона ще триває, усі ми оптимісти і твердо віримо в нашу Перемогу! Все буде Україна!

Олег Резнік, автоетнографічна розповідь.
Записано 14 жовтня 2023 р.
у м. Києві

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Війна як пологи – завжди зненацька. Знаєш, що буде, але все-таки несподівано. П'ята ранку. Чутно грім. Стоп, лютий місяць, який грім?! Вмикається телевізор – там путін. Чат з учнями: «Що сталося?» – у відповідь: «Війна». Йдемо на роботу. На проспекті Гонгадзе вперше в житті бачив затор з автівок. На роботі [у Фінансовому ліцеї] людей мало, інформації, як і рекомендацій, немає. Прийшли додому,

спати лягли не роздягаючись і під новини з Гостомеля. Зранку з того боку чути канонаду. Вирішили йти в укриття в мене на роботі. Відчуття абсолютно нові. Розумієш, що реально можеш загинути, але думок про виїзд навіть не виникало: батьків покинути не можемо. В укритті ночують місцеві жителі, тому годуємо їх з власних запасів. Вдень ідемо додому, на ніч [повертаємося] в укриття. Батьки [туди] йти відмовляються. Перший тиждень, до 3 березня – суцільна емоційна гойдалка, потім вийшли на плато. Коли запустили навчальний процес, стало набагато легше. І була впевненість, що Київ вистоїть. Навіть не знаю, звідки вона взялась. Вперше з 25 лютого ночували вдома 4 квітня. Люди, які ночували та харчувалися в укритті, були різними й поводилися теж порізному. Але всіх об'єднувало одне – нерозуміння ситуації та її абсурдність. Особисто я припускав все ще до 24 числа. І вторгнення, і ракетно-бомбові удари, спробу закріпитися на Сході і, можливо, на Півдні. Але якось до кінця не вірилося в похід на Київ. У когось були інші думки. Але саме тоді всі були єдині в тому, що росіяни – пі***си. Так, навіть ті люди, від яких я ніколи не чув лихого слова, матюкалися, як… У кожного тут будуть свої асоціації. [Укриття та атмосфера в ньому] було дуже схоже на поїзд: ніхто ні з ким не знайомий, і всі діляться своїми проблемами, спогадами тощо. [Разом з нами] ночували дівчата з продовольчого кіоску. Вони принесли й роздали людям те, що залишалося на складі. Хтось приносив свої продукти. Але й тоді ми залишалися людьми. В укритті, невідомо як, з'явилася кішка, котра невдовзі мала окотитися. Одна з жінок купила багато корму, інші облаштували їй місце. Емоції були різними. Асоціації – також. Дуже вразила картина, коли двоє 80-літніх людей сидять на дошках на підлозі, коли плачуть маленькі діти. Спочатку лякалися [звуків] артилерійської канонади, потім почала лякати тиша на кілька хвилин. Але в настроях людей спостерігалася певна паніка, особливо на фоні повідомлень з Ірпеня, Бучі та Гостомеля, залізничних вокзалів Харкова, Києва тощо. Після 3 березня щоночі людей ставало все менше й менше [в укритті]. І 11 березня нас залишилось лише 11 осіб. Відчуття були не дуже приємними. Складалось враження, що ми покинуті. Але це вночі. А вдень потрібно вистояти кількагодинні черги до аптеки (єдиної, що працювала на мікрорайоні), продуктових магазинів, допомогти батькам. А 9 березня кішка привела трьох чудових кошенят. Протягом квітня-травня всі вони отримали свої люблячі родини. А кішку ніхто не хотів забирати. Забрали ми.

Вікторія Кучинська, автоетнографічна розповідь.
Записано 14 жовтня 2023 р.
у м. Києві.
Розшифрувала О. Таран

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Про те, що буде війна 24 лютого чи взагалі буде війна з росією, не вірила ні я, ні мої рідні, ні мої друзі. За тиждень до [повномасштабного вторгнення] в мене на роботі почали відбуватися, як на мене, дивні речі. Моє керівництво весь товар, який знаходився на складі в Києві, перевезло у Львів, найнявши вантажні автомобілі. Почало також скупляти газові балони невеличкі, туристичні плитки, респіратори, протигази та інші, як на мене [незрозумілі за актуальністю функціонального призначення як для лютого місяця], речі. Я приходила ввечері додому й казала чоловікові: «Дивись, моє керівництво те робить, те». В усіх ЗМІ писали, що росія стягує війська до наших кордонів, що може бути війна. Мені чоловік казав: «Ні, ніякої війни не буде». Це не лише мій чоловік казав, так само і мої батьки, брат, – усі вони мені казали, що то маячня, війни не буде. За кілька днів керівництво купило медичні тактичні аптечки на всіх співробітників. Я знову, прийшовши додому, кажу чоловікові: «Аптечки купили». – «Ніякої війни не буде». Дзвонила моя подруга, також хвилювалася, що відбувається, чи буде війна. – «Ні, не буде». Але, те, що відбувалося (панічна поведінка мого керівництва), змушувало мене замислюватися над ситуацією. За день до війни, 23 лютого, я їхала з роботи, і, щоб спакувати «тривожну валізку», заїхала в магазин і купила всього по одному собі і чоловіку: одну банку консервів (собі і йому), сухі сніданки, калорійні снікерси, хлібці, мівіну. Я принесла додому, думаю, буде війна, не буде, але

всі метушаться, хай буде́. В крайньому випадку це продукти, які довго не псуються. 24 лютого після 4-ої години ранку я прокинулася від сильних вибухів. Я живу в районі масиву Виноградар у Києві, північно-західна околиця Києва, з виїздами на Вишгород, Петрівці, Нові Петрівці, Іванків, – це північний напрямок, який веде на Прип'ять, Білорусь, – це та дорога і той напрямок, звідки росія через територію Білорусі атакувала Україну гелікоптерами, як потім з'явилися відео у Вишгороді над Київським водосховищем. Я прокинулася від вибухів, не зрозуміла, що відбувається, незрозумілі відчуття. Страху ще не було, я не розуміла поки свій стан. О п'ятій годині ранку [думаю]: «Мені ж на роботу йти!» Думаю, шо подзвоню своєму керівнику. Подзвонила, кажу: «Добрий ранок!» – «Віка, він не добрий!», – судячи по голосу, він десь біг. [Як виявилося], він біг на парковку за автомобілем, щоб посадити свою сім'ю – дружину, доньку, собаку, щоб тікати. Вони живуть в районі Солом'янки і мали виїхати на проспект Перемоги, щоб рухатися в напрямку Житомира, на західний напрямок. Але, як потім я вже зрозуміла, була така кількість автомобілів, людей, які рухались, тікали з Києва, що вони простояли у цій тягнучці багато годин, далеко не від'їхали, лише від Повітрофлотського мосту до метро Житомирська, десь туди. Пів дня простояли і прийняли рішення не виїжджати поки з Києва, а виїхали вже пізніше якимось іншим чином. Щодо мене, то зранку було чутно потужні вибухи, ми не розуміли, що відбувається. Ми склали тривожні валізки, документи, вдяглися і вийшли з будинку. Ми не знали, куди йти. Бомбосховище треба десь шукати. Одночасно з нами вийшов сусід, кількома поверхами над нами живе. Ми знали один одного, але до війни ніколи тісно не спілкувалися й не товаришували. Ми вийшли вдвох, він – один, так само з рюкзаком: «Ви [йдете] шукати бомбосховище?» – «Да, мабуть». – «Можна я буду з вами ходити?» Отак ми втрьох, з людиною, яку фактично бачили вперше в житті, роззнайомились, ходили по району і шукали бомбосховише. Через дорогу, в ЖЕКу було бомбосховище. Кількість людей, яка була там, була дуже велика, і ми туди не помістилися б. Пішли у школу в бомбосховище, але нам відмовили, сказали, що то укриття лише для тих, чиї діти навчаються в тій школі. Поряд була шістнадцятиповерхівка. Люди сказали, що то сховище лише для мешканців будинку. Тоді ми пішли у сховище в школу, яка розташована через дорогу. Люди туди заходили, а перед нами охоронець зачинив двері. Я постукала, а він сказав, що сховище вже переповнене. Я сказала йому, що ми вже тут були, нам сказали сюди прийти, тобто я збрехала. Він нам відчинив двері, і ми зайшли. Ми спустилися в підвал: бомбосховище було НЕ переповнене, воно було напівпорожнє. Але охоронець – хто йому дав таку команду, не зрозуміло, – нас на початку в сховище не пустив. Сиділи ми у сховищі на партах, холодно, це лютий місяць, підвал. Трохи виходили хлопці надвір покурити, я виходила з ними надвір, трошки подихати свіжим повітрям. І тільки тоді я відчула весь цей жах! Були вибухи, ракети, таке відбувалося, я таке бачила лише у фільмах про війну, апокаліпсис, – отоді був жах! Ми повернулися додому, але цей жах почав наростати, десь за добу вже почали такі думки приходити в голову. Цей жах був такий, що хотілось якось нервову систему заспокоїти. Наступного дня я пішла в «Сільпо»: продуктові полиці були порожні, ані хліба, ані борошна, ані круп ніяких не було. В магазині була аптека, я туди підійшла, питаю валер'янку, провізор каже: «Немає». – «Корвалол». – «Немає». – «Валідол», – вона на мене дивиться: «Ніякого заспокійливого в аптеці немає, все відсутнє. Всі препарати, які заспокійливі, які мають вплив на нервову систему, всі розкупили, розібрали люди». Ми повернулися додому. Не працювало багато торговельних яточок, яких до війни було дуже багато біля будинку; великі магазини ще працювали. Добре, що вдома були якісь продукти, у кожного в хаті були запаси, ми не голодували. Не пам'ятаю, чи була повітряна тривога, якщо й була, то не така гучна, як потім, з часом, по місту. Ми ходили вдома вдягнені, правда, у хатньому взутті, щоб за будь-якої потреби миттю вибігти з квартири. Лягали спати вдягнені; коли були дуже сильні звуки вибухів, ми знову йшли в укриття в школі. Але щоб потрапити в нього, охоронець нас записав першого разу, що ми тут були, і щоб на майбутнє потрапити до бомбосховища, ми показували при вході цей папірець. Якось це неправильно – люди були всі перелякані, шукали бомбосховища, а школа, брешучи, що бомбосховище переповнене, не надавала допомоги наляканим та дезорієнтованим місцевим мешканцям. Сховище – чистеньке, сухеньке, так, там труби, комунікації, але ж

людям в той час було потрібне це відчуття захищеності. Так ми ходили з папірцем кілька днів, потім ми втомилися ходити, це було ночами, о третій, четвертій ночі. Джерелом інформації були телебачення, інтернет. Добре, що все працювало, не був відключений ані інтернет, ані мобільний зв'язок. Невідомо, як би ми себе відчували за відсутності інформації, які б далі були наші думки і дії. На третій-четвертий день, коли ми виходили на вулицю купити хліба чи ще якихось продуктів, чоловік шукав цигарки. Були черги в тютюнові точки продажу, а також величезні черги були у зоомагазинчики, щоб придбати корм домашнім улюбленцям. У перші дні ми майже не виходили на вулицю, хіба що у сховище, але хліб же треба купувати. Мені дуже запам'ятався день, коли ми йшли до моїх батьків, транспорт же не ходив, проходили повз магазинчик і побачили, що привезли хліб. І стояла велика черга, не було обмеження по кількості хлібин в руки. Я подзвонила мамі: «Мама, є хліб, батон. Вам брати?» – «Бери». Потім передзвонює: «Візьми мені, візьми сусідці». Потім дзвонить брат: «Візьми моєму другу». І ми йшли до батьків і несли ці п'ять батонів, і ця ситуація мені нагадала хрестоматійні сюжети з блокадного Ленінграда, про які ми читали в дитинстві. І ставало поступово моторошно. Поступово до свідомості стало доходити, що це сьогодення – не на один день, не на два; що очі заплющив, прокинувся, і це минулося. Це – жахи війни. Передавали в новинах, що евакуаційні потяги були переповнені, була комендантська година. Моя знайома так не могла дві доби виїхати на Західну Україну. Вона була із сином, зайшла у вагон, а син залишився на пероні, і людський натовп протащив її у вагон, і той уже рушив, а син не міг сісти, його не пустили. І вона була вимушена на невеликому ходу потяга стрибати, щоб не лишати тут самого сина. Я уявляю, який жах вона пережила. Вона по знайомству, – вдумайтеся, по знайомству! – десь так приїхала звечора, десь ночувала у якійсь каптьорці, щоб на наступний день бути однією з перших на вокзалі, щоб зайти, забігти, знайти собі якийсь куточок в цьому потязі, і нарешті вона на якийсь там день виїхала. Особисто ми виїхали з Києва 6 березня, бо, перебуваючи на околиці міста, не було вже можливості фізично, морально слухати вибухи, бомбардування, все, що відбувалося вночі, вдень за вікном. Але все було не так просто, можна було виїхати лише через Одеську трасу. Ми телефонували друзям: хто їхав по Житомирській [щоб будувати евакуаційний маршрут], деяких людей розстрілювали рускі на танках, деякі люди тікали лісами. Було страшно. Але проблема була ще в тому, що не було палива, не було каністр, з продажу їх всі розгребли. В нас було дві пластикових шестилітрових чи п'ятилітрових баклажки, чоловік їх вимив, висушив, щоб були сухі, і ми готувалися, що якогось дня виїдемо з Києва, і він займав черги на заправках. Черги були шалені, люди стояли до чотирьох годин. Хтось дзвонив, казав, що є тамто тамто дизель чи бензин, якщо раніше була норма, що можна заправлятися тільки в залізну каністру, а в пластикову ні, то тут ця норма не діяла. Чоловік вистояв чергу пів дня на заправці, йому залили в пластикову тару цей бензин, який нам був потрібен для дороги. Ми їхали на Франківськ до родичів, які нас люб'язно приютили. Виїхали ми 6 березня, біля Білої Церкви була величезна пробка, був блокпост. Те, що були блокпости в Києві, це зрозуміло, комендантська година, якщо не помиляюся, була з 8-ї ранку, ми виїхали о восьмій ранку, і, поки ми виїжджали з Виноградаря, було дуже багато блокпостів; з 24-го по 6-те ми пересувалися межами свого мікрорайону, а коли виїхали в саме місто, я була здивована, налякана такою кількістю блокпостів, тією кількістю хлопців-теробороніців. Були бетонні плити, металеві їжаки – була пророблена за ці два тижні така робота, я цього не бачила, і це було дуже вражаюче та обнадійливо. Стояли у пробці в Білій Церкві, багато автомобілів рухалося через Вінницю. Дуже здивувало, що якісь люди їхали на таксі, і я собі ще подумала: «Боже мій, яку кількість грошей вони заплатять від Києва, наприклад, до Львова чи Закарпаття!» Але ж у людей немає автомобіля, немає з ким виїхати, люди були налякані за себе, за своїх дітей, рідних, що ті десятки тисяч гривень, які заплатили, це було ніщо, порівняно з цінністю людського життя. Повернулися ми перед Великоднем. Батьки з братом повернулися після 9 травня, а ми трошки раніше. Повернулися у свою квартиру, але недалеко біля нас, за три будинки, у березні була збита ракета, і уламки розбили нам вікна. Ми повернулися в квартиру у квітні, в якій було +11, з побитими вікнами. Ми цього не передбачали, не знали, що таке буде, чоловік прикріпив на першу ніч якийсь пластик, клейонку. Спали ми одягнені під

усіма ковдрами, які були в хаті в цю першу ніч, оскільки температура в квартирі дорівнювала тій, яка була надворі. Я навіть не уявляю, що пережили ті люди, які не втікали, мито були в безпеці півтора місяця. Ми питали в друзів, рідних, які залишилися в місті. Вони описували жах, вибухи, ракети, за цей час відбулося влучання біля «Ретровіля» в нашу техніку. Війна вже півтора року триває, ми вже трохи звикли до війни, може, дуже страшно, що я кажу такі слова. Буде перемога, зараз у країні все набагато краще із забезпеченням, ніж на початку війни. Ці два перші тижні, а потім і півтора місяці в евакуації залишаться в пам'яті на все життя.

Ольга Кирилова, автоетнографічна розповідь.
Записано 9 жовтня 2023 р.
у м. Києві

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Здавалося, що події початку війни настільки закарбувалися у пам'яті, що підніми серед ночі – і все похвилинно згадаєш. Але організм людини виявився надто розумним, а інстинкт самозбереження – надто сильним, щоб ту наднапругу, біль і жах досі тримати на поверхні. У пам'яті спливають окремі, обірвані спогади, і щоб їх якось сформувати в єдину розповідь, прийдеться попрацювати з підсвідомістю… Я пам'ятаю, що напруга і тривога почали наростати десь з вересня 2021 року і до лютого 2022-го досягли майже апогею. З напруженням зустріли Новий 2022 рік і провели Різдвяні свята, перенервували у ніч на шістнадцяте лютого. Весь час внутрішнє передчуття чогось поганого боролося зі здоровим глуздом, що такого не може бути, бо то буде безглуздо… 24 лютого 2022 [року] я прокинулася рівно о четвертій тридцять від першого вибуху, мене знесло з ліжка, і наступну череду вибухів я вже слухала, стоячи на балконі і вдивляючись в небо. Напевно, підсвідомо я була готова до такого розвитку подій, але моя свідомість того факту прийняти ще довго не могла. Заціпеніння, відмова вірити в те, що відбувається, відчуття якогось сюрреалізму і страх за дітей та рідних, – так можу охарактеризувати свої відчуття перших днів і тижнів повномасштабного вторгнення. Єдине, на чому могла концентруватися увага, – це новини і зв'язок з рідними у Харкові. «Єдиний марафон» працював майже двадцять чотири години на добу, потім з'явилися перші інформканали. До «Блискавки» [група у Вайбері] я приєдналася вісімдесят сьомою. А ще перші сирени на фоні вибухів!.. І бомбардування Харкова, від яких майже зупинялося серце!..

ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ Паніки не було. Був ступор, а потім жагуча потреба діяти, щось робити, бути корисною на противагу дикій внутрішній напрузі. І така потреба була не лише в мене. Першим, нехай і символічним, внеском у нашу оборону стала передача для ТрО всього, що було вдома жовтого кольору, – кольоровий папір, футболка, улюблений рушник з моїм ім'ям… Сусідська взаємодопомога. Далі сусіди по будинку, по району об'єдналися задля взаємодопомоги і підтримки. Будинковий чат ряснів повідомленнями-пропозиціями поділитися картоплею, борошном, консервацією… Люди шквально повідомляли про те, що де на районі можна зараз купити чи отримати безкоштовно. Полки магазинів пустішали, бо люди забирали все підряд, боючись голоду. В наших родинних запасах серед всього іншого з'явилися рибні консерви, консервована кукурудза, дороге данське печиво у бляшаній коробці, яке б у мирному житті ми навряд чи купили. Я завжди буду пам'ятати, що завдяки власнику кафе «Золоте зерно», який безкоштовно роздав декілька ящиків молока у тетрапаці, змогла зварити дітям молочку кашу. Згодом це кафе стало оплотом місцевої самооборони. І як я була вдячна моїй героїчній сусідці Віці, власниці місцевого зоомагазину, за корм для кішки, який вона привезла, незважаючи на жодні страхи та труднощі пересування містом. Ми вчилися жити у новій страшній реальності: не підходити до вікон, спати у ванній та коридорі, засвоївши «правило двох стін», ховатися при звуках сирени, вимикати світло з настанням темряви для світломаскування, бути пильнішими до незнайомих, хто з'являється біля будинку. А ще шукати мітки! На стовпах, стінах будинку, на горищах. Пам'ятаю, як особисто щовечора на прохання тих, хто поїхав, перевіряла, чи зачинені їх квартири,

а потім піднімалася на тринадцятий поверх свого під'їзду до решітки на горище, перевіряла цілісності замку і підсипала кукурудзяного борошна на сходи, щоб було помітно, якщо хтось туди заходив. І рапортувала у чаті вдячним сусідам, що в нас все гаразд.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Внутрішня міграція. Здавалося, що в такому стані існування пройшла вічність. А насправді всього вісім днів. У ніч на дев'ятий день всього за п'ятнадцять хвилин внутрішньої боротьби я прийняла рішення про евакуацію з Києва. Це було блискавично швидке і несподіване для мене самої рішення. Незважаючи на те, що від мене особисто нічого не залежало, їхати з міста я вважала майже зрадою. Можливо, в тому числі, і через це не поїхала за кордон. Але хмари згущалися, і в мені перевісила «мама», я чітко усвідомила, що якщо щось трапиться з дітьми, – собі не пробачу. В ту ніч я не спала. Ранком 4 березня 2022 року о сьомій п'ятнадцять я з двома дітьми і двома рюкзаками з найнеобхіднішими речами сіла у машину сусіда. Володимир – це ще одна людина в довгій низці чудових людей, яким буду вдячна довіку, і не лише я. Машина поїхала, а за вікном залишився будинок і чоловік... Володимир відвіз нас на Дарницький залізничний вокзал, на евакуаційний потяг, який повинен був відходити на Львів десь о дев'ятій нуль-нуль. Їхати на Центральний вокзал сенсу не було: усі мости були перекриті блокпостами, дорога, що раніше забирала до сорока хвилин, тепер здавалась нездоланною. За останні вісім днів ми майже не виходили з будинку. Тому вперше побачили моторошне перетворення міста: пустельність, перекопані сквери, редути, протитанкові їжаки. Від цього ставало ще важче. У перший потяг Інтерсіті ми не потрапили. Щоб у потяга зачинилися двері, тероборонці силоміць запихували людей у тамбур... Розгублені, ми разом з багатьма іншими залишилися на пустому пероні, не знаючи, чи буде сьогодні і коли саме наступний потяг. Але вибору не було – під звуки далеких вибухів ми просто чекали... Я вже точно не пам'ятаю, скільки годин пройшло до об'яви наступного евакуаційного потягу, напевно, до двох годин. Він прийшов на сусідню платформу, і весь натовп через рейки, ризикуючи потрапити не У, а ПІД потяг, ринувся туди. Цього разу до потяга ми потрапили. Це була стара «вбита» електричка з сифонящими вікнами та дверима. На щастя, нам вдалося притулитися на кінчику одного з сидінь, це було спасінням. Довгі десять годин дороги ми зі старшим сином поперемінно тримали на руках молодшого. Якщо б не було цього місця, навіть не знаю, як і доїхали б. Людей було стільки, що практично неможливо було проходити вагоном, то у туалет люди ходили просто між вагонами. В нагоді стали і щілини у вікнах – давали хоч трохи свіжого повітря. У вагоні було багато дітей, але ані моя, ані чужі не вередували, і практично всю дорогу мовчали, що було якось дивно і неприродно. Їсти майже не хотілося, банан, шоколад, пару ковтків води... До Львова потрапили близько опівночі. І зрозуміли, що потребуємо хоч якогось перепочинку. Досі сльози навертаються на очі при згадці про допомогу львів'ян, які, незважаючи на мороз, чергували на вокзалі, власними позашляховиками перевозили нічним містом, годували, селили. Майже світало, коли, пройшовши довгий шлях реєстрації, ми потрапили на відпочинок у спортивну залу однієї зі шкіл. Так солодко, як тут, на підлозі, здавалося, ми ще ніколи не спали. Це була наша остання складна ніч. На ранок друзі забрали нас до себе у Івано-Франківськ. Гарне, майже домашнє, місто, в чиє життя війна також внесла свої корективи сиренами, блоками та їжаками на дорогах, пам'ятниками в огорожі з захистом з мішків з піском, величезною кількістю банерів про «руський воєний корабль». Але без вибухів і армії ворога поряд... То ми, нарешті, знаходилися у відносній безпеці. Чи стало від того легше на душі? Так, згодом стало. Звичайне буденне життя, необхідність піклуватися про дітей, готувати їжу, мити та прибирати, гуляти з молодшим, контролювати шкільний процес у старшого. Все це змушувало відволікатися від основної думки про війну. Але кожна вільна хвилина повертала до новин, переписок, дзвінків. І кожна ніч. В небезпеці залишалися найдорожчі після дітей люди, і я ніяк не могла їм допомогти... Страх та біль стали моїми постійними супутниками. За півтора місяці в евакуації ми жодного разу не зіткнутися з кимось/чимось поганим чи ворожим до нас. Мовної проблеми не існувало – від початку повномасштабного вторгнення у спілкуванні я перейшла на українську мову. І навіть якщо б

це не зробила, думаю, нічого б не трапилося, адже російську мову чула досить часто, але ніхто на те не реагував. Хто б де не дізнався, звідки ми, – намагалися підтримати чи заспокоїти, чи просто не чіпали. ЦНАП, де реєструвалися; Обласна дитяча лікарня, де без проблем отримали безкоштовну консультацію, якої дуже потребували; пункт підтримки таких, як ми, де одного разу отримали невеличку їстівну гуманітарну допомогу; Католицький ліцей, де відвідали пізнавально-розважальну програму для евакуйованих дітей; дитячий розважальний гурток у приміщенні театру Франка, організований активними мамами-біженцями. Той період згадую з вдячністю до всіх, хто якимось чином був дотичним до нашого життя. Але більш за все – до наших друзів. Цей борг неможливо віддати... Як тільки загроза захоплення Києва відступила, вже звичайним швидким потягом, з окремою полицею для кожного, ми повернулися додому. Наша родина знову була разом, у рідній домівці. Хотілося вірити, що найстрашніший період життя закінчився...

Ірина Дуюнова, автоетнографічна розповідь.
Записано 10 жовтня 2023 р.
у м. Києві.
Розшифрувала О. Таран

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Ми двадцять третього [лютого 2022 р.] напередодні просто поїхали погуляти нічним Києвом і заїхали на Контрактову [площу], яка вразила своєю пустинністю. Тобто там же завжди в любий час, в любий день великі натовпи людей, всі гуляють, купа ресторанів, всі заповнені, шумно, галасно і гамірно. А в той вечір було так пусто і так тихо, що це дуже гнітюче враження справило. Але ми повернулися додому, звично завершили день, лягли спати і вже вранці, рано-вранці, о пів на п'яту чи в п'ять ранку мене чоловік розбудив, і ці слова страшні, і сказав, що «почалась війна, я поїду заправлять машину, буди Аріну». А я дивилась на Аріну і не знала взагалі, нащо її будити, що робити. Десь читала, що не можна підходити до вікон. Типу, якщо бомбардування. Десь, мабуть, був прильот, але я не знаю де, в нас [лише] було чути таким відлунням. Подзвонила брату, сказала йому, що війна, він сказав: «Ок, я не знав, я пішов у військкомат». Подзвонила батькам, стала дзвонити всім знайомим на роботу. Ми той день провели... Я навіть не згадаю як... Вдома. Я, щоб відволіктись, почала готувати їжу, спеціально, щоб трошки себе зайняти; і ми стали писати знайомим лікарям, – я не так давно прооперувалася, – що, якщо потрібна допомога, мало лі, все-таки лікарня, щоб на нас розраховували, наша автівка, чоловік [може відвозити як волонтер].

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Внутрішня міграція. А ближче до вечора чоловік сказав, що треба збиратися і виїжджати на Західну Україну, у Львівську область, він сам звідти, місто Червоноград, мовляв, поїдемо, тому що ситуація неспокійна, і всякі прогнози є. Він сидів в Інтернеті, дивився, читав, що, мовляв, виїжджати треба. Я була нажахана самою думкою, що треба виїжджати. Мені здавалось, що виїжджати, це – все, визнавати, що ми готові до поразки, не знаю... Мені було дуже гордо за нашу армію, за те, що вона давала відсіч і трималася. Але мені в той же час було дуже тривожно за дитину. Мої батьки жили в Сумській області, дуже близько до кордону, мені було страшно за них. [Я] не знала, що робити і як правильно робити. Чоловік мене зібрав докупи, сказав: «Так, завтра зранку, – комендантська година закінчується о четвертій ранку, здається, – тоді все, ми сідаємо в машину і ми виїжджаємо. Це все, як кажуть американці, затягнеться на два-три дні, потім ми повернемось». Тобто через три дні ми повернемось в Київ, проженуть кацапів і все, власне, на два-три дні я собі речей взяла. Поїхала в одних джинсах, один комплект білизни, що на мені, я взагалі нічого не брала, я навіть десь на такому підсвідомому рівні спеціально не виключила холодильник, не забрала [з нього] всю їжу. От, я картоплю натушила, так вона і залишилась стояти в тому холодильнику. Ми ще заїхали дорогою за нашою родичкою, дівчиною з Червонограда, і отак ми їхали: я, чоловік, Аріна наша і Мар'яна. Вже тоді просочилась інформація,

що Житомирською трасою їхати не треба. Якщо я нічого не плутаю, ми їхали Одеською трасою. Були затори, це ж все задокументовано, що дороги були переповнені, но нам пощастило, що Толік рано-вранці заправив машину, тобто у нас був повний бак бензину і повний бак газу, і на цьому ми приїхали в Червоноград. Їхали дуже-дуже довго, не згадаю зараз, скільки там по годинам, але умовно замість шести-семи годин стандартних ми їхали годин дванадцять. Аріну просто виключило, тобто дитина була вся на нервах настільки... До речі, з двадцять третього на двадцять четверте [лютого] ми виходили, була сирена, повітряна тривога була оголошена, і ми спустилися, і вирішили перечекати в машині, сіли в машину, ми тоді ще не знали: в паркінг, не в паркінг, тоді ж ніхто нічого не розумів, і сиділи-сиділи, звісно, в машині не посидиш довго, всім погано, незручно, і Толік каже: «Все, коротше, йдемо додому». І ми виходимо з машини, і тут як гахнуло! Це був прильот, помоєму, уламки ракети впали на дім на [вулиці] Ревуцького, на житловий. І Аріна настільки злякалася, і тоді це і сталося, чому я погодилася виїхати: поперше, це завіряння, що ненадовго, подруге, дійсно, я побачила, [що] Аріна злякалася так, як не лякалась ніколи. І вона прийшла додому, виключилась одразу в ліжку, і потім скільки ми їхали в Червоноград, вона весь цей час просто спала, тобто не прокидалась взагалі. Тобто вона спала-спала-спала; їй тоді було п'ять років. Ну, а коли ми вже приїхали, проблем ніяких не було, ми приїхали в батьківську хату чоловіка, там брат жив з дружиною. У Толіка була власна кімната, ми там жили. Проблем з мовою ніяких не було, мене в тій родині знали як російськомовну українську патріотку. І я зразу перейшла... Я в принципі завжди з ними [родичами] українською розмовляла, тобто намагалася завжди говорити українською, і в родині говорила українською. Та, власне, на той час шістдесят відсотків моїх діалогів були українською, але тим не менш в побуті я була російськомовна. І коли я приїхала, мабуть, з місяць іще говорила російською, а потім якось різко раз – і перейшла повністю на українську. У мене не було проблем, в той момент вважала, що переходити потрібно, необхідно, це потрібно робити. І жодних проблем не було. Ми ходили спершу допомагали місцевому ТрО, «коктейлі Молотова», потім в цьому вже відпала необхідність. Донатили, Толік допомагав, якщо потрібно було щось фізично допомогти. Так жили до новини про деокупацію Київської області. Ми повернулись до Києва, мабуть, до десятого квітня.

«Іра, вставай, почалась війна».
В голові порожнеча...
Не можна стояти біля вікна,
Треба складати речі...
З кімнати в кімнату. «Спокійно, тихо», –
Шепочу сама до себе,
Гидке, зле, підступне, липуче лихо
Опалює спалахом небо.
А в ліжку, розклавши красиво коси,
Спить п'ятирічна Аріна,
З-під ковдри видно п'яточки босі –
Маленька моя дитина.
І я безжально її бужу: «Доня, вставай, одягайся!».
Кудись по квартирі знову біжу...
Збирайся, збирайся, збирайся...
І вже п'ятий день, а здається – роки,
Війна б'є по наших душах.
Стоять наші воїни, наші вовки,
І я поруч встати мушу.
Молитва моя тепер сильна й жива,
Бо я лиш прошу одного:
Дай, Господи, сил, щоб криваві жнива
Прийшли в дім до ворога злого.
Дай, Господи, сил, щоби наша земля

Встояла. І ми не впадемо.
А ті, хто пішов вже у віддаля,
Триматимуть наше небо.
П'ять днів. Ми хрестились на цій війні,
Хресний батько наш – воїн в берцях.
Ми тут. Ми на рідній своїй стороні,
Українською б'ється серце.

Наталія Діхтяр, автоетнографічна розповідь.
Записано 11 жовтня 2023 р.
у м. Києві.
Розшифрувала О. Таран

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Про те, що росія нападе на Україну, ми дізнались з Інтернета. Точніше, чоловік побачив в Інтернеті виступ [президента США Джо] Байдена [напередодні 24 лютого 2022 р.]. Це був виступ-попередження про те, що росія протягом наступних сорока восьми годин готується до повномасштабного вторгнення до України. Він подзвонив мені з роботи і сказав, щоб я збирала речі. Особисто я не вірила, що це може статись. Чи не хотіла вірити, напевно, як і більшість людей. Ще двадцять третього лютого я займалась хатніми справами, ввечері поставила у духовку сирну запіканку на ранок на сніданок. Речі я почала збирати вже пізно ввечері двадцять третього лютого. Зарядили телефони, павербанки, склали зарядні пристрої, документи, цінні речі. Багато речей я не брала: по кілька комплектів білизни, якісь теплі речі, шкарпетки. У кожного [із членів родини] був свій рюкзак. Валіз я не брала, тому що свого автомобіля у нас немає, і ми не знали, де це [повідомлення про початок війни] нас застане. А ще чоловік сказав покласти кожному в рюкзак листки-самоклейки, тому що війна нас могла застати в різних місцях: він працює майже за містом, це метро Житомирська, донька у школі, я вдома. План був такий, щоб можна було залишити повідомлення [один одному], бо він вважав, що мобільного зв'язку не буде, що можуть гатити по станціях. Чоловік завантажив в телефони мені, собі, доньці офлайн карти, на яких позначив точками місця, де залишати повідомлення. Це був просто жах! Мною просто колотило від самих тих зборів. Я не пам'ятаю, як ми спали в ту ніч, але прокинулись ми від потужних вибухів. Це було приблизно о четвертій сорок п'ять. Чоловік подзвонив друзям, що живуть поруч з нами. Оскільки в них неподалік на стоянці стояло власне авто, ми вирішили виїжджати разом. Пам'ятаю, всі були просто розгублені. Я побігла до кімнати доньки, вона міцно спала. Чоловік перекрив газ, воду, всю електрику. У духовці так і залишилась та творожна запіканка. [Гірко посміхається.] Ми дуже поспішали, тому що важливо було перетнути міст Патона: якщо б росіяни почали атакувати київські мости, ми просто опинилися б у пастці. Пам'ятаю, що коли ми всі сіли в машину, я чомусь одразу заспокоїлась, хоча ще міст ми не перетнули. А от донька, навпаки, була сильно налякана. Мені здається, в неї почалась панічна атака, вона важко дихала. На мосту, та й взагалі по місту, була страшенна пробка. Багато людей йшли просто пішки, з речами, з дітьми, з домашніми тваринами. Ми дуже довго виїжджали з Києва. Деякі авто зупинялись і підбирали людей, у кого було місце [в машині]. Загалом, шлях, на який витрачається зазвичай чотири години, ми подолали за одинадцять. Пригадуючи свої відчуття – просто шок. Шок, страх, страх за дитину, за майбутнє, страх за близьких… Те, що ми ніколи не повернемось додому. [Ледь стримує сльози.] Це відчуття і зараз нікуди не поділося, тому що війна, на жаль, продовжується. В дорозі дзвонила сестра, хвилювалася, ми їх заспокоїли, сказали, що рухаємося до Вінниці. Вона разом зі своєю родиною виїжджала в село. В мене були ключі від маминої квартири. Ми приїхали в мамину квартиру, думали, що у Вінниці безпечніше, ніж у Києві. Ми буквально день переночували і перейшли до сестри на квартиру, вона на другому поверсі живе, у іншому будинку, але в цьому ж мікрорайоні, там недалеко буквально. Будинок так розташований, що в ньому перебувати безпечніше, ніж у маминій висотці. Під час повітряної тривоги ми не спускалися у підвал; так, був підвал, були вибухи, були сильні атаки на аеропорт, військову части-

ну. Під час повітряної тривоги ми спостерігали з вікон, як мешканці сусідніх будинків спускалися у підвал нашого під'їзду. Ми не спускалися в укриття. Загалом ми були у Вінниці місяців три, напевно. В село з Вінниці ми не виїжджали, в планах не було. Я не знаю, як мама та родина старшої сестри там уміщалися, бо хата – з цегли будиночок, тато будував як дачу, це була його батьківщина, Потуші, Тиврівський район. І там була колись стара хата, але вона завалювалась, і батько поряд побудував будиночок, щоб приїжджати на літо. Там дві кімнати, а між ними велика піч. [...] У перші ж дні широкомасштабки у маминій квартирі зупинялися троє молоденьких дівчат років двадцяти-двадцяти двох, які також вибиралися з Києва. За них попросила дочка наших друзів. Я прийшла, приготувала дівчаткам гарячого супу, вони були такі зморені дорогою, також, мабуть, довго добиралися. Вони переночували, а коли перепочили і рухалися далі на Західну Україну, то дуже дякували від свого імені і від імені своїх батьків. Це мене так розчулило... Я поверталася з мамою до Києва десь у середині квітня. Я поверталася за змінним одягом, помила духовку від запіканки, вона була з гарбузом, родзинками; там уже гриби виросли. [Сміється.] Так от, коли ми повернулися, на пероні військові перевіряли в усіх документи, абсолютно у всіх. Метро тоді не курсувало містом, і ми добиралися додому міською електричкою. Місто справляло гнітюче враження, було ще пасмурно, холодно, дуже-дуже тихо, людей майже немає на вулицях, дітей не видно. Зазвичай мегаполіс вирує життям, а тут... Якось дуже було моторошно. Ми боялись надовго лишатися в Києві, бо з вечора було чутно вибухи, і серед ночі ми прокидалися від звуків вибухів. В укриття ми не спускалися: були зморені, поки вимили холодильник від зіпсованих продуктів, поки провітрили квартиру... Все ж лишилося, морозильна камера забита була м'ясом. Все це ми виносили, вимивали. Поверталися до Вінниці потягом. Разом з нами їхав військовий, і коли ми проїжджали Васильків, він порадив нам пригнутися, бо на тій ділянці дороги незадовго до цього були російські солдати і вони поцілили кулеметною чергою по вагонах проїжджаючого потяга. Остаточно ми повернулись до Києва двадцять восьмого травня, це був якраз день народження моєї сестри. Повернулись якраз під черговий обстріл Києва. Чоловік захворів, потрапив у лікарню, я була біля нього, після наркозу не можна було спати, тому я була змушена лишитись біля нього, а дочка залишилась сама у квартирі. Вікна палати виходили на Дарницю, я бачила той вибух, той дим, що піднімався, величезний стовп диму. Звук вибуху був дуже потужний, здавалось, що зовсім близько прилетіло. Аж вікна в лікарні задзижчали. Я дуже налякалася. Я одразу набрала по телефону дитину, вона чула вибух, але, слава Богу, не налякалась.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ РАЙОН

м. Біла Церква

Олексій Дєдуш, автоетнографічна розповідь.
Записано у вересні 2023 р.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. Згадую останній день перед війною. Я повертався в Білу Церкву з Києва електричкою. росія вже визнала «бабуїнів» з «днр / лнр», і практично в кожної людини у вагоні я бачив тривогу і навіть сум. Був дуже теплий вечір як для кінця лютого, і моросив дощ. Не хотілося йти додому. Тому я збігав ще по вафельний торт у супермаркет. Це був торт, який мабуть найдовше ївся мною, бо закінчився він лише через днів сім. Вдома поставив на програш і повтор декілька пісень Riffmaster, які вселяли віру, що ми відіб'ємось від цієї погані. Прокинувся 24-го близько 5:20. Щось було не так. За вікном, попри підозрілу тишу, щось гучно гуло. Я зайшов у Telegram, але там було мало новинних підписок, тому нічого нового я там не побачив. Зайшовши у Твітер, я побачив стрічку новин з фото після прильотів і пожеж у Києві, Харкові, Одесі, Львові і т. д. Було багато відео без підписів з кремлівським тираном. Поки я це читав, близько 5:45 пролунав перший

потужний вибух, від якого здригнулася земля. То був перший удар по аеродрому Гайок, який за 7 км від моєї домівки. Через хвилин 10 був повторний, але менш відчутний вибух. Я розповів усе рідним і пішов по готівку. По дорозі зустрів сусідів по тамбору, які необачно чекали ліфт із величезними сумками. Я їм сказав, що ліфтом користуватись зараз небезпечно. «Чому?». – «Бо після несильного удару кабіну перекосить і не вийдете». Мене не послухали. По дорозі до банкомата я телефонував друзям у Київ, Тернопіль, Боярку. В останнє місто додзвонитись не зміг, бо дзвінок вибивало. Настрій ще був бадьорий у всіх. У черзі до банкомата люди вірили, що нас просто обстріляли, хоча я розумів, що масований ракетний удар – це «закуска» перед входом колон військ та зальоту авіації. В АТБ все було, але люди брали все – від червоної риби до іноземних дорогих солодощів. Я вчинив так само з думкою: «Можливо, вже не спробую», хоча вдома традиційно були запаси їжі. Далі був чи не єдиний день, коли новини читалися майже щохвилини. Надвечір вийшов на вулицю. На диво люди ходили, хоча їх було значно менше, ніж раніше. Там зустрів батька з його знайомими. Усі жартували, що русні ##### і т. п. Ніч пройшла без сну, хоча гулу вже не було. Як виявилося, це був звук від давно зламаних сирен, які встановили ще в 1992–1993 роках. Моя знайома з Італії написала у Вайбер, що по їхньому ТБ вже показали вхід «лаптів» у Київ. Я її запевнив, що то фейк, і це справді було так. Покидьки готувалися завчасно навіть в інформаційному плані. У заснованому мною генеалогічному чаті Теревені UFG ще за днів 10 до війни активізувався профіль з літерою Z. Після вторгнення він почав спочатку говорити, що «радасловная внє палітікі», що дозволило мені швидко відповісти таке: «Війни пов'язані з генеалогією, бо скількох людей уже вбито, у тисяч людей рід буквально було перервано руснею». Після почалися зловтішання з наших втрат і покидьок був забанений. Тож говорити про спонтанність літери «Z» як символу рашизму не варто. Луб'янка все готує завчасно. Наступного дня я встав рано від чергових вибухів, які ворог знову завдав по Гайку і «7-му майданчику». Деякий транспорт ще ходив, тому я вирішив поїхати в місто. Перейшовши міст, я зайшов у Покровську церкву ПЦУ. Мабуть, це був останній мій похід у церкву з якоюсь надією. Там я застав молоду жінку, що продавала свічки. Вона була вся в сльозах. Після церкви я вирішив поїхати у центр чи кудись. На зупинці якийсь чоловік запитав мене російською про маршрутку, на що я відповів, що «я не розумію російської». «А чаму?» – «24 лютого я забув цю мову». Мене надихнув вчинок польського генерала Юзефа Унруга, який, хоча й був німецького походження, але принципово не говорив з нацистами рідною мовою. Хоча нацисти, вочевидь, не такі звірі, як путінські рашисти, хто б що не говорив. Я поїхав на 22-му маршруті на ДНС – район мого дитинства, а звідти спустився на вимощену бруківкою алею, яку традиційно після її появи нарекли «Набережною». З вікон жовтого «Богдана» я бачив десятки шкільних автобусів, у яких везли вже одягнених у різноманітний камуфляж чоловіків. Мобілізація йшла повним ходом. На Набережній було мало людей, хоча погода була більш вітряна й холодна. Ближче до пляжу я звернув увагу, що на іншому березі, де був суцільний приватний сектор, у всіх подвір'ях без упину гавкають собаки. Мабуть, тварини чи то хвилювались від надмірних переживань господарів, чи відчували вібрації від сотень вибухів за якусь сотню кілометрів від Білої Церкви. Сівши на лавку для прочитання новин, я здригнувся від звуку вибуху. Виявилося, що це якийсь скейтер гуркотів на рампі поряд. Але звук був дуже подібний від удару по землі. Батько ходив до військомату, але черга там була не на один кілометр. На диво, вся «гопота» Таращанського масиву змогла потрапити в Тероборону, що іноді доставляло більше проблем. На третій день ми пішли шукати з батьком мітки. У під'їзді залишилося буквально три-чотири родини – архітекторка пані Ганна з першого поверху і важкохвора Міла із сином з дев'ятого поверху. Саме пані Ганна повідомила, що засипала мітку прямо біля електрощитової, я сфотографував те місце і відправив у бот від МВС. Інші молоді хлопці також зробили такі патрулі. По геолокації Телеграм я знайшов хлопця, з яким обмінювався інформацією про наш масив. Він також шукав з друзями мітки. Ще склав список «ватних» людей, яких знав, і передав їх знайомому зі спецслужб. Про всяк випадок також повідомив йому дані відверто «ватних» сусідів, етнічної русні з Новосібірської та Омської областей. Тоді ми ще не знали, що мітки – це була

«операція» українських спецслужб з виявлення потенційних зрадників. Виглядав «дурником», як і всі, але, мабуть, воно було того варто. Певною мірою це навіть гуртувало суспільство. У той же день у гаражі, поряд з гаражним кооперативом «Друга Батьківщина», я побачив на рік менших по школі хлопців і пару дівчат, які розливали «коктейлі молотова». Після ще одного вибуху вечором ми вирішили заклеїти всі вікна скотчем на сходових майданчиках у під'їзді. Скотч досі на місці і добре, що не знадобився. 28 лютого був дуже потужний удар і вибух. Мої джерела повідомили, що запустили ракету для знищення підземного командного пункту. Потім виявилося, що ударна хвиля вибила вікна в радіусі 3 км. Гуртожиток поряд знесло ударною хвилею. Здавалося, це була найпотужніша атака. Але я помилявся. Приблизно з 1 березня почав відчуватися товарний дефіцит. Хліб завозили тільки в центральні райони міста, а в супермаркетах були лише енергетики. Люди почали робити, як сказав один мій знайомий, «картопляні рейди» у Шкарівку, де місцеві жителі за традицією продавали картоплю в тридорога. Були новини, що в місто прибула гуманітарна допомога, але її практично ніхто не отримав. Через пару тижнів міжнародні організації делегували роздачу таких товарів протестантським релігійним організаціям, бо місцева влада «не впоралася». Деякі селяни возили й безкоштовно роздавали молоко. Зокрема, так робили селяни з Томилівки та Пищиків. Хліб пекли вдома. Ліки теж практично зникли, хоча рецептурні були в наявності, однак сімейні лікарі здебільшого самовільно покинули свої робочі місця, зокрема, і моя лікарка. На щастя, її послуги не знадобилися. Черга у військкомат не зменшувалася, хоча необачно було скупчуватися біля такого об'єкта. На щастя, усе обійшлося. Центр міста у районі Торгової площі до 1 березня був перетворений на укріпрайон. Зокрема, були закриті Білоцерківська книжкова фабрика та готель «Київ». Міська рада, на диво, не потрапила в цей перелік. Транспорт не ходив узагалі, а таксі були рідкісним явищем через дефіцит бензину. Поліція іноді допомагала довозити людей. Моя рідна школа № 22 стала прихистком для ВПО, які мешкали в тамтешньому гігантському спортзалі, хоча вони рідко покидали приміщення школи і майже не виходили на вулицю. Через чутки, що русню вибивали з-під Фастова, ближні райони до фастівської траси були фактично блоковані Тероборонoю і навіть жителів Товстої пускали до своїх домівок тільки за паспортами. Біля парку «Олександрія» були помічені «блокпости» з дошок і декількох шин, що цікаво не Rosava, бо, зважаючи на їхню пародійність, вони були пусті і я зміг перевірити це. 5 березня о пів на десяту пролунав найбільш гучний вибух, який я поки що чув у власному домі. Панельна багатоповерхівка вся задрижала. Уже за 15 хвилин мій троюрідний брат по телефону повідомив мого батька, що удар був по Партизанській. Ясно, що цілили рашисти по госпіталю, але промазали. Ще через пів години з'явилося відео з вирвою і зруйнованими будинками. У нас почали погано зачинятись двері в тамбурі, бо, ймовірно, від ударної хвилі, яка була всього 3,5 км від ТарМасу, [Таращанський масив, район Білої Церкви] конструкція порушилась. Довелося ставити накладку на петлі, щоб двері трохи підняти. Вечором русня на своїх канах видала, що це «бамбят Дамбас вот так». На місце прильоту я потрапив десь через днів 10, але там ще стояв запах гару, стіни були в шматочках з дюралі, бо мій друг видовбав один з них з цегли. Залізні ворота поряд були схожі на дивацьке решето, де були дірки найрізноманітнішої форми. Ще через пару днів був приліт біля «Горбатого» мосту. Дивом цей об'єкт не постраждав, але підприємство, яке ще будував мій батько в молодості, майже вигоріло. Родичі, які мешкають у США, запитували про сховище, біля входу в яке буквально перед цим нанесли трафареткою слово «Сховище». Я спеціально вперше спустився 7 березня у сховище, щоб зняти на відео, що це – звичайний підвал панельки із земляним долом, без світла і завалений частково якимись дошками. Запах був, як у бабусиному льосі, добре, що не було клопів та блох. Жителі приватного сектору поряд – «Стахану» – днями сиділи у своїх погребах, але хоч трохи налагодили там комфорт. 20 березня до мене приїхали друзі на сесію, яка була хоч і онлайн, але вимагали приїхати в офіс. Тоді я вдруге спустився у «сховище», щоб провести екскурсію. Уже було світло, прибрали дошки і стояла лава з двома пледами. На виході мене чекав агресивно налаштований стоматолог із сусіднього під'їзда «Власович» – земляк мого батька з Малополовецького. Оскільки він був без окулярів, то не пізнав мене, а я не

пізнав його. Почав кричати, що давайте, мовляв, документи, «диверсанти». Поряд були його колеги зі стоматкабінету, які викрикували у наш бік нецензурщину. Після мого переходу на підвищені інтонації і вимогу надати документи «Власович» сказав чоловікові з Тероборони: «Валентинович, охолонь» і пішов геть, нарешті, впізнавши мене. Але одна з жінок підійшла і продовжила конфлікт, навіть пару раз штовхнувши нас. Люди всі були знервовані після масового прибуття в місто перших загиблих героїв з-під Києва та з Донбасу. 13 березня пустили тролейбуси: «одиничку» і «четвірку», яку я не міг ніколи застати. Заради поїздки на «одиничці» я перейшов міст і сів у переповнений тролейбус, який був тоді безкоштовний. На ДНСі я побачив вибиті вікна дитячої поліклініки, у яку мене колись водили. На «Піонерській» теж була така сама картина. То були наслідки удару по КП ще в лютому. Пізніше те саме я побачив в офісній будівлі МАУПа Білої Церкви, де навколо лежали гори скла. Коли ми йшли додому після невеликих прогулянок, які закінчувались рано через комендантську о восьмій вечора, то бачили, як уже десь о сьомій, коли темніло, по місту починали рухатись колони цивільних фур, на початку яких іноді йшли військові. І все без увімкнених фар. Ясна річ, що це були «каравани Перемоги». 31 березня я вперше прочитав новину, що рашисти виходять з Київщини. Після підтвердження в усіх почалась «ейфорія», люди, які були в селі й на дачах, почали повертатися в місто. Магазини заполонили польські товари, якість яких викликала сумніви, дещо з такого я востаннє бачив ще в1990-х. Більш якісні були продукти з «чудернацькими квадратними буквами», як сказала жінка у АТБ, а я їй пояснив, що це іврит, з Ізраїлю це. Але було все ще дорого. З часом ціни знизилися. Війна ніби минула, хоча похоронів було по три на тиждень. Ще в бік траси, біля Шкарівки, по пару разів на тиждень лунали вибухи. Працювало ППО, що вселяло надію. Протитанкові їжаки поскладали на великі купи. Укріпрайон у центрі практично зник, а мішки з піском почали розсипатись. Вдалося повернутись до роботи, частину з уже написаного я переомислив, переписав. Взагалі менше став апелювати до Бога. Так би мовити, сцієнтизм посилився. Стало зрозуміло, що в часи війни сила превалює над розумом. А поки цей принцип показував навіть у побуті свою правоту. Хоча у мене з вересня 2021 року був складний період у житті, але війна значною мірою мотивувала робити щось нове, пробувати робити складніші речі. Помітив, що українці стали більш патріотичні наочно, але російський треш швидко заполонила «байрактарщина»: смачні сосиски «Байрактарчики» і цукерки «Пес патрон»... «Доброго вечора, ми з України» з мотиваційного гасла стало фразою, що, як на мене, більш була подібна до саркастичне кліше. Хоча зрозуміло, що більшість обивателів живуть кліше, і їм так комфортніше. У квітні місто почали активно дерусифікувати, але цього разу навіть без «підконтрольних» меру істориків. Деякі волонтери запропонували для перейменування вулиць імена, звісно, героїв, але людей, про подвиги яких ніхто не чув. Просто захотіли вшанувати своїх друзів, які загинули ще в часи АТО/ООС. Я розумів, що гаряча фаза війни призведе до ще більших втрат і така фіксація, на мою думку, це помилка. Мої пропозиції щодо дерусифікації, що їх мої знайомі пробували донести до мерії, враховані не були, хоча у 2015 році три вулиці перейменували саме завдяки моєму обґрунтуванню. Тривалий час про війну в місті нагадували лише вибухи від роботи ППО, де Таращанський масив, мабуть, був лідером, тому до вибухів звикли. Єдиний раз був флешбек початку війни, коли я поїхав улітку провідати тітку на хутір Тарасівка. По дорозі було більше блокпостів, ніж де-небудь. Уже підходячи до хутора, почув кілька потужних вибухів. Поряд був полігон, тому місцеві жителі навіть знали, що і коли вибухає. Вибухи були кожних 10–15 хвилин. З часом до цього звикли. Нові реалії війни прийшли 5 жовтня вночі. Біла Церква стала одним з перших міст, які атакували «подарунки» від іранських сектантів – «шахеди». Я ще не спав, але почув перший вибух. Він був дуже гучний, але удар по землі не відчувався. У чатах міста стали писати, що це дрони, і було чути звук, подібний на звук бензопилки. Оскільки дрони залітали в місто із Запоріжжя через південно-східну частину вздовж Росі, то я чув цей звук теж. Мені він був схожий на звук моторного човна, бо працював ривками, іноді стишуючись. Наш масив не постраждав, але постраждали казарми 72-ї бригади. Я ще відвідував одну з них в 11-му класі і був вражений тамтешнім комфортом і відсутністю типових ліжок-сіток. Досі

стоять такі. На щастя, загиблих не було, але постраждала одна людина. Навідниками, як подейкують люди, були «пєрєсєлєнци с Дамбаса», які жили під підробними документами на квартирі навпроти казарм. Деякі дрони дивом були збиті кулеметним вогнем вартових. Зараз шахедні атаки, на жаль, вже стали буденністю. Протягом війни я відвідав не один похорон військових. Був навіть уперше на римо-католицькій церемонії, яка була і в нашому костелі святого Яна. На жаль, у травні загинув батьків похресник і друг мого дитинства. Було боляче бачити у труні майже свого однолітка, якому ще рік тому потискав руку…

м. Фастів

Василь Балушок, автоетнографічна розповідь.
Записав 12 жовтня 2023 р.
у м. Фастові Київської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Напередодні повномасштабного вторгнення в нас у квартирі зламався опалювальний котел, адже у Фастові в квартирах індивідуальне опалення. Сталося це десь на Новий рік. Поміняли ми котла, а потім узялися за ремонт сантехніки, адже опалювальна й сантехнічна системи пов'язані. Ми вже давно збиралися провести цей ремонт, оскільки котел був старий, та й накопичилися інші справи. І от раптом почалося вторгнення. Ми якось навіть зв'язали (для нас) ці дві події – ремонт і вторгнення. Адже навіщо робити ремонт, коли завтра все може бути зруйноване? Я, чесно кажучи, у повномасштабне вторгнення москалів не вірив, вважав, що їхній наступ дуже ймовірний, але він буде локальним – десь на Сході України. Проте сталося те, що сталося. Коли все почалося, всі ми не відривалися від екранів гаджетів, переглядали передачі новин. Першого ж дня люди стали переказувати також місцеві новини, зокрема про збитий під Білою Церквою Іл-76 з орківським десантом і що в ньому «русні набито безліку». А далі почалися нальоти москальської авіації та ракетні удари. Дуже часто стали літати й наші військові літаки. Це були переважно літаки місцевої військової частини, що базується у Василькові і яку наше командування вчасно передислокувало, вивівши з-під ударів орків. Іноді чулися звуки інші, типу вибухів – то, очевидно, працювала ППО, а також виникали повітряні бої. Ми живемо недалеко від річки Унави, річище якої (точніше – заплава) є широким та досить глибоким. Наші літаки в ході своїх маневрів опускалися дуже низько, проходячи цією заплавою, нижче наших багатоповерхових будинків, тобто фактично нижче другого-третього поверхів. І це буквально за якихось двісті-триста метрів. Люди переказували один одному, як теробороніївці разом з поліцією та військовими виловлювали по лісах і лісосмугах москалів з того десанту, який другий Іл-76 устиг висадити біля Василькова. Пізніше якусь російську ДРГ виловили поряд з містом в Унавському лісі. Саме тоді стали розповідати про Привида Києва, який, мовляв, збиває рашистські літаки один за одним. Я вперше почув цю легенду, що її сприймали за правду, від Юрія Писаренка, співробітника Інституту філософії. Юрко по телефону розповів, який це «вмілий хлопець». Обстановка була дуже тривожна. Вночі і вдень стали завивати регулярні повітряні тривоги. Ми вдома розподілили час, щоб один хтось уночі не спав і будив інших, бо могли проспати повітряну тривогу. Хорошого бомбосховища поблизу від нашого будинку так і не обладнали. Оскільки стояла зима, там було добре холодно. Тому дочка із внучкою стали виходити в коридор на сходовий майданчик, де збиралися й сусіди по поверху, а також ті, які живуть вище, а ми з дружиною обладнали собі ванну кімнату, а потім стали просто виходити у квартирний коридор. У ньому пізніше дочка із внучкою стали й ночувати, намостивши на підлозі кілька матраців. Спочатку брали у ванну й кота Сіріуса, але він так виривався та нявчав, що йому дозволили вільно гуляти по квартирі. У квартирний коридор переселили також морську свинку, яка ще була у нас. Вікна навхрест обклеїли скотчем. А з великої коридорної шафи-стінки вийняли засклені двері й заховали в куток за штори. Вікно у своїй кімнаті я заклав книжками – все за рекомендаціями, які з'явилися в мережах та в новинах. У місті всі люди кинулися розкуповувати в магазинах продукти, у зо-

омагазинах корм для тварин, а в аптеках ліки. Навіть виникали черги, яких ми не знали з радянських часів. Місцева тероборона періодично проводила збори, то пляшок для «коктейлів Молотова», то продуктів, то зверталася до мешканців міста по іншу допомогу, і люди швидко відгукувалися. По місту й навколо були зведені різні загорожі й розставлені протитанкові їжаки, обладнані та замасковані блокпости. З'явилося багато людей у військовій формі. Прояви війни. Відразу після вторгнення ми помітили пізно увечері на північному обрії з боку Житомирської траси цілу смугу маленьких вогників. У кімнатах, з причини світломаскування, ми перестали включати верхнє світло, то ті вогники було добре видно. А потім помітили, що вони час від часу блимають. Тому здогадалися, що це машини їдуть з Києва суцільною смугою, а мигання – від того, що понад трасою ростуть дерева. Це люди виїжджали на захід, і споглядали ми таке видовище впродовж близько трьох ночей. А вранці, коли розвиднювалося, бачили над обрієм у небі, досить невисоко над землею, чорну смугу, яку вітер то звужував, то, коли був слабшим, дозволяв їй розширюватися. Це горіли прикиївські міста і села, а також танки й інша бронетехніка русні. Люди зі злістю жартували, що то наші воїни смажать з м'яса орків «котлети покиївськи». Смуга тяглася через весь обрій справа наліво, від Києва в бік Житомира. На вулицях – на тротуарах, асфальті та на будинках і дахах стали з'являтися знаки, якими москальські агенти наводили російські літаки на цілі. Люди їх відстежували і зафарбовували чи знищували в інший спосіб, адже їх малювали фарбою, що вночі світиться. Уночі дотримувалися світломаскування, тому Фастів поринав у темряву, ліфти в будинках відключили. Люди стежили, щоб ніхто випадково десь не відкрив якесь освітлене вікно чи не увімкнув світло, де не треба. А ще кілька разів уночі ми просипалися від світла пожеж і звуків вибухів: переважно це діставалося Василькову та його околицям, де знаходилися будівлі військової частини, а також велика база паливно-мастильних матеріалів. Пожежі, спричинені москальськими нальотами, там ставалися регулярно. Мої домашні дуже лякалися, адже здавалося, що горить поряд. Поїзди стали ходити без графіка. А потім усі почали помічати, що ночами на схід їдуть цілі ешелони з вагонів-рефрижераторів («рефів»), які формували у Фастові. Ми стали питати в людей, що це значить. І от якось вночі, коли під час тривоги люди зібралися на сходовому майданчику, сусідка Тамара Бугера, чоловік якої Віктор (до речі, ніколи не виходив у коридор) працює електриком на залізниці, каже: «А ви що не знаєте? То побитих москалів вивозять, орків цілі рефи набивають доверху, так їх багато. Ще й кажуть, що вони [російська сторона] своїх побитих не хочуть забирати, й нашим уже їх нікуди дівати». А коли москалі перейшли Житомирську трасу і погромили Бишів, то далі рвонули на південь, у бік Фастова. Ми спочатку цього не знали, сталася ця подія вночі. Але невдовзі сусідський хлопець Сашко Руденко розповів, що колону москалів наші за річкою Унавою, північніше Фастова, «покришили на капусту». Вони, судячи з усього, перли на південь, у бік Одеської траси, щоб її перерізати. Адже на той час Київ, а через нього й Харків, Полтава, інші міста та області Лівобережжя мали сполучення із Заходом лише по Одеській трасі та залізницею через Фастів. Москалі перли через Бишів місцевою трасою, яка проходить понад Фастовом з півночі, до переїзду через залізницю, що на східному краю міста. Тут вони, очевидно, хотіли перерізати залізницю, а також добратися до Одеської траси, що пролягає на пару десятків кілометрів південніше. У сам Фастів, а також західніше міста вони наступати не могли, адже залізниця в місті розгалужується на велику кількість гілок, там знаходиться кілька залізничних переїздів, будівлі ще одного – колишнього рефрижераторного (яке в часи СРСР процвітало на далеких перевезеннях) – депо, ще одна (вантажна) станція – Фастів-2, кілька великих супутніх залізничних підприємств. Москалі в усьому цьому залізничному господарстві неодмінно б заблукали, а долати колії та насипи важко навіть танкам. А ще річка Унава має широку болотисту заплаву, яка прикриває місто з півночі, на самій же річці створено кілька великих ставків. А от на східній околиці Фастова є зручна гребля, з мостом через Унаву, і поряд – шляхопровід над залізницею. Та й до Одеської траси рукою подати. Одного разу стався досить прикрий інцидент, який, проте, на щастя, добре закінчився. До Фастова звідкись прибув якийсь український військовий підрозділ, але про нього, через збій чи плутанину в оповіщенні та зв'язку, тероборонівці, котрі саме чергували на крайньому блокпосту, нічого не знали. То вони спрацювали настільки

чітко, що кілька передніх бетеерів «коктейлями Молотова» дуже швидко були запалені, й почалася шалена стрілянина. На щастя, швидко розібралися й загасили палаючу техніку, а люди не постраждали. Внутрішня міграція. Багато людей стали виїжджати на села, а хто мав куди, – то й у західні області. Дочка стала казати, що на неї й на внучку Ауріку всі згадані події дуже впливають. Поставали нервовими, і це було помітно. От у нашій сім'ї стали говорити, що непогано було б виїхати в село. Адже на Канівщині, якщо їхати через Ржищів, поряд з трасою Київ – Канів, де починається Київська область, знаходиться с. Потапці, у якому стоїть хата моїх покійних тестя і тещі. Хоч це не так уже й далеко від Києва, але все ж дещо збоку від місця боїв за столицю. А зважаючи на яристий ландшафт та лісистість тамтешньої місцевості, з'являлася можливість заховатися в разі прориву москалів. Головне ж, там явно було спокійніше. І от, син наших сусідів і добрих знайомих, який працює в Києві адвокатом, – Сашко Руденко – якось зайшов і запропонував перевезти нас усіх до села. Ми зібралися, і Сашко нас перевіз, до речі, безплатно. А ми запропонували йому, якщо виникне потреба, переїжджати всією родиною до нас у село, адже хата велика, з багатьма кімнатами. А крім того, надійно захована серед заліснених ярів. Дорогою ми проїжджали через численні блокпости, які були добре укріплені, замасковані та ретельно охоронялися озброєними тероборонівцями. Це вселяло надію на нашу перемогу. А взагалі приємно було бачити, як українці одностайно та швидко налаштувалися на опір московській навалі. Проживали всі разом ми в селі до початку літа. У школі, де вчиться внучка Ауріка, навчання проводилося онлайн. А в дочки Ярослави, яка працює в Центрі позашкільної освіти, всіх відправили у відпустку за власний рахунок, а потім спочатку стали платити якусь символічну суму, а в травні, коли російське воїнство вже відігнали від Києва, розпорядилися повернутися на роботу. Тому в середині травня Ярослава з Аурікою виїхали до Фастова. Ми ж з дружиною Галиною залишилися. А перед цим посадили город – картоплю, буряки, моркву, цибулю, огірки, помідори, солодкий перець, капусту, а також кавуни. Адже невідомо було, як воно складеться надалі з харчами. Так робили й інші люди, городи намагалися садити навіть ті, хто давно вже цього не робив. До речі, наша родина вже майже років десять теж город не садила. Повернулися ми (разом з урожаєм) до Фастова аж у жовтні; перевіз нас чоловік жінчиної сестри Ольги – Валентин (вони мешкають північніше Фастова в с. Весела Слобода). У нього є старенька, але ще «робоча» машина, у якій він регулярно підкручує гайки, от вона й використовується в господарстві. А дочка напитала серед співробітників причеп для перевезення врожаю. Подальше життя в умовах війни. У Фастові за цей час життя частково повернулося до звичного ритму, а частково пристосувалося до нових умов. З'явилося, як і повсюди, багато біженців зі Сходу України, частина ж фастівських мешканців, особливо жінок з малими дітьми, виїхали за кордон. Багато чоловіків пішли на фронт та в тероборону. Чимало людей займалися волонтерством, інші в міру можливості допомагали. Розгалужену й численну волонтерську організацію «Незламні» у прифастівському селі Півні створила Юліана Тетенькіна, сестра доччиної куми й дуже діяльна жінка – депутатка Фастівської райради від Мотовилівського куща (сс. Мотовилівка, Велика Мотовилівка, Мотовилівська Слобідка, Борова, Оленівка, Тарасенки). Ще одну волонтерську групу під назвою «Благодійний фонд "Волонтерський центр"» сформувала сестра доччиної однокласниці, на жаль, покійної, Ірини Чіпко – Тетяна Самойленко. Дочка Ярослава з колегами спочатку займалися плетінням маскувальних сіток і кікімор, робота ж гуртків їхнього Центру позашкільної освіти відновилася аж восени. Уночі регулярно волали сирени повітряної тривоги. Дочка потім розповідала, як ночами вони з Аурікою прислухалися до звуків вибухів та гудіння ракет. Пізніше до цих звуків додалися стрекотіння дронів. Їх збивали з дахів багатоповерхівок із кулеметів і автоматів. Були влучання російських ракет у будинки приватного сектора, але, як не дивно, постраждало не так і багато людей. Падали збиті пепеошниками ракети. Уламки однієї з них упали на городі Аурікиної подружки та однокласниці Маші, і діти ходили подивитися на них. Пам'ятаю, коли я вже повернувся із села, як серед дня багато фастівчан спостерігали збиття пепеошниками ворожої ракети. Тоді в небо знялися цілі зграї граків, а також голубів і довго кружляли, не наважуючись сісти. Одного разу орківська ракета влучила в будинок зовсім близько від залізниці, й люди з електрички, що саме там проїжджала, зафільмува-

ли цей момент. Хтось із них виставив це відео в Ютюб, і відразу ж на цього «корисного ідіота» накинулися люди, примусивши видалити відео. Адже неодноразово військові роз'яснювали, що москалі відстежують місця влучань і потім за ними корегують свої обстріли. Нічних звуків вибухів та гудіння ракет злякався наш кіт, британець Сіріус. Уже коли ми всі повернулися до Фастова, і саме розпочалися зимові атаки ракет і шахедів, якось уночі кіт, що спав на стільці, де йому спеціально намостили, злякався так, що навіть упав на підлогу, а потім забився під диван. З тих пір він кілька разів панічно лякався уві сні навіть серед дня, чого раніше ніколи не бувало. З часом, очевидно, з посиленням нашої ППО, яка відігнала російську авіацію геть, відмінили нічні затемнення та комендантську годину. Щоправда, останню кілька разів на короткий час поновлювали. Люди казали, що тоді нацполіція та СБУ проводили кампанії з відловлювання ворожих ДРГ. Взагалі ж, у такому місті, як Фастів, ворожим диверсантам ведеться дуже некомфортно. Адже тут жителі все про всіх знають, мають багато родичів та знайомих, і люди підмічають появу чужаків безпомильно. Самосвідомість же у жителів нині на високому рівні. Тому було кілька випадків, коли завдяки пильності фастівців та чіткій роботі полісменів з есбеушниками, виявляли й заарештовували закинутих з раші диверсантів. Наприклад, як повідомила дочка Ярослава, за розповідями її колег з роботи, у приватному секторі незадовго до вторгнення була куплена одна хата. Там поселилися якісь люди, що уникали сусідів, не йшли з ними на контакт, і от тепер відразу ж сусіди, запідозривши їх, сповістили тероборонівців та поліцію. Ті провели операцію зі стеження, а потім із затримання цих нових поселенців, які й справді виявилися російськими агентами. В осінньо-зимовий період дошкуляли не лише повітряні нальоти, а й відключення світла. Спочатку в нашому будинку та кількох сусідніх багатоповерхівках світла не вимикали, адже ми знаходимося в одній енергетичній мережі із залізницею, і щоб наші будинки відключити, треба посилати спеціально людину та вимикати їх вручну, і так само включати. Але невдовзі знайшовся якийсь дуже пильний фастівчанин, що добився відключення цих наших будинків. Це все створювало великі незручності, адже мені, а також дочці та внучці для роботи і навчання необхідно вмикати комп'ютери. Проте поступово, з налагодженням життя та з адаптацією людей до воєнних умов, Фастів став нагадувати довоєнне місто. Разом з тим на вулицях часто можна зустріти військових у формі, а також військові машини. Якось мене вразив один тероборонівець – грізного вигляду височенний, під два метри зростом, молодик у однострої й зі справжнім довжелезним запорозьким «оселедцем» на голові. Такого всякий орк злякається. Розмови людей теж показують, що вони живуть у воєнний час. Переважна більшість мешканців ненавидять москалів, і в цьому одностайні, у розмовах розуміють один одного з півслова. У більшості людей хтось із родини на фронті, є чимало тих, хто втратив рідних. Коли хоронять загиблих на фронті, усі машини вмикають сигнали, а якщо загиблий був залізничником, то сигналять і на залізниці, включно з локомотивами. Мовне питання. Українське самоусвідомлення у жителів Фастова й району – на високому рівні. Тотально переважає українська мова. Причому люди, які вдома спілкуються переважно дещо суржиковою українською, а дехто й російською, в офіційному мовленні й навіть просто на вулиці чи в магазині звертаються до інших літературною мовою. Російська мова в місті практично зникла з вивісок та реклам. На роботі в дочки, яка веде театральну студію, в одній із груп діти відмовилися спілкуватися з хлопчиком, який з батьками переїхав з російськомовного Сходу і змусили його спілкуватися лише українською. Моїй Ярославі довелося втрутитися, щоб пом'якшити конфлікт і полегшити українізацію цього хлопчика, пояснивши малим націоналістам необхідність поводитися толерантно. Дитяче повсякдення. Можна нерідко спостерігати, як діти граються в блокпости й, озброївшись іграшковими автоматами та пістолетами, «перевіряють» людей і автомобілі. На тротуарах та на парканах діти пишуть різноколірною крейдою патріотичні написи й лають москалів. На автомобілях можна часто побачити патріотичні написи, такі як «Слава Україні», «Русскій корабль іді…» і подібні, малюють зображення українського герба, контурів України в синьо-жовтих кольорах, чіпляють синьо-жовті та червоно-чорні прапорці тощо. Разом з тим постійне перебування під тиском повітряних тривог, повідомлень з фронту, а також спілкування з моїм племінником – харків'янином Дмитром, який перебуває в діючій армії, розмови зі знайомими та вся тривожна обстановка війни

далися взнаки нервовим системам дочки і внучки. Їм довелося звернутися до психолога, і навіть до психіатра, який виписав для них досить-таки багато заспокійливих ліків.

м. Харків

Валентина Сушко, автоетнографічна розповідь (щоденник).
Записано впродовж періоду
з 24 лютого 2002 р. – по вересень 2022 р.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. 24.02.2022 р. Почалася відкрита фаза війни з росією (правильніше, звичайно: росії з нами). Близько 5-ї ранку почулися обстріли. Кіт побіг на підвіконня в маленькій кімнаті. Все небо було багряне. Бахкало з боку ХАЗу. Насправді, бахкало аж від Салтівки. О 5.15 подзвонив чоловік, спитав: «Ти розумієш, що це – війна?!!». «Так», – відповіла. Була дуже спокійна, але бахкало, бахкало. «Ну, добре, ще зідзвонимося!». З дома, який проти вікон моєї маленької кімнати, в той самий час – і десь до 6-ї, ще перед світанком, вискакували люди, дамочка у шубі наопашки, з-під якої була видна піжама – сіренька футболочка з якимось малюнком, заскакувала в круту тачку… Напередодні путін визнав лнр та днр і сказав, що буде вводити війська (бо визнав у межах кордонів областей). Ну, дурня! Поліз з боку Харківської (обстріляли Вовчанськ, Дергачі; полізли через Бударку – я й не чула про такий КПП), Чернігівської, Сумської… Бої були за Щастя (відстояли). Росіяни проскочили аж до Кільцевої. Бахкали по 603 мікрорайону (Салтівка). Дзвонив молодший двоюрідний брат: прилетіло, але навіть вікна цілі. На ХТЗ його батьки навіть не почули – sancta simplicitas! Wi-Fi нема. На net уже спалила трохи грошей. Впродовж дня дзвонили чоловік (живе на Нових будинках), старший двоюрідний брат, який живе на Сосновій Гірці, молодший двоюрідний брат (603 мікрорайон), подруга (містечко Нова Водолага). Я дзвонила двоюрідним сестрі та брату в с. Липці – живі…Набрала води. Попрала все, що можна, помила голову (перед 22-м читала тих, хто був у Донецьку у 2014, й дивилася ролики підготовки цивільних: перш за все вимкнуть воду). Сиджу. О 15.03 22.02.2022 зупинився мій дзигарек (наручний годинник, подарований мамою та тьотею на 15-річчя). Хлоп в метро зажадав 350 грн – не дала! Наступає ніч. Темнішає. Сутеніє… Нечисть має виповзати. Хоча сьогодні нечисть багато попрацювала: перла на Харків, Суми, Охтирку, Конотоп. На Київ та Південь. 5 місяців вона збиралася, а ми думали – «пронесе»… Нікуди не ходила. Гроші перевела з дому. Хоч це зручно. пєсков каже, що збирається звільнити Україну від націоналістів… Ні, не відведе він війська: або оттяпає щось, або отримає по мордасах. Це не те, що зможе просто… Не на те збирався. Не знаю… Чи не Польща ми 39-го?.. В будь-якому разі: будемо бачити. Тільки в Тероборону не дзвонила. Метро не працює – старший двоюрідний брат ходив. Світло вимкнули… Бахкає. Уже правіше – ФЕД? У нас у під'їзді світло горить. У 5-му домі проти мене у під'їзді не горить. Звідтам вранці виїхали. 25.02.2022 р. Минула перша доба війни. Сиділа майже до 23.00. Потім – зморило. Прокинулась уже світом. Людей на вулицях нема. Вранці люди з 7-го будинку верталися зі стільцями з метро (станція метро «23 Серпня») й досить голосно розповідали, як там: людей повно, тісно, жарко, сидіти ні на чому, всі з котами та собаками. Ми туди не підемо. Сусіди ходять і шукають бомбосховища. Вона вчилася в іншій школі, а я – в 135-й, яка будувалася в 1950-х, і я точно знаю, що бомбосховище там є – в «мої часи» там наш вчитель фізкультури Ляхов Петро Федорович створив лижну базу. Звичайно, приміщення нікуди не поділося, але, як виявилося, там сидять уже люди і вони нікого до себе не пускають. Моя колежанка з ХДАДМ у фейсбуці написала пост, як їй було в першу ніч в метро: тіснява, спочатку не знали, як лягти на перон, а потім – істерика в якоїсь дівчинки (станція метро «Наукова»)… З Інтернету дізналася, що на Наметі – майдан Свободи, навпроти ХОДА – збирають теплі речі та лоскути на сітки. Надрала – трохи довше, ніж думала, вийшла. Побачила дядька, сказала гасло, а він каже: «Ви так не кажіть, бо зараз люди різні». Іду далі – подзвонив брат, сказала, куди йду, то, каже, ходім разом. Поки йшла біля музикалки – знов жіночка. На гасло не відповіла, але посміхнула-

ся, теж боїться, бо весь час бахкає. Зустрілися з братом – пішли просто. Машин нема. На Майдані – страшенна юрма людей. Чоловіки різного віку, але записують тільки атошників 25–35 років, та й тим кажуть: «Ідіть додому, збирайтеся, вам зателефонують». Народу така сила, що забита вся проїжджа частина Майдану перед ХОДА (від Промстройніпроекту до Палацу ДЮТ). Там бачила й Редіна, він там завжди. Насилу пробилися до Намету віддати речі. Кожні 5 хвилин виходив чоловік і просив чоловіків не юрмитися, а йти за ОДА, щоб там записувати. Жінок навіть не просили – відділили направо й просили робити сітки. Там була молодь. Дуже цікава дівчинка, що знає іврит і говорила про свій майбутній захист. Підійшли хлопці-пакистанці, душ троє. Просилися теж записатися в Тероборону – але їх запросили на сітку. Стало сильно бахкати. І сказали – літак. Пішли вниз, в перехід. Там співали, пританцьовували й плели кількома способами. Сиділи й залишалися чимдовше, щоб добігти додому до комендантської. Переписали телефони – але звідтам ніхто так і не подзвонив. Ішли з Майдану, на розі з проспектом Науки зустріли дядечка – я його бачила на наших мітингах, україномовний, – шукав аптеку, бо жінці треба ліки, а по всьому проспекту від 23-го всі зачинені. Ми шукали магазин, щоб хоч би хліба купити. Працював тільки «Нахлєбнік» в Слобожанській садибі. Там україномовні дівчата. Хліб по 40 грн! Найдешевший. Взяли. Брат, зайшовши до магазину, за напрацьованою звичкою почав напинати маску – яке там! Хліб дають просто на стіл. Брат засміявся: «Перемогли коронавірус?!» Дівчина махнула рукою: «Та шо там!..» А й направду, що там якийсь коронавірус проти ракети! Ішла назад – біля елітних червоних новобудов на Отакара (перехрестя вулиць Отакара Яроша та Єсеніна) молоде картвельське дівча плаче в телефон: «მამა, გამიყვანე აქედან» («Тату, забери мене звідси!»). Як же нам всім хочеться, щоб сильний тато врятував нас, як добре, коли є тато, який точно все зможе... Вдома – одразу в телефон! На «Армійській» (станція метрополітену у Харкові по Холодногірсько-Заводській лінії, найстарішій з Харківського метрополітену, саме на ній виходжу, коли йду до чоловіка) – по платформі повно людей. Набрала води. Зарядила телефон. Поки і вода, і світло є. 26.02.2022 р. Третій день наступу: о 5.41 щось бахкало. Зараз десь у місті сирена (7.22). Вчора заліпила скотчем вікно у малій кімнаті. Зварила клестер і заліпила у кухні (заліплювала під бахкання з думкою: «Тобі кажуть, відійди від вікон, не можна стояти біля вікон, а ти думаєш про якісь там вікна, зараз бахне – і гаплик!»). Ідуть бої за Київ. У нас ніч була тихою (сиділа майже до півночі). Якщо вчора бої були на Дергачівському напрямі (північно-західніше від того місця, де я є), на П'ятихатках (північно-східніше, там живе моя троюрідна сестра з родиною), вдарило по Центру (на Чайковського у колежанки розбило квартиру, вона і кішка живі!). ХТЗ, Авіазавод, вдарило по Конячому (там ракета вп'ялася у землю, але це, здається, Гагаріна?). Ловлять диверсантів. Загинули 13 хлопців на Зміїному. В Мартовій (село Мартова Чугуївського району) вчора були оті. Але Чугуїв наш! Башкирівка (місце розташування 92 ОМБр імені Івана Сірка – «Бешкетники Сірка») ціла (але ушкоджена). «Батон» пішов у Чугуєві до військкомату – прийшов вранці, потрапив лиш пополудні. І молоді хлопці, і дівчата... Нічого! На зв'язку з подругою, братом, колежанкою, старшою подругою з Водолаги. Подруга зареклася: «Нікого там у мене нема!». Її родичі звинувачують нас у тому, що ми «распіналі рускіх мальчікав-салдат», «ето ви началі!», «так вам і нада!». На спробу запитати, чи вважає її племінниця, що саме подруга з дочкою розпинали цих «мальчікав в трусіках», та зовсім осатаніла – подруга кинула слухавку. Інша родичка не така, але каже: «Сєйчас в расії 37-й год!». Вчора дзвонила хрещениця: «Ставят гради в жилиє квартали; ані сказалі: "Мірноє насєлєніє нє пострадаєт..."» Ну, от не хотіла їй дзвонити, ясно, що її чоловік нікуди не пішов. І вона рада, що «сину 16 і його не треба ховати»... Але влітку 2023 року чоловік хрещениці – батько трьох дітей – пішов добровольцем і відтоді воює, Боже йому помагай! Син нововодолазької подруги по дорозі з Валок стрів наших – кинули їм у машину, що було. Вчора мав іти в військкомат. Добре не помилятися в людях. Сошнікова (заступниця з наукової роботи Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова) викликала зберігачів. Хрещениця сказала, що не поїде, бо не покине дітей. Інша наша знайома та колишня моя колежанка приїхала (300 грн на таксі, з району ХТЗ, до війни 50–70 грн). На вулицях і зараз пусто. Якийсь чоловік, машина... В перший день було багато – одразу по 5-й. Небо червоніло з боку ХАЗа й Лісопарка (чи Салтівки?). Зараз по Сумгаїтській (з вікна бачу) йде двоє літніх людей. [...] В першу ніч, після

того, як спочатку увімкнули, потім вимкнули світло, багато вікон світилося. Цю ніч – темно! Але наш під›їзд світився. Навіть у 5-му і 7-му будинках не вимикали світло у під'їзді. Поминальна субота. Вчора дзвонила своїй завкафедрою (людина народжена 1937 року). Каже, все добре: вода, їжа є, тепло. «Бахнуло по вокзалу – аж дом підскочив». «Нас не возьмуть – ми до всього звичні!». Тихо. А! І вчора у хаті стало тепло. Навіть у великій кімнаті – цілком гаряча батарея! 24.02. не було Тріолана. Вчора дали. 27.02.2022 р. Четверта доба. День сонячний та холодний. На Майдан зі старшим двоюрідним братом не пішли: близько 7-ї подзвонила подруга – росіяни входять у місто! Плаче. Трохи заспокоїла і вона оговталася. Але і я сама прикро була вражена. Виклали фото: заходили з Олексіївки. Бачила колежанка подруги (вийшла гуляти з собакою, а там бій!) Згодом дізнаємося: орки заходили в місто кількома колонами, одна з яких – росгвардія – заходила з лісу біля Телевежі, поруч зі мною, якраз з ними й воювали оті Хлопці*, на яких наткнулась колежанка подруги. Серед тих, хто зачищав, був «Батон»: він пішки дійшов до Чугуєва, з військкомату їх завезли на Башкірівку, а там сказали: «Вже й так всі, як карасі в бочці, на полу покотом, ідіть додому до завтра». Зустрів знайомого полійцейського: «О! Та ти ж в розшуку! Знайшовся!». Прийшов на завтра в військкомат – немає нікого! Пішов пішки на Харків. Таки добився. В іншому військкоматі воєнком: «Як служити – всі хворі! Як воювати – всі здорові!». А ворог пішов по Проспекту, якось дісталися до вулиці Вєсніна, з'їхали на вулицю Шевченка, в результаті поперли на Гідропарк. Біля школи 134 з поглибленим вивченням німецької мови покидали свою техніку. Десь поділися. «Фрайкор» побачив – поперли в школу, тварі! Упіймали всіх. В ті години стали дуже довіряти своїм: керівнику ОВА Синєгубову, поліції. Поліція повідомила, що «102» не працює, але є номери за районами, повідомила подругу та колежанок, записала номер і дзвонила в усіх дивних, незрозумілих ситуаціях про усе й усіх підозрілих. Двічі: вночі про ліхтар, що різко загорівся на 4 під'їзді 5-го дому; вдень – про якихсь мужиків. Боюся, що помилилася – вибач мене, поліціянте, милий хлопчику! Але передзвонює! Бахкало від 0 до 1 – це на ХТЗ. Колежанка з музею сиділа на першому поверсі (вона – літня людина, болять ноги та спина, швидко не піде, не підбіжить). Колежанка батькує москалів. Невістка з небогою сиділи в підвалі. Сваха спускалася один раз, зрозуміла, що не зможе ані швидко спуститися, ані там сидіти – була на 5-му поверсі, в хаті. Сват був з нею. Поки ловили ДРГ, мер і ЗСУ (чи СБУ?) просили сидіти, не рипатися. Біля пам›ятника Визволителям Харкова на вул. 23 Серпня поліція оточила метро, всіх гнали. Блокпост стояв по проспекту Науки й по вулиці 23 Серпня. Вдень бехкали (колежанка з музею каже, що гради). Але аж сюди було чути. Повітряну тривогу врубали – було чути (вона була на будівлі Харківського національного університету радіоелектроніки). Бахнуло біля будинку двоюрідного брата і дим ішов. Але Слава Богу! Ракета від граду вибила вікна у під'їзді і впала неподалік будинку по вул. Новгородській, 1, біля школи – метрів 50 від будинку мого брата. Липці окуповані (аж по Циркуни), але зараз Штаб ЗСУ сказав, що туди наступ. Ось коли вірю і кому вірю – ЗСУ. Зеленський у Мінськ не поїхав. Але зустрічатиметься на кордоні! Грохоче страшно, вікна двигтять. Кіт спить: він як індикатор. Коли ворог прорвався – почав бігати, хоча тоді й тихо було. Доїла сметану, бо боялась, що скисне. Кавалок м›яса, хоч і м›ясопуст… Прости мене, Боже! Дзвонила колежанці з музею: син їй все приніс. Вода, світло, газ є. Треба хоч супу зварити. Колежанка з музею каже: «Здається, що це сон, хочу прокинутися». Подивилася звернення Вовчанського голови (м. Вовчанськ було захоплене московитами ще в перші дні війни, на вимогу окупантів мер Вовчанська зняв відеозвернення до населення) – «по-російськи», під окупацією. Боже, бережи Україну! Знову заходить ніч. Знову, як у 1918-му, гасло: «Паляниця!». (Двоюрідний молодший брат з 603 мікрорайону написав у Телеграм-каналі, що у його бабусі по мамі на Сумщині говорили «поляниця» і пояснювали це тим, що це хліб, який пекли на поле. Цікаво). 28.02.2022 р. Тихо. Проспала майже до 6-ї (правда, о 3.50 прокидалася – щось бахкало). Зараз сирена (далеко). Дзвонять лише наші церкви! Було прийнято рішення давати сигнали повітряної тривоги й церковним передзвоном. Із смішного: «Трупи солдат рф у росію називаються бандерольками». Повернула ворожа колона не на Чернігів, а на Гадяч. Їх там порозганяли, і тепер люди ходять їх відстрілюють –

* Надалі цим словом, написаному з великої літери, позначатиму захисників України.

«гадяцьке сафарі». Бахнуло. «Здала тару». Впродовж значного часу зберігала винні пляшки з огляду на харківський забобон: коли на вечірці наливають останньому, то слід загадати бажання, дунути в пляшку й закоркувати та тримати, допоки бажання не здійсниться. Таких пляшок зібралося близько півтора десятки. На початку року хотіла була викинути – і якось не склалося. А тут на Наметі просили: треба пляшки на коктейлі Молотова. То зібрала торби і понесла. Виходити з дому було лячно – бахкало дуже. Перехрестила хату, перехрестила котів – пішла. Брату не дзвонила – побоялася, раптом що – не прощу собі й невістці, що скажу. Брат після травми – не підбіжить. Ішла по проспекту – на Трансваальській, перед «Салтівським» магазином, прилетіло, втикнулося в дерево. Огородили. Скло все побите! Кажуть, лазили мародери. Але коли вже поверталася – хвилин через 40! – хвостовик витягли, ДСНС-ники чи сапери вже від'їжджали, а вікна почали забивати чим попало. На Наметі винним пляшкам дуже зраділи – бо залишилися вже тільки пивні, а вони не те! Одразу колотили й Хлопці на джипах відвозили. Навіть були не в формі, а в своєму. Здала тару – страшно було фізично. Ішла і якраз обстріли. Думала: куди я йду? Не лишилася. Прийшла. Обстріляли одразу. Нашу частину Павлового Поля обстріляли з «градів» – це зафільмувала якась жінка з висоток-новобудов на Саржиному Яру, як вони через весь наш мікрорайон «Старуху» – старе Павлове Поле – кидають ракети. В той день на нашій вулиці біля ларька з водою вбило чотирьох людей, вибило вікна в дитячому садочку. Ракета бахнула за 50 метрів від мого під'їзду – посперечалися з чоловіком, тож заміряла покроково. Про це, коли в Україну приїде перший представник міжнародних судових організацій з розслідувань воєнних злочинів, написала звернення, адже на нашій вулиці – тільки два дитячих садочки, школа, житлові будинки. І ніяких військових! Хоча наші військові мають повне право бути на нашій землі! Бахнули – втекли з котом в коридор. Киця сховалася невідомо де. Мене це лякає – бо якщо що, не знайду! Познайомилася з сусідкою з 13-ї квартири. Катерина. Бачила звернення голови Вовчанська (у мене склалося враження, що він говорив під тиском, і якось навіть до нього було співчуття – старший чоловік) і мера Куп'янська (останній – молодий, «регіонал» з Донецька, закликав допомагати окупантам, ставитися «спокійно» й дітям іти до школи. Згодом на відео у фейсбуку показали людей на площі Куп'янська з нашими прапорами, які намагалися зупиняти машини рашистів і вигукували гасла). Дзвонила колежанка з Андріївки Балаклійського (тепер – Ізюмського) району: наші (з роботи) живі і ховаються по підвалах. Вони – в хаті були, дитина радіє сидіти в погребі – вважає це грою. 01.03.2022 р. Обстрілюють Нові будинки! Божечки! Дзвонила старша подруга з Водолаги. Зараз повітряна тривога. Помила голову, попрала. Таки збираюся. Ми пішли якраз після обстрілу будівлі по вул. Сумській, 64 – Харківської обласної державної адміністрації. Ми пішли з братом, бо мали передати на Намет запалювальні складові для коктейлів, пелюшки для шпиталю тощо. Ми не знали, як і що, тож пішли навмання. Проходили під Головним корпусом Каразінського університету – вікна були розкриті, десь – вивернуті, побиті, а десь цілі. На нашу думку, там, де їх прикрили високі ялини та каштани. Було трохи слизькувато. Мабуть, текла вода, то й намерзло. Ближче до Палацу дитячої та юнацької творчості нас зупинили Хлопці, й сказали, що далі не можна, й направили нас в метро. В метро вже були працівники, якісь люди – мабуть, ночували. Але їх було дуже небагато, не так, як на інших станціях, можливо, розійшлися на день. Десь мала бути Служба Божа. Ми зайшли всередину, сказали – десь на галереї. Але чи нас не пустили, чи ми не знайшли. Потовклися й віддали усю «горючку» хлопцям-поліцейським, вони сказали, що віддадуть, куди треба. (Ніколи ще такого єднання та розуміння – «ми всі єдині й за одно» – не було!) Але лишалися ще пелюшки – і ми пішли на гору, на Клінгородок, в обласний шпиталь. Там якісь машини – помогли вантажити. Всередину шпиталю не пішли, просто віддали на вахті. Бо Хлопці попросили ховатися – й поспішили у житловий масив. Сказали: «Дрг!». Пішли по Данилевського, зійшло сонце. Зустріли дівчину, яка йшла з Салтівки (це кілометрів 10–15). Тепер всі пересуваються пішки. На таксі – страшні гроші й то тільки на вокзал! Казали, що по Клочківській доїхати з Олексіївки на Південний вокзал – 10 000 (десять тисяч гривень!). З під'їзду подруги виїхали майже всі. Тому вона дуже переймалася, але розуміла, що «у нас на це грошей нема!», та й куди? Що там робити? З котом-шотландцем зі слабким серцем? Коли довкола все хилитається, складно зібрати думки до купи. У мене таких думок не було. Бо в мене були інші

думки. Кожного ранку вставала – і близько години мене тіпало. А потім – нічого, починала рухатися. Їсти не хотілося. Зготований дуже рідкий супець – «кандьорчик» – був якраз те, що треба, бо дужче хотілося пити. Про відсутність апетиту, а натомість бажання пити – признавалися майже всі, з ким доводилося говорити й хто був у Харкові перші три тижні. Якщо 24-го я спала ще на власному ліжечку й так, як цивілізовані люди (піжамка, те се), то уже на другу, здається, ніч стала спати в одязі – щоб бути готовій, якщо що… А уже десь з 7-ї доби, після обстрілів, стала сидіти в коридорі й зрозуміла, що вже на диван не дійду – підстелила дублянку й заснула в коридорі («дві стіни»). Оскільки комендантська година включала й світломаскування, а тоді літали й літаки, то завішені були й вікна. Чесно кажучи, після обстрілу «градом» думала, що в маленьку кімнату не зайду довіку – але людина все забуває, а погане – тим більше! 02.03.2022 р. Сиділа в коридорі. На свої іменини 2021 року купила собі смартфон. Довго не хотіла – думала «на що?», обійдуся без цивілізації… А от стало все в нагоді – навіть той обліковий запис та канал на ютюбі! Коли зрозуміла, що вижили після бомбардування з літака, то записала «Батько наш Бандера!» – відео в темноті. Ютуб тоді його видалив, бо «воно не відповідало стандартам спільноти ютуб»… Та в той день я записала ще «звернення до російських льотчиків», «Переживши ніч»… Це було принизливе й дике відчуття: ти сидиш на підлозі в коридорі, обіймаючи котів і НІЧОГО не можеш зробити! Навіть палкою кинути! Пробити ту паскудну голову! Не достанеш! А він – гуде й заходить на новий віраж! Тільки сидіти й тицяти пальцями в кнопочки! Дякую Хлопцям з СБУ чи з поліції, які розуміючи ці почуття, направили нас – «коридорні війська», нашу безсильну злість та лють на виконання потрібних речей: писання різним установам росії про війну, допоки ми не зрозуміли, що вони – ЗА! А далі – просто блокувати російські ресурси. Крім того, стала записувати різні ролики – просто «випускати пар». Було приємно знайти автора пісень з Харкова – хай і російською – Сушка. 03.03.2022 р. Передала показання за комуналку – всі. З сусідкою Катериною, сусідами з 2-го та 1-го поверху ходили вчотирьох на Дерев'янка за котом Баксиком. У якомусь дворі двоє чоловіків просто з багажника роздавали хліб. Подзвонила сестричка з Липець: всі живі, сидять у погребі. Після того – одразу передзвонила в поліцію, сказали, що перекажуть. Дзвонила колежанка-мандрівниця – вона у Харкові. Телефонувала старша колежанка з Водолаги. У них на роботі – Хлопці. Вона побачила, як якийсь хлопчина ходить і фотографує все. Вона – справжня Вчителька й Людина, що вірить у людей! Замість одразу піти й сказати Хлопцям, зупинила цього бандюгу й стала вичитувати йому, взиваючи до совісті та пояснюючи все! Він став казати, що то він для себе, це – нічого не значить. Слава Богу, він їй нічого не зробив, а почав тікати – тут уже вона пішла до Хлопців, і ті його упіймали – диверсант.

04.03.2022 р. Досить тихо. Вночі, боячись, навіть на полу спала. 05.03.2022 р. Вночі: близько 2-ї; близько 4-ї обстрілювали – з переляку навіть скрутилася, спала в коридорі. 06.03.2022 р. Бачила сусідів. Всі ходять в підвал. Я не ходжу ні в метро, ні в підвал – заради котів: їх складно піймати, ще складніше посадити в сумку. Та й то ж вони сиділи недовго – до ветлікарні. А так?! Сидітимемо разом – як Бог дасть! Брат і чоловік сплять у власних ліжках, бо ні в того, ні в того навіть умовних «двох стін» немає. Телефонувала брату, колегам. Живі! 07.03.2022 р. Піст – на розсуд. Вночі збили над нами 2 літаки!!! Пілота максима сергійовича криштопа збили поруч з нашою Телевежею й піймали! Багато хто жалкував, що комендантська й з ним поводяться за Женевською конвенцією. В ту ніч він розбив будинок № 2 по вулиці Космонавтів – поруч з моїм будинком, його видно з мого балкону. Вибуховою хвилею вирвало всю балконну луду у квартирі моєї куми, бо це якраз сусідній будинок на протилежному боці вулиці. Що вони (російські війська) роблять – вони розуміють. Майже одразу була виставлена розмова цього криштопа з його дружиною. І що ж вона запитала? «Що вони з тобою зроблять?» Навіть вона, знаючи **що** він робить, розуміла, що має бути за це! Цю розмову теж виставила на своєму каналі (Харків – Україна @user-fk5jc6qg8b). Нема води й опалення. Є газ і світло. (Вежа… Та багато чого.) Понеділок жиляний. Дізнаюся контакти по тваринам, бо з кормом та наповнювачем уже трохи сутужно. 08.03.2022 р. Нема тільки опалення. Харківський художній музей (ХХМ) – фонди. Сергій-поліціянт Музею щодня їздить на чергування електричкою з Золочівського напряму! Герой! Показував, де вони сидять, коли обстріли. Колись вважалося, бути поруч з будівлею, що займає весь квартал, – надійніше. Намету нема. Хо-

лодно. Справжня зима! На вулицях – пусто. Тільки машини Хлопців та ДСНС. Мете, вітер. Після ХХМ іду таки на «Просвіту» віддати клапті – там Хлопці, просять показати документи. Говоримо українською. Старший, мабуть, мого віку. А в мене, виявляється, розбите вікно. Затуляю, чим можу. Дме. На першому поверсі, в Ларки, розбиті вікна. Уже якась інтересна жєньщіна ходить і заглядає! Сказала сусідові. Він подзвонив Ларці – вона у Пісочині, син сидить в метро, «боїться!». 09.03.2022 р. Шевченківські дні. Вранці попрала. Голову не мила – і добре! Бо подзвонила подруга: ходила в АТБ, йшла в «Клас» і по краплі для доньки. Зустрілися. Була в «Класі» – купила помідори, а вона мені ще й 2 морквини дала. Зварила зупу. Купила навіть сиру та яєць. Подзвонила тій Ларці. Сусіди забили вікна, щоб злодії не лазили. Десь, наприклад, на Салтівці, де ближче, кажуть, поліції нема. У нас – гріх жалуватися! Але краще поберегтися самому. На Проспекті трощили ларьок з цигарками – донька подруги подзвонила поліцейським. І правильно! 10.03.2022 р. Шевченківські дні. Не жарко в хаті. Моє затуляння – то таке! Але в кухні тепло. Грію феном малу кімнату. І пічка жарить. Не було зв'язку, але вже є. Інтернету поки нема. Опалення є. Телефонувала моя завкафедрою. Вона молодець! Ректор, проректори – у «прифронтовому» Львові. Туди ж виїхали й деякі колеги. А більшість – ще далі, за кордон: Чехія, Польща… Одна молода колежанка, хоч і виїхала, але волонтерить. Незручно перед приємною й дуже поштивою колежанкою з Бойківщини: позавчора вона мене застала (якраз зателефонувала мені) біля 2-го дому (по вулиці Космонавтів, який рознесли рашистські льотчики-нальотчики). Я, здається, надто різко їй відповідала, а вона мене прямо силувала їхати до неї. Вона дійсно дуже добре ставиться до мене. І я захоплююся і її вмінням працювати з дітьми, і талантами майстрині. Але про від'їзд не може мови йти. Сьогодні тихо. Але спала в коридорі. Підстелила краще – супер! І моржуванням я хотіла зайнятися! А мій кіт – справжній warrior (воїн)! День сонячний. 15-й день. Нема Тріолана й мобільного нету нема. Київстар… Катерина поїхала у Львів з Баксиком (заходила – побачила: спочатку кицю, й, видно, надихнулась, а тоді вийшов Їхня Британська Величність – і питання «залишити мені Баксіка» відпало). Бігала до куми: кухня, кімната – все вирвало з коренем, усі віконні луди, її батько й чоловік забили якимись ковдрами. А в шифонері навіть фужери стоять цілісінькі! Прямо – вчіть фізику та дії сил і хвиль! Кум трохи оговтався (після 2014 року кум був страшенно антимайданний! Ми стали навіть мало спілкуватися через це) – дуже по хаті вгатило! Ввечері говорила з коліжанкою з Бойківщини про небогу (її батьки думали про те, щоб дитина виїхала, але так тільки розмовами діло й завершилося). 11.03.2022 р. Сонячно. Поганий Інтернет, а Водафону в мене катма! Тріолану нема…Вимоги рф – хай сунуть собі… Дуже приємно, що і Зеленський, і Шмигаль, і решта – на висоті. П'ятихатки! Будинок заводу і ФТІНТ. Були обстріли та сильно розбиті район П'ятихаток, ХАЗу до Пушінської та 13-го й 2-го кладовищ. Зранку начиталася новин. Маріуполь! Чорнобильська АЕС, Енергодар! Боже, спаси Україну! Ходила до зоомагазину. Відкрилися не об 11.00, а майже близько 12.00. Тут приймають тільки картки – очевидно, бояться возити за собою великі гроші. Люди прийшли на 11-ту й мирно стояли в черзі, повідомляли, коли і що буде, допомагали оплатити. Взагалі, ставлення до тварин зараз показує, що ти за людина. Холодно, слизькувато. Але оркам – так само! І вони заходять в села, виганяють людей… Бахкає. 12.03.2022 р. Орківського льотчика звуть криштоп (ще й прізвище наше, там отаких манкуртів – до греця). Сонячно! Холодно… Домашні справи: висушити прання – то є ціла проблема. Хочеться лягти спати на дивані, але, мабуть, побоюся. Знайомі з Балаклійщини завтра збираються в «зелений коридор». Зараз ніде немає курива. Один хлопець дійшов до нашого двору аж хтозна звідки – але тут нема. Тому зараз хто що бачить (особливо куриво), купує, а тоді передаємо, кому треба. Весь час перепитуємо один одного «чи надовго?». І чоловік, і я вважаємо – надовго. 13.03.2022 р. Слухала навіть онлайн-трасляцію Літургії й панахиди у Михайлівському Золотоверхому монастирі. Спала таки в коридорі. День сонячний. Куп'янськ, Ізюм, Вовчанськ, Липці, Балаклія… Знайомі з Балаклійщини виїхали двома машинами – діти з онукою та самі. Не виходила. Телефонувала моя директор. Вони в Харкові. Телефонувала однокурсниця, яка живе майже в Центрі, в Нагірному районі. Вони всі (сестра з родиною, вона з родиною, свекруха) живуть у підвальному приміщенні будинку, де мешкає сестра. Там кав'ярня, господар поїхав і їх пустив. Там є, що їсти, є вода й навіть душ. Підвал глибокий – будівля початку ХХ ст. Чоловік в перші

ж дні ходив проситися в Тероборону – не взяли, бо 50 років і без досвіду. Найдужче вразив її дядько чоловіка – брат свекрухи, з яким у тієї були надзвичайно теплі й тісні стосунки до війни. Він – викладач у московському вузі, має науковий ступінь. Але почав те саме: «Нє переживайтє, ето вас асвабаждают, ані мірних нє тронут…» Вона йому каже: «Ось, подивися! Я сиджу в сховищі! По нам стріляють з усього, чого тільки можна!» А він їй: «Виключі тєлєвізор!» Вона в неї жінка рішуча – сказала: «Все! В мене нема брата!». На жаль, про таке розповідають в чергах, говорять при зустрічі майже всі, в кого є родичі в росіїі (скоріше – були, бо майже всі кажуть: «розмовляти ні про що – вони нас не чують!»). Однокурсниця каже: «Чи їм там що в їжу підмішують, чи телевізор, чи той "Супутник"?». Бо всі як навіжені, і всі, як під копірку, верзуть одне й те саме. 14.03.2022 р. Бахкає – злякали мені Кицьку. Картвели! «Тагда ви можете грєбті вьосламі! Рускій ваєнний карабль, пашьол на***! Слава Украине! Героям слава!» – не сумнівалася в картвелах! Списалася зі своєї студенткою, яка щодня пише дописи про Харків. Вона живе в Центрі – Академія стоїть (це дізналася на прохання своєї завкафедрою). Переповіла мені про керівництво. 15.03.2022 р. Бахкає, краще сказати – гуркоче. День погідний, сонячний. Пентагон: орки застрягли через наш спротив. 100% орди – вже тут. 16.03.2022 р. Обстріли (на ХТЗ – літак), у нас – як наче наземне. На ХТЗ впав і воронка 2 м (чоловік сказав: «де «Іскандер» – аж ось!). Наш студент, який волонтерить, привіз гуманітарку (щось молочне, дякую йому!). Телефонувала колежанці з музею – стоїть, бідна, за гуманітаркою. Вивозили сміття! Зареєструвалася для занять з дітьми. Списалася з колежанкою-мандрівницею – вона в Польщі. Зателефонувала подрузі – не в них прилетіло. Насправді всі в Харкові після прильотів – навіть вночі – одразу дзвонять, в принципі, коли брали трубку, то потреба в розмові відпадала, бо дзвонили саме щоб перевірити, чи живі. Живі! – Ну, все!.. 17.03.2022 р. Сходила на «Ботанічний сад». На реєстрації ти вказуєш, які станції метро ближче, щоб не ризикувати життям волонтера. Вказала «23 Серпня» і «Ботанічний сад», але на 23-го уже було кілька душ. На жаль, здивувалися, й активності не було. Дітей на станції було небагато – до 20 впродовж усього часу занять. В основному до 12 років. І за цей час мами самі їм придумували цілком інтелектуальні розваги: малювання, поробки, ігри. Попросили книжки. Своє завдання я вбачала не в розважанні дітей, а в навчанні їх народним звичаям та традиціям, іграм. На станції була сила-силенна людей, спали на платформі, хтось просто на матрацах і карематах, хтось навіть у наметах, намети були як свої, так і надані містом. На станцію заходив молодий хлопчик-волонтер, який привозив дітям солодощі. Було таке, що жителі зворохобилися й покликали поліцію. На станції були працівники, в рубці сиділи якісь люди – мешканці. В своєму відділенні сиділи поліціянти. Ставилися трохи легковажно, зайти можна було. На «23 Серпня» перевіряли документи. Зазвичай я заходила з Отакара. Біля турнікетів одягала народне вбрання і йшла по платформі, вітаючись з усіма. А дитяча була на виході на Саржин Яр, який був закритий для входу. Кажуть, на ніч ворота зачиняли – я про те тільки чула, бо не ночувала ніколи. На рейках вагонів на «Ботанічному саду» не було, як показували, наприклад, на «Університеті» По рейках часто приходили з «Наукової» волонтери, коли приносили печиво та інші солодощі. Дітей спочатку на гору не випускали. Згодом вони стали виходити, але тільки з батьками. Я не виводила, не хотіла брати відповідальність на себе. Коли гуляли, вони стояли біля дверей станції, найчастіше в бік готелю «Мир», а згодом – і на «Diamond». Не в усіх з них були розбиті квартири – хтось був з багатоповерхівок, і просто боялися там бути. Тим більше, в метро весь час було світло, Інтернет. На «Ботанічному саду» є не просто туалет, а є навіть душ на декілька персон. Тому жити там можна, але це страшенно втомлює працівників метро. Зайшла до подруги домовитися про книги. Помила голову – як все тепер довго й складно! Бахкає… 18.03.2022 р. Провела заняття і відзвітувалася. Спочатку було вирішено, записувати кількість дітей – складати список з телефонами мам чи старших дітей. Після занять розраховувалося, вони триватимуть 30 хв. чи 1,5 год.; модератору чату скидалося фото листа реєстрації. Згодом стали писати план занять на тиждень і розклад, бо були заняття ще від благодійних фондів, концерти від Філармонії та інші заходи, а наприклад, художник Олександр, який мав власний велосипед, приїздив аж з Холодної Гори, лишався ночувати. Бо, зазвичай, життя в метро розквітало саме після комендантської, коли, зачинялися ворота. Комендатська година починалася з настанням темряви. Навіть собачники намагалися її дотримуватися,

бо всі розуміли: дрг – не вигадка, мародери – не вигадка. В той час були уважні до «міток», гадаю, такі речі справді були. На відміну від тих, хто лишався в квартирах – а таких було чимало! Життя в метро після закриття воріт не затихало, бо світло було, зведення від Генерального Штабу демонструвалися на всіх табло. Тому вияснилося, що навіть 12-та – то рано для початку занять, тож я приходила на 13.00, бо пізніше я би не встигла повернутися додому. Заняття реально тривали й до 3-х годин: іноді довго збиралися, іноді хотілося просто поговорити, іноді дійсно «загравалися». В перший день я носила книжку, щоб щось показувати. Згодом це відпало, ми більше грали. Діти уважно слухали новини. Були діти, в кого тата були у ТРО. З народної культури діти, можна сказати, не знали нічого, але охоче співали Гімн, знали «Червону калину» – отой один куплет у сучасному виконанні. Поза тим, хто вони були етнічно, всі вважали себе українцями. Але ніяких «етнічних» особливостей вони не знали. Свята: Новий рік, день святого Валентина, але знали Різдво та Великдень. Чули про писанки та колядки навіть найменші школярі – завдяки шкільним вчителькам. Із захоплень – сучасні мультики. Смішний момент: купила собі шкарпетки з якимись котиками абощо, діти «зацінили» – назвали мені, хто це й сказали, що «я крута», а воно просто ніяких більше шкарпеток не було в магазині! Старший (12-річний) хлопчик охоче говорив про історію. 20.03.2022 р. – 01.04.2022 р. Те саме: бахкає, заняття. 22.03.2022 не було опалення та світла. 26.03.2022 однокурсниця наділила плівку, а 27.03.2022 – забила тою плівкою вікно. В той же день помилася в ванні. Хто б міг подумати, що колись це стане подією! Але до того я не спускала повністю воду, тобто міняла, але одразу набирала. 27.03.2022 спала на дивані. 29.03.2022 р. Дізналася з фейсбуку, що Едік (Зуб Едуард Іванович, харківський історик, колега чоловіка, з яким вони робили книги, фільми та виступи) – ТАМ. (Ну, я й не сумнівалася!). «Батон» каже, що в лісі багато їхніх 200-х, смердять! Того ще нам бракувало! Оці тєла хай ідуть і закопують. А то наші люди підуть!.. До речі, на перемовинах нічого не казали про репарації. А за чий рахунок увесь оцей капєць?! 30.03.2022 р. Дощ. Вночі горіло на садах, і швидка поїхала. Не беріть! Не беріть їх у полон, Хлопці! Бахкає. Вчора ютуб написав мені, що пісня Павла Сушка – «це ніжноманірний контент, бентежить!..» В ролику автор демонструє розбитий Харків і співає, «як ми прямо раді, що авсабадітєлі авсабаділі нас від будинків, світла, рідних, усього життя». Крім гарних пісень, хлопець подобається мені, бо схожий на молодого мого молодшого дядька – точно, нашого роду. Приємно, що й думок гарних. Бахкає. Вночі страшніше. Вночі бахнули газопровід. Шевченківський район проявився. «Іван в завалах» реєстрував, хто може помагати у розборі завалів. Але я – не будівельник, і спорядження в мене нема. 31.03.2022 р. На вулиці пахне горілим. 01.04.2022 р. Поїхала до чоловіка на Нові будинки. Їхала у таксиста-картвела. Мчав швидко, по приватному сектору. Ніде нікого. Вперше подивилася кіно. Вперше спала, як дитина. Зідзвонилася з подругою – махом додому! Впало в парку горького. Їхали назад через Журавлівку і Сумську. Прохідна ФЕД – тільки вікна, і то трохи. А ХАЗ – прохідна й поруч будівлі розбахані просто! Будинок біля школи Бойка – аут! Суки! 16-поверхівки й то менше! 02.04.2022 р. Сонячно. Сусідка прибирає діляночку біля під'їзду. Батько товариша дитинства прийшов з парку горького – розказав, що бачив. 06.04.2022 р. – 04.05.2022 р. Температура 38,2°. 06.04.2022 прохворіла. Звичайно, активно слідкувала за новинами. 10.04.2022 нас обстріляли «бомбами на парашутах». З 12.04.2022 не було води кілька днів. «Азов»! 14.04.2022 – крейсер «мацква». 17.04.2022 Вербна – з ютубу викинули мою пісню «по обстрілі». Обстріляли Центр, горів дім однокурсниці, але вони ж живуть у сховищі. Колежанка з Балаклійщини повернулася з Полтавщини, діти ще там. «Ходжу в магазин, купую моркву й думаю – а там же своя пропадає в погребі!». Обстріляли так, що знесли дах з 10-го будинку (якось йому не везе!). Смішно і грішно: сидіти в коридорі під обстрілом, а не могти дихнути від болю в горлі – не знаєш, від чого вмерти! 19.04.2022 мразота записала хлопця з Липець, що це ЗСУ стріляють по мирному селу… 24.04.2022 – не йде з голови обурливий лист «німецьких інтелектуалів», що «*спротив нашого війська збільшує страждання мирного населення*»! Чудні люди… Щось з ними не те! 30.04.2022 дзвонила моя мандрівниця з табору біженців, хоче додому. Рідні в Німеччині проросійські(!). 03.05.2022 – вперше з 24-го довший час була в маленькій кімнаті і писала за столом. Весна прекрасна й чудова. На зеленому тлі – червоні тюльпани, вишні квітнуть і всі дерева. Рай! Рай земний! Спаплюжений синами темряви з півночі! Слава

нашим ЗСУ, які гонять сатану!!! Заняття в метро в травні припинилися, а саме метро запустили. Людей розселять. Чат «Харків метро» продовжує існувати – іноді ми кидаємо туди цікаві для вчителів повідомлення про виставки, про домедичну чи протимінну підготовку. 05.05.2022 р. – вересень 2022 р. Час, коли пам'ятники закладали мішками з піском, я прохворіла. Але було відчуття, що я свого не втрачу. 5 травня нас запросили робити перший блок-пост. Я побігла (в прямому сенсі) через дамбу. Мене підвіз хлопець з дівчиною на машині: «Бо бачу, ви поспішаєте. Далеко?» – «На роботу!». До вересня – до звільнення нашої області – ми працюватимемо для потреб наших воїнів. Нас буде багато – жінок, чоловіків різного віку, хлопців і майже дітей. Нас буде кілька бригад за районами міста. Тільки Київського не буде – там працюватимемо ми, Шевченківський район. Ми познайомилися між собою – такі різні, але ми всі об'єднані тим, що не можемо просто сидіти. Ми допомагаємо Хлопцям цим: своїми лопатами, вірьовочками, «коліними відрами» та набутими уміннями. Серед нас – дівчина на «порше» і хлопець, який всюди ходить пішки, не користується соцмережами, але завжди приходить працювати (аж з ХТЗ!), дівчина, яка до війни мала дуже гарну роботу в таксі, та елегантний навіть у спецовці чоловік, який свого часу мав високу посаду, сімейна пара, чоловік якої до війни мав непоганий бізнес, чоловік, що обіймає якусь високу посаду в «Водафоні»… Хлопці й дівчата, які були з нами, завдяки «протекції» нашого «Генералісімуса» потрапили в ЗСУ. А були ті, що пішли по мобілізації, не відмовляючись. Когось ми бачили й по тому – з великою радістю. З кимось втрачений зв›язок, але сподіваємось на краще. Ми зробили й облаштували їх багато – блок-постів, а ще окопів та бліндажів. Серед літа Хлопець з Тернопільщини не повірить: «Це ви просто добровільно ходите цілий день копати?» Аж не зрозуміли питання… «Так, бо ми ж для вас…». Дивно, але це було – найкраще літо мого життя. А врученою «Генералісімусом» Подякою я пишаюся найбільше у своєму житті. Колись в лютому одна моя добра знайома (не сумніваюся, що з найкращих міркувань!) з серцем сказала: «Та чого ви сидите в тому Харкові! Тільки мотиляєтеся під ногами ЗСУ!». Оця Подяка – відповідь: я те, за що вони воюють, – мирне населення, яке готове зробити ВСЕ для свого війська. 10.09.2022 р. На фронті – все добре! Перечитала статтю Залужного й Забродського – від брата Романа. Подивилася дописи Едіка. Літургія св. отців Печерських була о 8-й. Не чула Євангеліє. Але такі важливі слова панотця: «Не припиняй дивитися в своєму напрямку! Продовжуй зусилля!». Балаклія! Ізюм! Куп'янськ! Липці! На Вовчанськ! На Херсонщині! Ура! Ура! Ура! Слава 92-й! Слава ЗСУ! Слава Нацгвардії! Слава всім Силам Оборони України! Ура!!! Від переповненого серця гукнула з балкона в темний, підсвічений лиш телефонами, двір: «Слава ЗСУ!» – і у відповідь пролунало «Героям СЛАВА!».

Отримано / Received 25.11.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 398.1:172.15:2-136.8]:355.01(477:470)“20”
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.049

ДЄДУШ ОЛЕКСІЙ
кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу «Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1040-2241

DIEDUSH OLEKSII
a Ph.D. in History, a junior research fellow at the *Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1040-2241

Бібліографічний опис:

Дєдуш, О. (2024) Патріотичний неототемізм у реаліях українського Tempus Belli. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 49–54.

Diedush, O. (2024) Patriotic Neototemism in the Realities of Ukrainian Tempus Belli. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 49–54.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ПАТРІОТИЧНИЙ НЕОТОТЕМІЗМ У РЕАЛІЯХ УКРАЇНСЬКОГО TEMPUS BELLI

Анотація / Abstract

У статті розглянуто поняття «патріотичні неототеми» – популярні культурно-символьні патерни, що мають оберегове та ідеологічно-ідентифікаційне значення в контексті відображення реалій воєнного повсякдення українців. Вітчизняні патріотичні неототеми сягають корінням часів Козаччини. У період бездержав'я та окупації ним став образ Тараса Шевченка, зображення якого було фактично громадянсько-релігійною іконою в оселі свідомого українця. Національно-визвольні змагання 1917–1921 років сприяли появі нових форм патріотичних рефлексій, зокрема, через образ «червоної калини» в однойменній пісні. Новий і значно ширший пласт подібних явищ з'явився від початку російської агресії проти України у 2014 році, а під час повномасштабного вторгнення московитських терористів цей перелік значно зріс. Серед ознак патріотичних неототемів ми вирізняємо наявність чіткої назви, реалістичне або міфічне походження, моральну амбівалентність, здатність функціонувати як бренд. За типами можна виокремити такі неототеми: анімалістичні, технологічні, міфологічні, сентенційно-поетичні та презентаційно-одягові. Цей феномен здатний виконувати низку функцій, зокрема символьну-захисну, націоідентифікаційну, пропагандистську, педагогічно-виховну, брендизаційну, мотиваційно-деморалізаторську та паліативну. Походження патріотичних неототемів може бути медійним, інтернет-фольклорним (фольклорним) та авторським. Крім власне позитивних моментів побутування, цей феномен також став об'єктом нещадної комерційної експлуатації, що призводить до інфляції його ідентифікаційного значення. Однак наявні та нові патріотичні неототеми є невід'ємною, «живою» частиною буття українців за умов воєнного часу.

Ключові слова: патріотичні неототеми, українська національна ідентичність, російсько-українська війна, національні ідентитети, українське воєнне повсякдення.

The concept of «patriotic neototems» is considered in the article. It concerns popular cultural-symbolic patterns that hold protective and ideological-identifying significance in reflecting the

realities of Ukrainian's wartime everyday life. Ukrainian patriotic neototems trace their roots back to the Cossack era. During the periods of statelessness and occupation, the image of Taras Shevchenko has become such a neototem, with his depiction practically becoming a civic-religious icon in the home of a conscious Ukrainian. The national liberation struggle of 1917–1921 gave rise to new forms of patriotic reflection, particularly through the image of the «Red viburnum» («Chervona kalyna») in the eponymous song. A new and significantly broader layer of such phenomena has emerged with the beginning of Russian aggression against Ukraine in 2014, and this list increases significantly during the full-scale invasion of Moscovian terrorists. We identify a clear name, realistic or mythical origin, moral ambivalence, and the ability to function as a brand among the features of patriotic neototems. By types, such neototems can be divided into animalistic, technological, mythological, sententious-poetic, and presentational-clothing. This phenomenon can perform a number of functions, including symbolic-protective, nation-identifying, propagandistic, educational, branding, motivational-demotivational, and palliative. The origin of patriotic neototems can be media-based, internet-folkloric (folkloric), or authorial. In addition to the positive aspects of their circulation, this phenomenon has also become the object of ruthless commercial exploitation, leading to the inflation of their identification value. However, existing and new patriotic neototems are an integral, «living» part of the life of Ukrainians during wartime.
Keywords: patriotic neototems, Ukrainian national identity, Russian-Ukrainian war, national identities, Ukrainian wartime everyday life.

Військове вторгнення російської федерації з 2014 року спричинило появу низки нових культурних і символьних явищ, які стали потужними виразниками націоідентифікаційних практик, що в основі свого образу були рефлексіями українського спротиву московитським постколоніальним і окупаційним наративам. Одними з найбільш пізнаваних таких явищ стали відомі персонажовані символи, які ми надалі називатимемо неототемами. Вони відрізняються від класичних тотемів традиційних суспільств, оскільки виконують не первинну релігійну функцію, а вторинну, як оберіг, символ та рідше – бренд.

У західній науковій традиції термін «неототемізм» побутує в різних напрямах і відповідно має декілька значень, як-от:

– психологічний – як спроба пояснити потребу людей повернутися до природи через новітні образи;

– антропологічний – детермінує способи передачі культурної спадщини та соціальні функції, що їх виконують неототеми;

– соціологічний – досліджує динаміку еволюції сучасних релігій та в цьому контексті ще й повернення до більш екологічних норм повсякдення;

– екологічний – як система цінностей для гармонійного співіснування з природою.

У нашому розумінні походження назви «неототеми» пов'язана з постсакральним призначенням. Тобто, хоча на рівні свідомості більшість українців розуміють, що патріотичні неототеми не можуть оберігати, проте надають їм символьного значення, яке наближене до релігійного й водночас пов'язане з культурно-ідеологічними аспектами. Важливо зазначити, що в такій ролі неототеми використовуються як релігійними людьми, так і атеїстами, а це свідчить про їхню об'єднавчу функцію як символів сучасного українського національно-визвольного чину.

Перш ніж аналізувати вітчизняні патріотичні неототеми, зробімо невеликий історичний екскурс до історії побутування таких явищ. Одним з найвідоміших неототемних патріотичних образів є *Дядько Сем* (англ. *Uncle Sam*) як персоніфікований символ США. Він виник на початку 1810-х років, у часи чергової війни штатів з колишніми британськими колонізаторами. Згодом, під час нової військової кампанії, образ був реактуалізований як державними органами, так і комерсантами. Крім алюзії назви держави в імені (U.S. – Uncle Sam / United States), цей неототемний образ має одяг у кольорах зоряно-смугастого стяга [8]. Відтак у світі *Дядько Сем* є впізнаваним ототожненням США як держави та її цінностей.

Загалом національні персоніфікації наявні і в інших державах, більшість із них походять від образу *Британії,* що сягає античного коріння. Так з'явилися *Полонія* (Польща), *Маріанна* (Франція) та інші образи *«жінки / матері»*, тотожні країнам або державам. В українській традиції також існує схожий образ «Неньки-

України», але він не став усталеним. Відомо, що були спроби перенести на нього основні елементи жіночих зображень монументальної скульптури «Батьківщини-Матері» та берегині з тріумфальної колони «Монумент незалежності». В Україні відбулася фрагментація образів, які символізують нашу державу. Їхнє походження має давню традицію. Спробуємо розглянути їх детальніше.

Українські неототеми здавна посідали значне місце в українській матеріальній та нематеріальній культурах, а пізніше стали типовими архетипами-виразниками нашої ідентичності. У цьому контексті варто згадати широковідомий у народному та професійному образотворчому мистецтві образ *Козака Мамая*. Безтурботний козак із кобзою та зброєю чи без них, іноді в товаристві інших запорожців, здебільшого на тлі так званого «гайдамацького дуба» [6], був уречевленим виразником поваги до козацької минувшини з її вольностями, що втрачалися в умовах окупації за різних часів. Зауважимо, що образ «козака» був більш загальним неототемічним елементом, який зберігав в умовах відсутності держави й національної інтелігенції основу ідентитета українців. Цей образ широко відображений в українських фразеології та фольклорі. Не дивно, що історіографічне відродження вітчизняної історії як науки відбувалося саме з початку ретельних досліджень козацького періоду. Серед популярних образів, безпосередньо пов'язаних із «козацьким неототемізмом», варто також згадати видатних політичних і військових діячів часів Козаччини, зокрема Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, Петра Дорошенка та ін., а також образи народних месників Устима Кармалюка, Олекси Довбуша та ін.

У модерні часи новим персоніфікованим символом української ідентичності став образ Тараса Шевченка. Окрім його творів, сама особа одного з основоположників класичної української літератури стала об'єктом фольклоризації, а його портрет – своєрідною «національною іконою» в оселях українців. Російський окупант за часів імперії навіть у публіцистиці по-різному реагував на образ Кобзаря. Під час ліберальних реформ Олександра II Т. Шевченка навіть мали за провісника змін на селі, але в часи реакційних дій, після 1907 року, на наклади його книжок запроваджувалися арешти [7]. У сучасній Україні образ Тараса Шевченка теж було репопуляризовано, але не завжди вдало та доцільно. Наприклад, багато запитань викликають аналогії побутування образу нашого Кобзаря під час Революції Гідності з комуністичним терористом Ернесто Че Геварою (йдеться про принт «революціонера Ше»). Пізніша в часі виставка портретів Тараса Григоровича в різноманітних образах героїв поп-культури викликала обурення у більшості українців, оскільки там навіть була висвітлена пропаганда так званої гендерної ідеології та інших психічних девіацій [5]. Бачимо, що ця відома постать продовжує бути поводирем у модернізації вітчизняних ідентифікаційних практик, а фрази його творів продовжують використовуватися вже у сучасній пісенній мілітарній творчості (видозмінений рядок із поеми «Гамалія» «...Вогонь запеклих не пече...» у пісні «Вавілон» реп-виконавця Yarmak) [1].

Найбільш відомим ідеологічно оформленим неототемним витвором став образ «червоної калини», який уже побутував у фольклорі, зокрема у щедрівках, зокрема на білорусько-українському порубіжжі [4]. За допомогою авторської пісні українських січових стрільців «Ой у лузі червона калина» цей образ став символом опору різноманітним загарбникам [3], які наприкінці 1910-х – на початку 1920-х років зазіхали на нашу незалежність. Зберігши тяглість цього неототему, вітчизняними митцями та громадськими діячами було репопуляризовано згадану вище пісню вже в контексті опору терористичній рф у 2022 році. Важливою ознакою цієї пісні є її початковий драматичний мотив, який у фіналі посилює оптимістично-мотиваційний сюжет, а саме – про важливість продовження боротьби, що екзистенційно триває не одне століття.

Спробуємо детальніше описати **ознаки** неототемів:

– наявність чіткої назви географічного, мілітарного, антропонімічного або українсько-презентаційного характеру; назва може відігравати роль окремої символічної рефлексії, а також потужного бренда;

– реалістичне або міфологічне джерело походження: у першому випадку має

бути медійне закріплення такого символу; у другому – можливе децентралізоване інтернет-поширення нового міфічного конструкта, хоча нерідко вони є результатом роботи відомих митців;

– часто амбівалентний характер стосовно морального боку функціонування (добре для українців, погано для ворогів); типовий для національно-визвольної війни стан, коли потреба знищення ворога є вимушеним порушенням християнських і загальнолюдських принципів гуманізму заради збереження життя як найвищої цінності;

– широке повсякденне функціонування та використання як маркування комерційних продуктів: часто цей процес починається заради звичайної популяризації певних неототемів, глузування з ворога, однак з часом комерційна сфера здійснює подібне маркування виключно для зростання попиту своїх пропозицій на ринку.

Патріотичні неототеми – це не єдиний комплекс, оскільки часто вони різняться за формою та змістовим наповненням. Вважаємо, що існує потреба подати їхню **класифікацію**:

1) анімалістичні – презентовані реальними тваринами, які набули популярності в ході військового вторгнення, а також окремі тварини як символи військових підрозділів; яскравими прикладами є Пес Патрон (символ сил розмінування ДСНС), кіт Степан (символ незламності міст під обстрілами), Вовки да Вінчі (символ військового підрозділу);

2) технологічні – впізнавані вітчизняні, рідше іноземні, зразки техніки, які відіграли роль у відображенні опору російській агресії або безпосередньо завдавали враження окупантам; сюди також можна віднести технологічні досягнення, які презентують українську конструкторсько-інженерну галузь у світі (літак «Мрія», САУ «Богдана», іноземні зразки озброєння на кшталт американських ПТРК FGM-148 Javelin та БМП M2 Bradley);

3) міфологічні – створені як образний виразник певного явища, що суттєво вплинуло або впливає на хід бойових дій; джерелом могли бути традиційні уявлення українців (наприклад, образ конотопських відьом) або новітня міфологія, яка сягає своїм корінням інтернет-культури та має авторську інтерпретацію митців (наприклад, Бавовнятко як символ ударів по території московії);

4) сентенційно-поетичні – гасла та рядки окремих поетично-пісенних творів; найбільш пізнавваними тут є «Доброго вечора! Ми з України», «Ой у лузі червона калина», «Русскій воєнний корабль…», «Геть з України, москаль некрасівий» тощо (попри текстово-вокальну форму існування комерційна й мистецька галузі змогли їх уречевлити, тому вони посіли чільне місце серед першопочатково візуалізованих аналогів);

5) презентаційно-одягові – елементи зовнішнього вигляду презентують окремі українські мотиви спротиву (основним образом тут стала українська вишиванка, її військові модифікації та вітчизняні вишиті орнаменти, візуально виражені у святковому одязі та одностроях, на муралах і брендизації різноманітної продукції – від продуктів харчування до hi-tech);

У функціональному сенсі цей феномен також є неоднорідним. Однак варто зазначити, що часто один патріотичний неототем має множинне функціональне призначення. Ми виділяємо такі **функції** неототемів:

1) символьно-захисна – перетворює неототем на оберіг, який має захистити від небезпек чи просто прикрих ситуацій;

2) націоідентифікаційна – забезпечує ретрансляцію ідентичності в її побутовому вимірі через зрозумілі рефлексивні патерни;

3) пропагандистська – завдяки простоті та впізнаваності образів швидко поширює потрібні ідеї (зокрема, транслює у зрозумілій формі потрібні послання навіть за межі країни/держави походження, є більш універсальним способом передачі певної інформації);

4) педагогічно-виховна – у певних випадках певні неототеми дозволяють у повчально-нестресовій формі пояснювати та розкривати окремі реалії війни дітям та емоційно чутливим людям;

5) брендизації – репрезентації країни / держави та її здобутків у світі; функція особливо актуальна задля збереження та інтенсифікації підтримки України у світі на тлі активної роботи терористичної пропаганди рф;

6) мотиваційно-деморалізаторська – для наших Сил Оборони окремі неототеми можуть мати мотиваційний потенціал,

відображений у такому ж символі або його назві, а для московитського окупанта цей ефект буде зворотним;

7) паліативна – сприяє полегшенню сприйняття складних реалій часів війни, оскільки патріотичні неототеми часто мають не пов'язану з мілітарною сферою форму, а їхні характеристики нерідко містять гумористично-саркастичні елементи (зауважимо, що це має суттєвий позитивний ефект на емоційний стан громадян України, які потерпають від складнощів війни та її наслідків – терористичних вогневих вражень, інформаційно-психологічних атак ворога, економічних негараздів тощо).

Серед **джерел походження** неототемів можна виділити такі:

1) медійні – створені активним висвітленням у медіа (саме це джерело було поширене на початку повномасштабного вторгнення, коли медійники активно шукали й знаходили такі образи, згодом популяризувавши їх у телесюжетах; а централізованість подачі інформації через інформаційний телемарафон сприяла їхній блискавичній популярності;

2) інтернет-фольклорні або просто фольклорні – створені через інтернет-фольклор (меми, фотожаби, аматорські звукові ремікси тощо); зауважимо, що не всі нині популярні й актуальні неототемічні образи були актуалізовані, але через використання їх відомими блогерами чи навіть політиками набували загального поширення; також іноді популярності сприяла так звана мемизація – масове поширення якогось образу через меми різного авторства, що акселерує його впізнаваність;

3) авторські – створені конкретними авторами (художниками, журналістами, блогерами тощо); неототеми як правило мають основу з реального життя або української давньої та сучасної міфотворчості.

Окрім виключно позитивних мотивів використання неототемів, варто вказати також на проблему їхньої надмірної комерціалізації. Як наслідок, частина з них може втратити своє первісне значення або зазнати так званої символьної інфляції, ставши звичайним модним атрибутом, що лише частково відображає дух часу. У медійних та інтернет-колах це явище отримало назву «байрактарщина». Його можна детермінувати як комерціалізоване та вульгаризоване використання символів і сенсів, які популяризувались або виникли після повномасштабного вторгнення військ рф в Україну. Назва походить від розтиражованого образу турецького безпілотного літального апарата, що став символом успішного знищення військових московитських колон з повітря. За своєю етимологічною суттю цей термін має посилання до поняття, яке, на жаль, увійшло й до наукових праць – «шароварщини». Зауважимо, що феномен «шароварщини» не має негативної конотації, оскільки вона, хоч і в спрощеній формі, але демонструє основи української традиційної культури. Групування цих понять у єдиний комплекс завдає шкоди популяризації зразків традиційної культури українців, котрі відразу важко осягнути обивателям у всій їхній складній палітрі [2].

Отже, українські неототеми часів війни є важливими символьними виразниками не лише націоідентифікаційних практик, а й значимими повсякденними мотиваційними елементами для здобуття майбутньої перемоги над російським окупантом та агресором. Неототеми часто є інструментом уречевлення та візуалізації воєнного повсякдення. Особливості виникнення та побутування постсакральності патріотичних неототемів дозволяють застосовувати до них саме термін, який пов'язаний з первісними релігійними уявленнями. Окрім згаданого вище, вони також виконують інші корисні функції, які охоплюють не лише суспільно-ідеологічну галузь, а й економічну. Поява й побутування нових патріотичних неототемів є важливим аспектом підтримки природності воєнного повсякдення українців, що має існувати, зважаючи на демократичність вітчизняного суспільства та нашої держави, але, на відміну від московитського ворога, не в межах централізованого пропагандистського впливу.

Джерела та література

1. Ведмеденко Fomka. «Вавилон»: Yarmak презентував кліп, який знімали на Мар'їнському напрямку. *Західний полюс*. 15 березня, 2024. URL : https://z-polus.info/novyny/shoubiz/vavilon-yarmak-prezentuvav-klip-yakii-znim/.

2. Дєдуш О. «Байрактарщина» та українська масова культура per tempus belli. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук : збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції* (10 листопада 2023 р.) / відп. ред. Г. С. Голуб, М. О. Зінченко. Луцьк, 2023. С. 318–320.

3. Кашперський О., Кашперська Д. «Ой у лузі червона калина» як маркер нових наративотворчих трансформацій мистецької освіти в умовах широкомасштабної агресії рф. *Освітологія*. 2022. 11 грудня. DOI : https://doi.org/10.28925/2226-3012.2022.11.7.

4. Могилевскія епархіальныя ведомости. 1917. № 1. С. 4.

5. Православная Подолія : Еженедельник Подольской Епархіи. Каменец-Подольск, 1912. № 44. С. 1033.

6. Русскій инвалидъ 1911. № 37. С. 2.

7. Семеник О. Осучаснення, наруга, діалог: чому виставка «Квантовий стрибок Шевченка» нікого не залишила байдужим. *Культура і креативність*. URL : https://www.culturepartnership.eu/ua/article/shevchenko_museum.

8. Richards J. Imitation Nation: Blackface Minstrelsy and the Making of African American Selfhood in «Uncle Tom's Cabin». *NOVEL : A Forum on Fiction*. 2006. Vol. 39. No. 2. Pp. 204–220. DOI : https://doi.org/10.1215/ddnov.039020204.

References

1. VEDMEDENKO, Fomka. "Babylon": Yarmak has Presented a Music Video Filmed in the Mariinka direction. *Western Pole* [online]. March 15, 2024. Available from: https://z-polus.info/novyny/shoubiz/vavilon-yarmak-prezentuvav-klip-yakii-znim/ [in Ukrainian].

2. DIEDUSH, Oleksii. "Bairaktarshchyna" and Ukrainian Popular Culture per Tempus Belli. In: Hennadii HOLUB, Mariia ZINCHENKO, eds.-in-chief. *Current Problems of the Development of Natural Sciences and Humanities: Collected Materials of the 7th International Scientific Practical Conference* (November 10, 2023). Lutsk, 2023, pp. 318–320 [in Ukrainian].

3. KASHPERSKYI, Oleh, Daria KASHPERSKA. "Oh, the Red Viburnum in the Meadow" as a Marker of New Narrative Transformations of the Artistic Education in the Conditions of Large-Scale Aggression of the Russian Federation. *Educology*, 2022, December 11. DOI: https://doi.org/10.28925/2226-3012.2022.11.7 [in Ukrainian].

4. *Mogilev Diocesan Gazette*, 1917, no. 1, p. 4. [in Old Russian].

5. *Orthodox Podolia: Weekly of the Podolsk Diocese*. Kamenets-Podolsk, 1912, no. 44, p. 1033 [in Old Russian].

6. *Russian Invalid*, 1911, no. 37, p. 2 [in Old Russian].

7. SEMENYK, Oksana. Modernization, Desecration, Dialogue: Why did the Exhibition "Shevchenko's Quantum Leap" Leave no one Indifferent. *Culture and Creativity* [online]. Available from: https://www.culturepartnership.eu/ua/article/shevchenko_museum [in Ukrainian].

8. RICHARDS, Jason. Imitation Nation: Blackface Minstrelsy and the Making of African American Selfhood in "Uncle Tom's Cabin". *NOVEL: A Forum on Fiction*, 2006, vol. 39, no. 2, pp. 204–220. DOI : https://doi.org/10.1215/ddnov.039020204. [in English].

Отримано / Received 05.09.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 39:004.775]:316.728:355.01(477:470)“20”
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.055

ЛИТВИНЧУК НАТАЛІЯ
кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0691-9662

LYTVYNCHUK NATALIIA
a Ph. D. in History, a research fellow at the *Ukrainian Ethnological Center* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0691-9662

Бібліографічний опис:

Литвинчук, Н. (2024) Етнографія на відстані: новий підхід до вивчення особливостей життєдіяльності та аграрних практик міського населення в умовах війни. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 55–59.

Lytvynchuk, N. (2024) Ethnography at a Distance: A New Approach to Researching the Lifestyles and Agricultural Practices of Urban Population During the War. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 55–59.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ЕТНОГРАФІЯ НА ВІДСТАНІ: НОВИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТА АГРАРНИХ ПРАКТИК МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація / Abstract

У статті описано досвід використання методу віддаленої етнографії для дослідження реалій воєнного повсякдення, зокрема, господарського життя й аграрних практик у малих містах українсько-російського порубіжжя, яке з початком повномасштабного вторгнення фактично стало прифронтовою зоною. Авторка детально окреслює особливості роботи в полі, що через бойові дії опинилося поза межами фізичної досяжності, відтворює механізм фіксації емпіричних матеріалів та долучення до спільнот і середовища їхньої життєдіяльності в умовах так званої просторової недоступності.

Звернення до відповідної методи зумовлене ситуативними обставинами – окупацією окремих територій, характером бойових дій, руйнуванням транспортної інфраструктури. Відповідно до актуалізованих завдань було розроблено стратегію та дослідницький інструментарій. Вироблений індивідуальний підхід вибору локацій для синхронного й асинхронного вивчення, а також респондентів для онлайн-комунікації ґрунтується передусім на солідному експедиційному заплічі. Опираючись водночас на представлені у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі приклади студіювання певних суспільних явищ на відстані, було визначено основні етапи науково-пошукової роботи, шляхи обсервовування територій, оптимальний час та способи документування усноісторичних свідчень і візуальних матеріалів дистанційно.

Набутий досвід вивчення методом віддаленої етнографії особливостей побутування сільськогосподарських практик у просторі малого міста в часи лихоліття дає підстави вважити ефективним комбінування в процесі дослідження таких прийомів, як проведення за допомогою

телефонного зв'язку серії напівструктурованих індивідуальних і парних інтерв'ю, віртуальне спілкування з респондентами в режимі реального часу, обмін фото- та відеоповідомленнями, а також безперервний моніторинг медіаконтенту й соціальних мереж.
Ключові слова: віддалена етнографія, просторова недоступність, воєнне повсякдення, російсько-українська війна, українсько-російське пограниччя.

The experience of using the method of remote ethnography to study the realities of wartime everyday life, in particular economic life and agricultural practices in small towns on the Ukrainian-Russian border is described in the article. The territory has become in fact a frontline zone with the beginning of the full-scale invasion. The authoress details the specifics of working in the field beyond the physical reach because of the hostilities, and recreates the mechanism of recording empirical materials and joining communities and their environment in the conditions of so-called spatial inaccessibility.

The use of this method is caused by the situational circumstances, such as the occupation of some territories, the character of military operations, and the destruction of transport infrastructure. A strategy and research tools have been developed according to the actualized tasks. The individual approach to selecting locations for synchronous and asynchronous research, as well as respondents for online communication, is based primarily on solid expeditionary background. The main stages of research work, ways of observing territories, the optimal time and methods of documenting oral history and visual materials remotely have been identified relying at the same time on the examples of studying specific social phenomena at a distance presented in the national and foreign scientific literature.

The experience gained in studying the peculiarities of agricultural practices in a small town in times of hardship using the method of remote ethnography gives grounds to consider effective the combination of such techniques as conducting a series of semi-structured individual and paired interviews by telephone, virtual communication with respondents in real time, the exchange of photo and video messages, and continuous monitoring of media content and social networks.
Keywords: remote ethnography, spatial inaccessibility, military everyday life, Russian-Ukrainian war, Ukrainian-Russian borderland.

Вступ. До повномасштабної російсько-української війни у своїх дослідженнях етнологи, зокрема й авторка цієї статті, головно опиралися на емпіричні матеріали, зібрані в етнографічному полі традиційними методами. Як індивідуальна, так і колективна експедиційна наукова робота передбачала безпосереднє знайомство з місцевістю і її населенням та отримання фактичних даних (залежно від поставлених завдань) шляхом опитування респондентів, відвідування музеїв, закладів культури, освіти, культурно-мистецьких заходів, фіксації явищ матеріальної й духовної культури тощо.

Однак вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року, яке для всіх без винятку стало глобальним потрясінням, змусило багатьох відмовитися від звичних практик і підходів, змінити стратегії та нагально переформатувати свою науково-пошукову діяльність. Зважаючи на те, що моїм дослідницьким простором на той момент було українсько-російське пограниччя, а саме малі міста Північно-Східної України, то відразу поставало запитання, на якому методологічному підґрунті працювати в цьому екстремальному полі, враховуючи, зокрема, що частина територій опинилися поза межами фізичної досяжності, а для повноцінного осмислення проблематики вкрай потрібними були «живі» матеріали – усноісторичні оповіді, фото та відео. І коли отак стоїш фактично на краю дослідницького поля, не в силах змінити точку свого спостереження, але водночас розумієш, що доконче повинен збільшити видимий горизонт, щоб побачити не лише обшир навколо, то мусиш шукати інструменти й способи, які дозволять це зробити. Було очевидно, що дієвим механізмом в умовах так званої просторової недоступності може бути віддалена етнографія (remote ethnography). Цей метод як альтернатива класичному польовому ремеслу етнолога (чи антрополога) дозволяє в різні доступні способи не менш ефективно обсервувати території та долучатися до спільнот, які опинилися за межами прямої досяжності. Через різні ресурси синхронно й асинхронно вивчати локації, людей, їх поведінкові патерни, не перебуваючи фізично на місці дослідження.

Виклад основної частини. У науковій літературі (переважно зарубіжній) описано різні досвіди студіювання тих чи інших суспільних явищ без доступу до локацій [1–6]. З огляду на викладені факти, використання такого підходу передусім є безпеково виправданим. Слід зауважити, що вагомий внесок у розвиток віддаленої етнографії зроблено американськими антропологами. Зокрема, знаковою є робота

«Вивчення культури на відстані», опублікована 1953 року під редакцією Маргарет Мід та Роди Метро [4]. У ній представлено результати дистанційного вивчення суспільств, доступ до яких у період Другої світової війни був обмежений. Нині цим методом активно послуговуються дослідники за кордоном, які вивчають середовища, що є зоною конфліктів, стихійних лих, епідемій тощо. Дедалі частіше включають його у свій методологічний апарат і українські науковці. Приміром, під час пандемії COVID-19 антропологи й соціологи застосували віддалену етнографію для дослідження щоденних практики дітей в умовах карантину й вимушеного фізичного дистанціювання [1]. Серед вітчизняних етнологів цей метод одним з перших почав напрацьовувати С. Сіренко в процесі написання дисертаційної роботи, присвяченої комплексному аналізу рибальства як невід'ємної складової матеріальної культури українців [2]. Власне свої цифрові етнографічні дослідження він означає терміном «онлайн-експедиції» через подібність до прийомів збору даних офлайн традиційним способом безпосередньо в полі.

Особистий досвід дослідження воєнного повсякдення методом віддаленої етнографії – на Сумщині та Чернігівщині в 2022 році й на Миколаївщині в 2023 році – дає підстави вважати особливо ефективним комбінований підхід, а саме: проведення за допомогою телефонного зв'язку серії напівструктурованих індивідуальних і парних інтерв'ю, віртуальне спілкування з респондентами в режимі реального часу, обмін фото- та відеоповідомленнями, а також безперервний моніторинг медіаконтенту й соцмереж. Дійти такого висновку вдалося передусім на підставі результатів дослідження на відстані господарської життєдіяльності, шляхів самозабезпечення й стратегій виживання містян північно-східних областей України в перші місяці широкомасштабної війни. Незважаючи на те, що це був пілотний проєкт і фактично незапланована дистанційна етнографія в екстремальних умовах, мені цілком вдалося досягти поставленої мети. Важливо також зазначити, що на момент відкритого вторгнення російської армії локально я перебувала на території одного з регіонів, звідки мала б розпочати науково-пошукову роботу в контексті розробки теми господарської культури малих міст і практик забезпечення їхніх спільнот. Власне, це був Конотопський район Сумської області, куди ворожі війська зайшли вже в перший день і перебували там до початку квітня. Тож на початковому етапі своєрідним полем дослідження став інтернет-простір. Зокрема, здійснювався постійний моніторинг віртуальних спільнот малих міст, громад і регіонів у соціальній мережі «Фейсбук», відслідковувалися дописи на офіційних сторінках мерів міст, голів обласних і районних військових адміністрацій, міських рад, громад тощо. Додатковим джерелом вивчення хронік війни і того, як драматичні зміни в цілому трансформували модель життєдіяльності й впливали на господарську поведінку стали різноманітні загальнонаціональні та локальні інформаційні ресурси, особливо, представлені в публічному просторі фото та відеосюжети. Потрібні дані можна було почерпнути також з оголошень, дописів, коментарів під ними тощо. На той момент віртуальне середовище, яке раніше головно використовувалося мною як додаткова платформа даних, стало чи не основним джерелом. Нові обставини змусили опанувати онлайн-інструменти, що дозволяють спостерігати за спільнотами віддалено, у різні способи накопичувати дані й формувати так званий цифровий архів.

Збирати й аналізувати вербальну, візуальну інформацію допомагав спільно пережитий з досліджуваною спільнотою досвід воєнного повсякдення. Моє перебування «там» і «тоді», фактично в тих самих умовах і в тому ж просторі одночасно в ролі дослідника й безпосереднього учасника подій, проживання з місцевим населенням реалій війни, безумовно, вплинуло на осмислення процесів і поведінкових моделей у різні моменти: перші дні вторгнення, період активних бойових дій, воєнної блокади, відразу після деокупації територій і в наступні місяці війни. Більше того, особистий бекграунд дозволив розробити оптимальну схему застосування методу віддаленої етнографії, ефективний інструментарій, ретельно спланувати географію дослідження, час опитування, обрати респондентів.

Через відсутність у дослідницькій практиці повноцінного досвіду застосування віддаленої етнографії на початковому етапі, безумовно, доводилося зважувати всі «за» і «проти». Попередній багаторічний досвід експедиційної роботи в цьому полі й здобуті раніше знання в процесі обстеження територій і студіювання господарсько-виробничої культури обраних для спеціального вивчення регіонів (а особливо Сумської області) давали чітке уявлення про життєдіяльність тамтешнього населення в мирний час. Визначення локацій власне для проведення дистанційного опитування респондентів зумовлювалося кількома чинниками. По-перше,

це мали бути географічно віддалені один від одного населені пункти й водночас розташовані на різній відстані від кордону. По-друге, важливо було обрати ті міста, довоєнне життя яких добре знайоме. Таким критеріям відповідали Кролевець і Охтирка, що розташовані на півночі та півдні Сумщини відповідно, та Бахмач на сході Чернігівщини. Варто зауважити, що попри, здавалося б, спільний досвід, кожен з населених пунктів по-своєму відчував російську агресію та проживав перші дні й місяці повномасштабної війни. Зі слів оповідачів, Кролевець ворожі війська фактично пройшли транзитом, тоді як Охтирка майже цілодобово піддавалася масованим бомбардуванням і артилерійським обстрілам, у Бахмачі окупанти перебували декілька днів.

Для дослідження в онлайн-режимі обрано ті домогосподарства, за якими була можливість спостерігати до війни, і респондентів, з котрими вже існував певний контакт. Налагодити комунікацію з дослідницькою метою з містянами вдалося через місяць після того, як обидва регіони майже одночасно деокупували. У кожному випадку відбувалося попереднє спілкування, домовленість про зустріч, ознайомлення потенційного оповідача з колом питань – це були переважно короткі зустрічі, які передували тривалим глибинним інтерв'ю, записаним у визначений інформатором час. У такий спосіб за допомогою телефонного зв'язку й диктофона вдалося зібрати унікальну джерельну базу зі свідчень мешканців Чернігівської і Сумської областей про індивідуальні стратегії продовольчої безпеки та досвід господарювання в реаліях війни. Власне, опитування за спеціально розробленим квестіонаром стало основним інструментом накопичення якісних даних. У процесі дослідження було зафіксовано особисті історії семи оповідачів із трьох міст, розташованих у різних точках обстежуваної території у двох прикордонних регіонах. Варто зазначити, що хронологічні межі дослідження умисне є вузькими. Опитування всіх респондентів свідомо проводилося в доволі короткий інтервал (друга декада травня 2022 р.). Його вибір був зумовлений кількома чинниками, а передусім – закінченням весняних сільськогосподарських робіт.

Під час бесід респонденти здебільшого перебували у своїх домогосподарствах. Також мала місце відео-зустріч безпосередньо з місця господарювання, зокрема, респондент вів огляд свого саду, що дозволило фактично спостерігати за простором у режимі реального часу й спільно перебувати в ньому разом з оповідачем. Така віртуальна присутність у досліджуваному ландшафті, по суті, є своєрідною експедицією в онлайн-режимі. Окрім того, обраний мною підхід передбачав спілкування з інформаторами через звичний для них додаток для дзвінків і повідомлень «Вайбер». Обмін сповіщеннями у вигляді фото, відео відбувався як безпосередньо після розмови, через день чи два, так і пізніше, уже за кілька місяців після інтерв'ю. Це були відеоогляди квітників з певними рефлексіями, фото квітів, перших врожаїв овочів і фруктів, пригощання ними знайомих тощо. Власне чати з інформаторами, що є зразком вербально-візуального спілкування, у майбутньому можуть стати цікавим джерелом для тих, хто вивчатиме методи проведення етнологічних досліджень у цей період, їх еволюцію.

Попри довіру до мене як дослідниці й досвід взаємодії з респондентами в минулому, я намагалася дотримуватися усталених правил роботи в полі й професійної етики. Зважаючи на те, що люди, з якими я спілкувалася, були знайомі, проблем із взаєморозумінням не виникало, це дало можливість оминути етап налагодження контакту й довіри. Важливо також підкреслити, що записуванню інтерв'ю не перешкоджали жодні технічні труднощі. Особлива увага приділялася емоційному стану співрозмовника, адже в кожного в запліччі були свої травми війни. З огляду на суспільну дискусію щодо того, чи на часі опитувати людей, що пережили цей специфічний (для багатьох перший) досвід, додатково довелося проаналізувати низку журналістських інтерв'ю на предмет того, які питання можуть бути вразливими, ознайомитися з думками психологів. Водночас особисті спостереження давали чітке розуміння, що люди, усупереч обставинам, відкриті до спілкування.

Висновки. Тож, апробовувати метод віддаленої етнографії в українських реаліях воєнного часу видається цілком доцільною практикою. Оскільки через окупацію територій, активні бойові дії, логістичні обмеження тощо дослідники не завжди мають змогу працювати на місцях. Тим часом як збережені комунікаційні й інформаційні мережі відкривають широкі перспективи для документування, збирання усноісторичних свідчень, візуальних матеріалів, фольклору та ін.

Джерела та література

1. Полек Т., Саніна Т., Соболь Ю. Вплив пандемії COVID-19 на щоденні практики дитинства. Київ, 2021. 79 с.

2. Сіренко С. В. Рибальство України другої половини XIX – початку XXI століття: знаряддя та способи лову, традиції, трансформації : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.05 (Етнологія) / Національна академія наук України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ, 2015. 22 с.

3. Burrell J. «Through a Screen Darkly»: On Remote, Collaborative Fieldwork in the Digital Age. In Sanjek, Roger and Tratner Susan W. (Eds.). *eFieldnotes. The Makings of Anthropology in the Digital World.* Philadelphia ; Pennsylvania : University of Pennsylvania Press, 2016. P. 132–153. URL : https://dokumen.pub/efieldnotes-the-makings-of-anthropology-in-the-digital-world-9780812247787.html.

4. Mead M., Metraux R. (Eds.) The Study of Culture at a Distance. Chicago : The University of Chicago Press, 1953. 480 p.

5. Postill J. Remote Ethnography. Studying Culture from Afar. In Hjorth L., Horst H., Galloway A., end Bell G. (Eds.). *The Routledge Companion to Digital Ethnography.* New York ; London : Routledge Taylor & Francis Group, 2017. Pp. 61–60. URL : https://www.academia.edu/44417850/Remote_ethnography_studying_culture_from_afar.

6. Yavo-Ayalon, S., Gong, C., Yu, H., Mandel, I., Ju, W. Walkie-Talkie Maps – A Novel Method to Conduct and Visualize Remote Ethnography. *International Journal of Qualitative Methods*. 2022. Vol. 21. Pp. 1–11. DOI : https://doi.org/10.1177/16094069221115519.

References

1. POLEK, Tina, Tetiana SANINA and Yuliia SOBOL. *The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Daily Practices of Childhood.* Kyiv, 2021, 79 pp. [in Ukrainian].

2. SIRENKO, Serhii. *Fisheries of Ukraine in the Mid- to Late 19th – Early 21st Century: Tools and Methods of Fishing, Traditions, Transformations*: An author's abstract of Ph.D. thesis in History: speciality 07.00.05 (Ethnology) / National Academy of Sciences of Ukraine; M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology. Kyiv, 2015, 22 pp. [in Ukrainian].

3. BURRELL, Jenna. «Through a Screen Darkly»: On Remote, Collaborative Fieldwork in the Digital Age. In: Roger SANJEK and Susan W. TRATNER, eds. *eFieldnotes. The Makings of Anthropology in the Digital World.* Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2016, pp. 132–153 [online]. Available from: https://dokumen.pub/efieldnotes-the-makings-of-anthropology-in-the-digital-world-9780812247787.html [in English].

4. MEAD, Margaret and Rhoda MÉTRAUX, eds. *The Study of Culture at a Distance.* Chicago: The University of Chicago Press, 1953, pp. 480 [in English].

5. POSTILL, John. Remote Ethnography. Studying Culture from Afar. In: Larissa HJORTH, Heather HORST, Anne GALLOWAY, and Genevieve BELL, eds. *The Routledge Companion to Digital Ethnography.* New York; London: Routledge Taylor & Francis Group, 2017, pp. 61–60 [online]. Available from: https://www.academia.edu/44417850/Remote_ethnography_studying_culture_from_afar [in English].

6. YAVO-AYALON, Sharon, Cheng GONG, Harrison YU, Ilan MANDEL, Wendy JU. Walkie-Talkie Maps – A Novel Method to Conduct and Visualize Remote Ethnography. *International Journal of Qualitative Methods*, 2022, vol. 21, pp. 1–11 [online]. DOI : https://doi.org/10.1177/16094069221115519. [in English].

Отримано / Received 17.09.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 392.81(=161.2):304.2]:316.75“20”
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.060

БОНДАРЕНКО ГАЛИНА
кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3448-494X

BONDARENKO HALYNA
a Ph.D. in History, a chief research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3448-494X

Бібліографічний опис:

Бондаренко, Г. (2024) Українська кухня як сучасний ідентифікаційний маркер. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 60–64.

Bondarenko, H. (2024) Ukrainian Cuisine as a Modern Identification Marker. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 60–64.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

УКРАЇНСЬКА КУХНЯ ЯК СУЧАСНИЙ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ МАРКЕР

Анотація / Abstract

У статті висвітлено зв’язок між кулінарними традиціями та ідентичністю українців; з’ясовано, що їжа може слугувати за маркер ідентичності, сприяючи побудові системи зв’язків і взаємопідтримки в спільноті. Гастрономічна практика пов’язує людей з їхньою культурною спадщиною, історією, всією сукупністю набутих етносом знань, цінностей і практик. Соціальний, культурний, символічний статуси їжі в харчових звичках сприяють збереженню національної ідентичності. До національної культурної спадщини належать і традиційні та регіональні продукти. Утрата їх через окупацію частини державних територій росією сприймається болісно саме через знаковість деяких із них (до прикладу, херсонських кавунів, мелітопольської черешні). Автори культурно-антропологічних досліджень емігрантських спільнот акцентують увагу на важливості харчових практик у формуванні їхньої спільної етнічної ідентичності, вважають, що вона має першорядне значення для формування поглядів мігрантів на власну історію. У зв’язку з війною, вимушеною міграцією 8 млн населення України роль їжі як ідентифікаційного маркера в їхньому житті актуалізувалася. Результати наших досліджень адаптації українських біженців до умов проживання в Польщі, Німеччині, США, Швеції, Австралії засвідчують важливість збереження українцями-переселенцями повсякденних харчових практик і наявності звичних продуктів у раціоні. В умовах війни зростає значення символічно-комунікаційної функції їжі. Українці за кордоном разом святкують календарні свята, День Незалежності. Також організовують дегустації українських страв для представників приймаючих спільнот (на родинному, сусідському, громадському рівнях), які розглядаються як промоція рідної культури. Найпоширеніші страви – борщ, вареники, голубці, деруни, пиріжки. Страви національної кухні використовуються і в сучасній культурній дипломатії: їх готують для прийомів у посольствах, на благодійних заходах українських громад, що сприяє формуванню позитивного іміджу країни.

Ключові слова: українська кухня, маркери ідентичності, мігранти, культурна дипломатія.

The connection between culinary traditions and Ukrainian identity is described in the article. It is found out that food can be a marker of identity, helping to develop a system of connections and mutual support in the community. Gastronomic practice unites people with their cultural heritage, history, and the totality of knowledge, values, and practices acquired by an ethnic group. The social, cultural, symbolic status of food in eating habits contribute to the preservation of national identity. The national cultural heritage includes also traditional and regional products. Their loss because of the occupation of part of the country's territories by Russia is perceived painfully precisely due to the iconic nature of some of them (for example, Kherson watermelons, Melitopol cherries). The authors of cultural and anthropological studies of emigrant communities emphasize the importance of food practices in shaping their common ethnic identity, believing that it is of paramount importance for the formation of migrants' views on their own history. The significance of food as an identification marker in the lives has become more important because of the war and the forced migration of 5 million people in Ukraine. The results of our research on the adaptation of Ukrainian refugees to living conditions in Poland, Germany, the United States, Sweden, and Australia show the importance of maintaining the daily food practices and the availability of familiar products for Ukrainian immigrants. The symbolic and communicative functions of food are increasingly important in the times of war. Ukrainians abroad celebrate calendar holidays and Independence Day together. Tastings of Ukrainian dishes are held for representatives of the host communities (at the family, neighbourhood, and community levels). They are considered as a promotion of native culture. The most common dishes are borsch, varenyky, cabbage rolls, potato pancakes, and pies. National dishes are also used in modern cultural diplomacy. They are cooked for receptions in embassies and at charity events of Ukrainian communities, which contributes to the formation of a positive image of the country.
Keywords: Ukrainian cuisine, identity markers, migrants, cultural diplomacy.

У статті здійснено спробу розкрити роль української кухні як сучасного ідентифікаційного маркера в житті українських вимушених біженців за кордоном. Кулінарні традиції народу пов'язують людей з їхніми матеріальними й духовними надбаннями, історією, усією сукупністю набутих етносом знань, цінностей і досвіду. Війна в Україні зумовила процеси трансформації особистих, колективних ідентичностей населення. У суспільстві посилився запит на знання власної історії, культури, зокрема й гастрономічної спадщини, що від радянських часів пройшла тривалий шлях від навмисного знецінення до валоризації. Саме харчові практики часто становлять основу туристичної привабливості окремих населених пунктів, районів, формують почуття локальної культурної ідентичності. З ініціативи різних місцевих громад до Національного переліку нематеріальної культурної спадщини увійшло 23 регіональних страви. До репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО 22 липня 2022 року внесено елемент «Культура приготування борщу». Свого часу ця подія набула великого міжнародного розголосу у ЗМІ через претензії росії на право вважатися історичною батьківщиною борщу. Про популярність українського відеоконтенту, присвяченого регіональній кухні, свідчить масове поширення в соціальних мережах авторських каналів цієї тематики (ютуб-канал Костянтина Грубича, «Наші бесаги», «Authentic food», «Автентична українська кухня»). З'явилася низка наукових і науково-популярних видань із цієї тематики [1; 5; 6].

Традиційні та регіональні продукти також є частиною національної культурної спадщини. У цьому контексті варто говорити про теруар. Це поняття ще мало використовується у вітчизняних етнологічних розвідках, визначається як смак, що його набувають продукти завдяки властивостям ґрунту, мікроклімату, а також специфічним методам їхньої обробки. Від часу окупації росією частини територій України зі споживчого кошика населення зникло чимало таких продуктів. Неможливість споживання херсонських кавунів, мелітопольської черешні сприймається болісніше й через їхню знаковість. Нещодавно з'явилася інформація, що 12 липня 2024 року відповідними інституціями рф було зареєстровано бренд «Мелітопольська черешня» як власний на так званих нових регіонах країни [4]. Інформаційний спротив представників української спільноти за кордоном викликають назви вареників «Pierogi ruskie» на прилавках польських торгових мереж.

Закордонні культурні антропологи ще у 1960–1970-х роках установили поняття

кухні як семіотичної системи, своєрідної мови. Дехто з авторів, які вивчають роль їжі крізь призму ідентичності мігрантів, стверджують, що із втратою спільнотою рідної мови (ідеться про корейську діаспору в Німеччині) саме їжа маркує її етнічну приналежність [9]. Питання функціонування етнічних кулінарних традицій у мультикультурних спільнотах нині важливе як із погляду захисту кулінарної спадщини та культурної ідентичності окремих народів, так і з економічних причин. За матеріалами преси європейських країн, цікаві результати дослідження цієї проблематики були нещодавно опубліковані у числі «Australia and New Zealand Journal of European Studies» [7]. Щоби з'ясувати роль харчових традицій як маркера ідентичності українських вимушених біженців, нами проводилися опитування (через соцмережі) українців, які нині перебувають у Польщі, Німеччині, Словаччині, США, Швеції, Австралії. Опитано 70 осіб. Джерельною базою розвідки стали також результати моніторингу Інтернет-ресурсів українських спільнот за кордоном. За даними Агенції ООН у справах біженців, на 15.02.2024 року в усіх країнах Європи зареєстровано 6 млн українських мігрантів.

Відтворюючи відчуття дому під час приготування та споживання звичної їжі, мігранти намагаються впоратися з соціальною дезорієнтацією, психологічним дискомфортом, що виникають у разі переїзду на нове місце проживання. Необхідність готувати їжу призводить до контактів з іншим культурним середовищем, де відбувається пошук звичного та усталеного раніше. На думку Фабіо Парасеколі (Fabio Parasecoli), «їжа не лише відіграє центральну роль у формуванні спільної ідентичності, яку приймаюча громада називає «етнічною»; вона також має першорядне значення для формування поглядів мігрантів на власну історію. У межах тієї самої групи населення минуле може проєктуватися як досконалість і щастя, де їжа була здоровішою і смачнішою або ж запам'ятовуватися як час, позначений голодом і позбавленнями» [8, с. 425]. За нашими спостереженнями, для більшості українців їжа, яку вони споживали вдома, однозначно видається смачнішою. Як пояснюють опитані, насамперед – через інший смак продуктів. Свідчення про голод і позбавлення від нього стосуються лише тих українців, які виїхали з окупованих територій або перебували безпосередньо поряд з лінією фронту. У більшості європейських країн у продажу є майже всі звичні продукти, з яких самостійно можна готувати страви такі ж, як і в Україні. Складнішою є ситуація з пошуком окремих продуктів у США та азійських країнах. Скажімо, дефіцитом у США є щавель, кисломолочний сир, а соняшникова олія значно дорожча за арахісову, у Китаї ж важко знайти буряк.

Доволі дефіцитним продуктом за кордоном є сало. В Україні споживання сала насправді не є культурним маркером. Цей продукт, що має високу енергетичну цінність, вживається як підобідок у повсякденній їжі. Його ідентифікаційна роль гіперболізувалася у сміховій культурі, популяризувалася закладами громадського харчування. За межами країни «справжнє українське сало» вже стало таким маркером: *«Такого, як у нас, ви ніде не купите. Тут, у Польщі можна знайти сало на ринках, але воно зовсім не таке»* (Надія, 45 років, м. Вроцлав, Польща); *«Американський бекон чи свинина, що тут продається, це зовсім не те. Я не такий салоїд вдома, а тут прямо хочеться шматочок нашого справжнього сала»* (Ірина, 26 років, м. Метьюз, США). У місцевих чатах на вайбері чи в телеграмі українці діляться хитрощами – як цей продукт можна провезти через митницю (до прикладу, заховавши його серед речей, упакувавши у пакет з-під соку тощо). Українці з м. Шарлот (штат Північна Кароліна, США) вважають, що сало, більш схоже на українське, можна купити в амішів (представників релігійної спільноти, які ведуть натуральне господарство). Про дату його появи на місцевому ринку повідомляють у фейсбук-групі «Українці Каролін». Ресторанна мода подавати до борщу нарізане шматочками чи перемелене з часником сало вважається вже певним кулінарним каноном, хоч у традиційній кухні його не існувало. Шеф-кухар Юрій Ковриженко на своїй сторінці у фейсбуці розповів, що, презентуючи українську кухню для дипломатичного корпусу в одній з арабських країн, з огляду на конфесійні обмеження приготував сало до борщу з кокосу, попередньо замаринувавши його з часником і кропом.

Приготування та доставляння страв національної кухні для багатьох українок у США та країнах Європи стали джерелом заробітку. В асортименті пропозицій – вареники, налисники, голубці, пиріжки з різними начинками, торти. Попитом користуються також страви радянської кухні, наприклад, салати «Оселедець під шубою», «Олів'є». Ці страви є також у меню багатьох ресторанів за кордоном, що позиціонують себе як ресторани української кухні. Збільшення кількості українських мігрантів за кордоном сприяло популяризації страв української кухні. Попри всі обмеження щодо поширення іноетнічної кулінарної спадщини, що існують у країнах Європейського Союзу, українська їжа тут поволі комерціалізується. Українські підприємці-біженці відкривають кафе, ресторани української кухні. У деяких країнах (Канаді, Молдові, Німеччині, Словаччині, Польщі) функціонує франшиза відомої в Україні мережі напівфабрикатів «Галя Балувана», що спеціалізується на традиційних стравах. Співзасновник бренду Володимир Матвійчук вважає це антикризовою політикою компанії, створеної для того, щоб дати можливість українцям і українкам мати джерело стабільного доходу за кордоном [3]. Кулінарні навички та знання допомагають мігрантам зайняти соціальні та економічні позиції на території, що початково була чужою, іншою, перетворити членів приймаючої громади на споживачів їхньої продукції.

В умовах війни зростає значення символічно-комунікаційної функції їжі. У родинах українських біженців домашню, «свою», їжу готують, підтримуючи так відчуття дому, особисту ідентичність. На ринку послуг нині працюють перевізники, які можуть привезти з України продукти, спеції, ласощі, яких тут бракує. У змішаних шлюбах українки готують для чоловіків-іноземців (британців, корейців, французів, американців) українські національні страви. У мережах «ТікТок», «Фейсбук», «Інстаграм» набувають популярності відео з частуванням чоловіків-іноземців, які висловлюють думку щодо смаку їжі, запропонованої дружинами-українками. Найчастіше готуються борщ, голубці, деруни, налисники, сирники, пиріжки, вареники з різними начинками, бануш, домашня ковбаса – страви отримують схвальні відгуки. Незвичними й неприйнятними для власного харчування іноземці найчастіше (за матеріалами відео, а це 7 із 10 випадків) вважають холодець, оселедець під шубою. Зазначимо, що відбувається також обмін кулінарними знаннями: українці освоюють місцеві харчові практики. Харчова комунікація українських мігрантів у приймаючих спільнотах відбувається на родинному, сусідському, дружньому рівні. Крім цього, поширені громадські форми такої комунікації. З нагоди відзначення Дня Незалежності України, Дня вишиванки, різних українських календарних свят у населених пунктах, де мешкають українці, проводяться публічні заходи, щоб привернути увагу до військових подій, які відбуваються в Україні. Традиційними на таких заходах вже стали благодійні ярмарки, на яких збираються кошти для ЗСУ та потреб мирного населення в Україні. Учасники української спільноти готують вдома або на місці святкової локації борщ, вареники, голубці, іншу їжу, яку можуть придбати всі охочі. У кожній громаді вже є свої майстри з приготування тієї чи тієї страви [2, с. 48]. Таке долучення громадян країни проживання до української їжі українські мігранти сприймають як промоцію рідної культури за кордоном.

Харчові практики вже давно стали частиною культурної дипломатії. Презентації страв національної кухні на святах у посольствах України за кордоном чи під час благодійних заходів українських громад сприяють формуванню позитивного іміджу нашої країни. Такі події дозволяють бути в інформаційному полі, привертаючи увагу міжнародної спільноти до проблеми загрози самобутній культурній спадщині народу в умовах війни.

Джерела та література

1. Бондаренко Г. Локальна гастрономічна спадщина у сучасних наукових дослідженнях: теоретико-прикладні аспекти. *Шості Череванівські наукові читання (на пошану професора А. С. Череваня) : зб. наук. ст.* Вип. VI. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. С. 161–169.

2. Бондаренко Г. Stand with Ukraine: українці Кароліни. *Матеріали до української етнології.* Київ, 2023. Вип. 22 (25). С. 43–50. DOI : https://doi.org/10.15407/mue2023.22.043.

3. За кордоном – це вільна ніша: відома мережа «Галя Балувана» виходить на європейський ринок і продає франшизу. *ВолиньПост.* 8 грудня 2022 року. URL : https://www.volynpost.com/articles/2170-za-kordonom--ce-vilna-nisha-vidoma-merezha-galia-baluvana-vyhodyt-na-ievropejskyj-rynok-i-prodaie-franshyzu-umovy.

4. Кацімон О., Довгоп'ята Д. «Мелітопольська черешня»: Росія привласнила український бренд. Далі – «Херсонський кавун»? *Радіо Свобода.* 22 липня 2024 року. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rosiya-krade-brend-melitopolska-chereshnya-dali-khersonskyy-kavun/33045055.html.

5. Тодер Р. «Висока» кухня, або В горах їстимуть добре. Про закарпатську горянську гастрономію. Київ : Осьмук С. Б., 2020. 351 с.

6. Чабан А. Щедрий стіл Середньої Наддніпрянщини. Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2017. 320 с.

7. Anderson L., Benbow H. M., Manzin G. Europe on a Plate: Food, Identity and Cultural Diversity in Contemporary Europe. *Australia and New Zealand Journal of European Studies.* 2016. Vol. 8. URL : http://www.eusanz.org/ANZJES/index.html.

8. Parasecoli F. Food, Identity, and Cultural Reproduction in Immigrant Communities. *Social Research: food and immigrant life.* 2014. Vol. 81. No. 2. P. 415–439. DOI : https://doi.org/10.1353/sor.2014.0015.

9. Suin Roberts. Identity markers among Koreans in Germany and the United States: Language loss and food preferences. *Migration and Language Education.* 2023. № 4(2). P. 1–18. URL : https://doi.org/10.29140/mle.v4n2.1308.

Reference

1. BONDARENKO, Halyna. Local Gastronomic Heritage in Modern Scientific Studies: Theoretical and Applied Aspects. *The Sixth Cherevan Scientific Readings (To Honor Professor A. S. Cherevan): Collected Scientific Articles.* Poltava: V. H. Korolenko Poltava National Pedagogical University, 2022, pp. 161–169 [in Ukrainian].

2. BONDARENKO, Halyna. Stand with Ukraine: Ukrainians of the Carolinas. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 2023, 22 (25), pp. 43–50. DOI : https://doi.org/10.15407/mue2023.22.043 [in Ukrainian].

3. ANON. Abroad is a Free Niche: The Well-Known *Halia Baluvana* Chain Enters the European Market and Sells a Franchise. *VolhyniaPost*, December 8, 2022 [online]. Available from: https://www.volynpost.com/articles/2170-za-kordonom--ce-vilna-nisha-vidoma-merezha-galia-baluvana-vyhodyt-na-ievropejskyj-rynok-i-prodaie-franshyzu-umovy [in Ukrainian].

4. KATSIMON Olha, Daryna DOVHOPIATA. "Melitopol Cherry": Russia has Appropriated the Ukrainian Brand. Next – "Kherson Watermelon"? *Radio Liberty*, July 22, 2024 [online]. Available from: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rosiya-krade-brend-melitopolska-chereshnya-dali-khersonskyy-kavun/33045055.html [in Ukrainian].

5. TODER, Roman. *"High Cuisine" or They will Eat Well in the Mountains. About the Transcarpathian Highland Gastronomy.* Kyiv: Osmuk S. B., 2020, 351 pp. [in Ukrainian].

6. CHABAN, Anatolii. *Generous Table of the Middle Over Dnipro Lands.* Cherkasy: «Vertical», publisher Kandych S. H., 2017, 320 pp. [in Ukrainian].

7. ANDERSON, Lara, Heather Merle BENBOW, Gregoria MANZIN. Europe on a Plate: Food, Identity and Cultural Diversity in Contemporary Europe. *Australian and New Zealand Journal of European Studies*, 2016, vol. 8 (1) [online]. Available from: http://www.eusanz.org/ANZJES/index.html [in English].

8. PARASECOLI, Fabio. Food, Identity, and Cultural Reproduction in Immigrant Communities. *Social Research*, 2014, vol. 81, no. 2, pp. 415–439. DOI : https://doi.org/10.1353/sor.2014.0015 [in English].

9. ROBERTS, Suin. Identity Markers among Koreans in Germany and the United States: Language Loss and Food Preferences. *Migration and Language Education*, 2023, vol. 4, no. 2, pp. 1–18. https://doi.org/10.29140/mle.v4n2.1308 [in English].

Отримано / Received 03.09.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 316.34+314.151.3-054.73(470:477)]477.51
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.065

РЕНДЮК ТЕОФІЛ
доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-1361-0316

RENDIUK TEOFIL
a Doctor of History, a chief research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-1361-0316

Бібліографічний опис:

Рендюк, Т. (2024) Етнічний чинник формування та збереження ідентичності населення українсько-російського пограниччя: історико-етнографічні аспекти (на прикладі Сіверщини). *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 65–84.

Rendiuk, T. (2024) The Ethnic Factor of the Formation and Preservation of the Identity of the Population of the Ukrainian-Russian Borderline: Historical and Ethnographic Aspects (Exemplified by Sivershchyna). *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 65–84.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ЕТНІЧНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ: ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ (на прикладі Сіверщини)

Анотація / Abstract

Статтю присвячено дослідженню історичних, етнографічних, культурних, релігійних процесів та мовних впливів у порубіжних регіонах України, які межують із російською федерацією або є історико-етнографічними українськими територіями в сусідній країні, на формування й збереження ідентичності населення українського пограниччя. **Метою розвідки** є вивчення означених аспектів у межах Сіверщини – північно-східного регіону українсько-російського порубіжжя. Установлено, що саме цей український історико-етнографічний регіон підпав під найпершу та найбільшу русифікацію, починаючи з часів московсько-литовської війни 1500–1503 років за ці північно-східні українські землі. За часів московського царства, російської імперії, Радянського Союзу цей процес лише інтенсифікувався. Нинішня агресивна росія перейшла до вкрай негативного способу деукраїнізації регіону – фізичного знищення українців шляхом військового вторгнення в рамках повномасштабної фази розв'язаної у 2014 році війни проти України. Зроблено висновок про те, що кількісний дисбаланс між етнічними українцями та росіянами в цьому регіоні помежів'я на користь останніх пояснюється, з одного боку, інтенсивною асиміляторською політикою росії стосовно етнічних українців, а з іншого, – недостатньою увагою та підтримкою українців у сусідній державі з боку самої України.
Ключові слова: регіон, помежів'я, Сіверщина, Стародубщина, русифікація, агресія.

The article is devoted to the study of historical, ethnographic, cultural, religious processes and linguistic influences in the frontier regions of Ukraine, bordering with the Russian Federation or

are historical and ethnographic Ukrainian territories in a neighbouring country, on the formation and preservation of the identity of the population of Ukrainian borderline. The purpose of the work is to study the specified aspects within the boundaries of Sivershchyna, known as the north-eastern region of the Ukrainian-Russian border. It is ascertained that this Ukrainian historical-ethnographic region has been undergone the earliest and largest Russification, starting from the time of the Muscovite-Lithuanian war of 1500–1503 for these north-eastern Ukrainian lands. During the times of the Muscovite Empire, the Russian Empire, and the Soviet Union, this process has been only intensified. The current aggressive Russia has moved to an extremely negative way of de-Ukrainization of the region – the physical destruction of Ukrainians through a military invasion as part of the full-scale phase of the war against Ukraine launched in 2014. It is concluded that the quantitative imbalance between ethnic Ukrainians and Russians in this border region in favour of the latter is explained, on the one hand, by Russia's intensive assimilationist policy towards ethnic Ukrainians, and on the other hand, by insufficient attention and support of Ukrainians in the neighbouring state by Ukraine itself.
Keywords: region, borderland, Sivershchyna, Starodubshchyna, Russification, aggression.

Загальновідомим є факт незбігу нинішніх державних кордонів України та сусідніх держав з етнографічними межами реального проживання їх корінних народів у географічному просторі помежів'я. Звідси й інтерес до вивчення українського етнографічного пограниччя, образ якого формується насамперед із національної ідентичності його змішаного населення, що безпосередньо пов'язано з історією, мовою, матеріальною та духовною культурою, релігією й міжетнічними та міжконфесійними відносинами мешканців українського порубіжжя. Регіональна своєрідність етнічності населення пограниччя України чіткіше окреслюється впродовж XV–XIX ст. у зв'язку з колонізацією її порубіжних земель сусідніми державами, передусім московським царством, російською імперією. Колонізація етнічними росіянами окремих українських земель, зокрема Сіверщини, царською росією та продовження цього негативного процесу за часів Радянського Союзу етнографічно уособило місцеве населення порубіжжя, стримуючи процес його етнокультурної консолідації і формуючи водночас регіональність культури українсько-російського пограниччя та специфічну ідентичність його населення.

Наукове зацікавлення цією проблематикою значно посилилося після розпаду Радянського Союзу та появи незалежної Української держави з її міжнародно визнаними кордонами. В основі щораз більшого інтересу до українського пограничного етнографічного простору лежить низка факторів історичного, географічного, етнічного, політичного, адміністративного, економічного, культурного й духовного характеру, пов'язаних із виникненням і розвитком українського народу та його багатогранних взаємин із сусідніми етнічними росіянами від давнини до сьогодення. Ідеальним алгоритмом українського етнографічного пограниччя були б безконфліктність і толерантність життя в прикордонному регіоні, без огляду на історичне походження його населення та його етнічні відмінності. Довоєнний досвід існування такого пограниччя довів, що представники двох народів, які проживають у його межах, могли виробити спільні підходи до розв'язання різних складних проблем історичного, політичного, економічного, культурного, мовного та іншого характеру. Проте розпочата 24 лютого 2022 року повномасштабна фаза розв'язаної у 2014 році війни росії проти України докорінно змінила перспективність згаданого вище алгоритму, ставлячи в центр уваги саму можливість виживання етнічних українців в означеному українсько-російському порубіжжі.

У цьому контексті своєчасним стало оприлюднення 22 січня 2024 року Указу Президента України № 17/2024 «Про історично населені українцями території Російської Федерації», що надало нового імпульсу для дослідження проблематики стосовно складного становища етнічних українців у прикордонних з Україною регіонах росії. Початок роботи над його імплементацією надав тематиці щодо минулого і сучасності наших співвітчизників по обидва боки українсько-російського державного кордону, у тому числі в рамках історичної Сіверщини, особливої актуальності. На необхідність вивчення сучасних реалій життя мешканців укра-

їнського пограниччя й активну динаміку ідентифікаційних етнокультурних процесів у його межах указує Постанова № 256 Президії Національної академії наук України від 23 жовтня 2002 року «Про дослідження етнокультурних процесів на теренах українського порубіжжя». У документі передбачено конкретні заходи стосовно оптимізації та активізації дослідження українського етнічного пограниччя. Вивчення ролі цього чинника у формуванні та збереженні ідентичності населення українсько-російського етнографічного пограниччя випливає також із необхідності винайдення конструктивного виходу з надскладної ситуації, що склалася з державним кордоном України із сусідньою росією після її широкомасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Незаконна окупація агресивною росією значної частини прикордонної території України істотно змінила становище етнічних українців по обидва боки кордону, посилюючи небезпечні для національних інтересів України процеси їх русифікації та асиміляції.

За цих обставин виникає невідкладна потреба апелювання до історії такого показового українського етнічного регіону, як Сіверщина, щоб довести неспроможність та необґрунтованість нинішніх претензій росії на прикордонні території України. Тому метою нашої роботи є вивчення процесу формування та функціонування етнічної ідентичності населення історичної Сіверщини, а також етнічних, культурних, мовних і релігійних складових цієї ідентичності, що дасть змогу повніше усвідомити актуальні національно-культурні потреби українців у сусідній з Україною росії задля забезпечення їм відповідної підтримки згідно з окресленими положеннями в зазначеному вище Указі Президента України.

Головне завдання статті – проаналізувати процес і динаміку формування ідентичності населення історичної Сіверщини; охарактеризувати етнополітичні, етносоціальні, етнолінгвістичні, етнокультурні особливості розвитку цього пограниччя; розкрити мовні, культурні та релігійні критерії етнічної ідентичності населення окресленого регіону; визначити місце історико-культурної спадщини цієї частини пограниччя у формуванні національної ідентичності населення прилеглих до державного кордону етнографічних територій України та росії, вплив цієї спадщини на сучасні міжетнічні відносини в цьому прикордонному регіоні; простежити соціокультурні зміни населення означеного пограниччя по обидва боки державного кордону України з росією в нових воєнно-політичних реаліях з урахуванням спровокованої москвою у 2014 році російсько-української війни з її нинішньою повномасштабною фазою.

Міждисциплінарний характер теми розвідки зумовлює дотримання принципів історизму, об'єктивності, системного підходу й контекстуалізації. У процесі дослідження застосовано загальнонаукові та конкретно-історичні методи: аналізу й синтезу, типологізації, реконструкції, а також міждисциплінарний, синхронний, статистичний та хронологічний.

Наукова новизна отриманих результатів роботи полягає в тому, що вперше здійснено спробу подолати попередній обмежений підхід дослідників, коли вважалося, що їх науковим пріоритетом мали б стати представники одного народу, якому належала прикордонна етнічна територія, а не змішане, як правило, населення пограничних територій незалежно від національної чи етнічної належності окремих його носіїв, як це передбачає методика дослідження пограниччя.

Історіографія питання містить достатньо широке коло наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів. Історична Сіверщина є невичерпним полем для дослідників різних профілів. Яскравим прикладом конкретних досягнень у багатовимірному вивченні пограниччя та української етнографічної території, зокрема з росією, є монографія провідної наукової співробітниці відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України (ІМФЕ) Г. Бондаренко «Українська етнокультура в контексті глобалізаційних викликів» [4]. Цікавим є бачення науковиці щодо головних чинників ідентичності українського пограниччя – державного, етноконфесійного, урбанізаційного та етнопсихологічного. Зарубіжну і внутрішню етнологічні частини монографії Г. Бондаренко вдало доповнюють праці завідувачки відділу Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів

ІМФЕ, членкині-кореспондентки НАН України В. Борисенко, зокрема монографія «Українська етнологія» [29] за її редакцією. У баченні авторки постає проблема у продовженні досліджень за новою методикою, яка, безумовно, сприятиме взаєморозумінню між представниками різних етносів. Її успішні розвідки щодо проблем інтеграції національних меншин в українське суспільство, здійснені останнім часом [5; 6], суттєво доповнюють загальну картину проблематики сучасного українського етнографічного пограниччя. Предметним дослідженням з історії та сучасності Стародубщини як географічної частини історичної Сіверщини стала відповідна розвідка автора цієї статті, опублікована в першому номері журналу «Народна творчість та етнологія» за 2021 рік [26]. Цінним для вивчення історико-етнографічного портрета Чернігово-Сіверщини є щорічний збірник наукових праць «Сіверщина в історії України», що видавався, починаючи з 2008 року, Національним заповідником «Глухів», Центром пам'яткознавства НАН України і Українським товариством охорони пам'яток історії та культури (редакційний колектив очолював О. Савицький; О. Титова – заступник голови; В. Абакумова, Л. Бєсов, С. Білокінь, Л. Гріффен та ін. – члени редколегії). Від 2018 року збірник видається під керівництвом І. Мошика. Не менш важливим є науковий журнал «Сіверянський літопис», що почав виходити в 1995 році. Його засновниками є Інститут історії України НАН України, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Національна спілка краєзнавців України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Історію української порубіжної землі Стародубщини з давніх часів і до сучасного періоду детально описав український історик І. Роздобудько у своєму монографічному дослідженні «Стародубщина. Нарис українського життя краю» (під псевдонімом «Вірний зі Стародубщини»). На окрему увагу заслуговує видана у 2013 році книга С. Плохія «Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій», де йдеться про Стародубщину саме як про український край і про роль цього регіону в українському житті та націєтворенні. Крім інших позитивних аспектів, автор уперше друкує карти Стародубського полку 1750-х років, а в додатку до книги наводить відомості про козацькі родини Стародубщини. Історіографія Стародубщини загалом охоплює низку досліджень загального характеру українських і західних авторів, у яких історико-етнографічні аспекти висвітлено поверхово та епізодично. Слід також наголосити на тому, що якщо західні автори (З. Когут, Т. Олексіюк, О. Субтельний та ін.) давно й відкрито писали про російську експансію на українські терени ще з часів появи московського князівства до повної окупації України більшовицькою росією в 1920 році, то українські дослідники радянського періоду, а також частина вітчизняних дослідників перших двох із половиною десятиліть незалежної України або навмисно замовчували русифікаторську політику в Україні та в її окремих регіонах, або торкались її обережно. Справжнім науковим проривом у вивченні процесу русифікації на Стародубщині з давніх часів стала опублікована в травні 2014 року, тобто після початку сучасної російсько-української війни, стаття авторитетного українського дослідника Т. Чухліба «Стародубщина чекає на повернення…»: історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону російської федерації [31]. Як випливає з назви роботи, автор звернув увагу на «історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону російської федерації», що є виправданим з огляду на його роботу в Інституті історії України НАН України, але він повністю уникнув історико-етнографічних і частково демографічних аспектів досліджуваної теми. Вагомою стосовно цієї теми є також праця А. Лаєвського «Передумови утворення Стародубського полку 1648–1663 рр.» [19], опублікована знову ж таки в середині 2014 року в згаданому вище збірнику наукових праць «Сіверщина в історії України». Утім, науковець висвітлив переважно історичні аспекти проблеми, уникаючи її важливих етнографічних наративів. Отже, потреба в дослідженні історико-етнографічних складових Стародубщини як частини історичної Сіверщини, а також цього регіону загалом, є очевидною.

Щодо контенту теми дослідження слід підкреслити, що Сіверщина – це порубіжна змішана історико-етнографічна область, що включає басейн середньої та

нижньої Десни, Посем'я і нижнє Посожжя. Термін уперше зафіксований у джерелах XIV ст. і є похідним від етноніма «сівер» (сіверяни з погляду киян), тобто назви східнослов'янської діалектно-етнографічної групи населення верхнього дніпровського лівобережжя часів Київської Русі. Тоді територія процвітаючого Чернігівського князівства розташовувалася в басейнах рік Десни, Сейму, Сожу і Верхньої Оки. На півдні й заході вони межували з Переяславськими та Київськими землями, на північному сході сягали московських теренів, а на південному сході їхнім кордоном був половецький степ. Сіверська земля була покрита доволі густою мережею населених пунктів, серед яких документально зафіксовані міста Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч, Путивль, Стародуб, Брянськ і Курськ. Усі вони були розташовані на Десні та її притоках і відігравали важливу роль у соціально-економічному, політичному та військовому житті Київської Русі загалом, що було зумовлено вигідним географічним розташуванням на торговельних шляхах того часу та на вигідній відстані від небезпечних кочових племен південно-східного степу.

Матеріальна, духовна й художня культура давніх слов'ян регіону, збагатившись здобутками візантійського та західноєвропейського мистецтва, створила підґрунтя для розвитку своєрідної культури й мистецтва Київської Русі з процвітаючою Сіверщиною в її складі.

Проте з першої половини XIII й до середини XIV ст. колись могутня Київська Русь, що сягала своїми землями від правобережжя Дніпра до верхів'я Дону, була спустошена й розграбована монгольськими ордами. Пізніше, а саме в 1362 році, скориставшись феодальним дробленням і наслідками ординської навали, литовські феодали встановили своє панування над Чернігово-Сіверщиною.

Починаючи з кінця XV ст., на володіння північною частиною Чернігово-Сіверщини – Стародубщиною стало претендувати московське князівство, яке в 1500 році захопило сіверські замки, зокрема Стародуб, Новгород-Сіверський, Чернігів та Путивль. Під час перебування Сіверської землі у складі московського князівства (1503–1618) до цього регіону входили такі міста, як Стародуб, Мглин, Почеп, Новгород-Сіверський, Морівськ, Чернігів, Брянськ, Гомель, Дроків, Курськ, Путивль, Радогощ, Рильськ і Трубчевськ. У цьому контексті українська дослідниця О. Русіна навела вдалу думку дослідників О. Галецького та Н. Чировського про те, що входження цих порубіжних українських територій до складу московського царства зображується як прояв зародження російського експансіонізму, «початок ери загарбання й колонізації неросійських земель», як «політика, що ведеться й донині» [27, с. 92].

Утім, протягом другої половини XVI ст. польсько-литовсько-українська військово-політична адміністрація неодноразово пробувала відбити ці землі в московщини, але це стало можливим лише у XVII ст., коли в 1616 році Річ Посполита нарешті оволоділа їх адміністративним центром – містом Стародубом. Це досягнення було закріплено в Деулинському перемир'ї 1618 року між Варшавою та Москвою [32]. Відповідно до цієї польсько-московської угоди до Речі Посполитої відходили Дорогобуж, Біла, Смоленськ, Рославль, Серпейськ, Трубчевськ, Невель, Себеж, Красне, Стародуб, Попова Гора, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Моровськ, Монастирище, а також Велизька волость. Угода також передбачала встановлення постійно діючого кордону між Польщею і московією. Проте в процесі делімітації лінії кордону між Річчю Посполитою та московським царством велися нескінченні суперечки, унаслідок чого остаточного розмежування на сході Чернігівщини й Сіверщини так і не відбулося. Однак така часта зміна влади чітко відобразилася на етнографічному портреті регіону: на початку XVII ст. м. Стародуб стало найбільшим торговим серед польських, українських, литовських і московських населених пунктів регіону. На ярмарках, які відбувалися в місті щорічно, стабільно була представлена також продукція місцевих мешканців: сало, сира й оброблена шкіра, мед, віск, хутро, масло, поташ риба тощо.

Отже, поняття «Сіверщина» охоплює всі етнографічні групи регіону, насамперед землі племені колишніх сіверян, відомі за археологічними пам'ятками давньоруської доби. Сюди входить Північна Чернігівщина, розташована на межі України, Білорусі та Росії. Тому цей регіон мож-

на вважати змішаним українсько-білорусько-російським етнографічним краєм. Сіверськими в XVI–XVII ст. вважалися не лише міста Чернігів, Путивль, Любеч і Новгород-Сіверський, але й Брянськ, Стародуб, Рильськ, а також Гомель. Саме населення цього регіону виступає в джерелах XVI ст. як етнографічно однорідне під назвою «сіврюків», ареал розселення яких збігається з ареалом розселення давніх сіверян з їх самобутньою культурою. Проте інкорпорація Сіверщини до складу московського царства негативно позначилася на етнічній ситуації в регіоні. Сіверщині на той час, як прикордонному регіонові, відводилася особлива увага стосовно організації московської сторожової служби, що за короткий час призвело до розміщення тут різного рангу військово-служивого люду. Як наслідок, на регіон вихлюпнула масова міграційна служба з півночі, яка невдовзі розмила стабільний етнографічний портрет місцевого населення. Не випадково в XVII ст. згадки про колишніх севрюків як про однорідну регіональну групу населення поступово зникають із писемних джерел. Отже, Сіверщина виявилася першим українським етнографічним порубіжним регіоном, який підпав під русифікацію та окупацію з боку московського царства після того, як воно інкорпорувало до свого складу Новгород, Твер, Воронеж та Смоленськ.

Сіверщина здавна вирізнялася своєю етнографічною особливістю. Вона славилася виготовленням глиняного й дерев'яного посуду, рибальських знарядь, інструментів, одягу з домашнього білого полотна й обробленої шкіри, заліза, скла, поташу, дьогтю, селітри, пороху, речей домашнього вжитку (постолів, плетених кошиків та коробок тощо). Цьому сприяли природно-географічні умови означеної території. Наприклад, наявність у регіоні покладів відповідної глини зумовлювала розвиток гончарства, а сприятливі погодні умови для вирощування конопель та льону – ткацтва. Найбільшими центрами ткацтва Сіверщини впродовж багатьох століть були Чернігів, Батурин, Ніжин, Кролевець та ін. Загалом найголовнішими видами декоративно-прикладного мистецтва цієї доби були вишивка, різьба по дереву, кераміка, килимарство, народне малярство тощо. Кожна сім'я прагнула прикрасити свій побут виробами народної творчості. Розширення ж асортименту виробів декоративно-прикладного мистецтва та збільшення їх кількості вплинуло на посилення ярмаркової торгівлі. Саме етнографічна самобутність мешканців Сіверщини визначила виокремлення цього регіону в особливу змішану історико-етнографічно-географічну область. Яскравим підтвердженням сказаного є історична доля с. Некрасове Глухівського району Сумської області, яке в пізньому середньовіччі входило до складу Чернігово-Сіверських земель. Лише впродовж першої половини XVII ст. воно тричі змінило адміністративно-державну належність – статус українського населеного пункту був примусово змінений на російський, потім на польський, і тільки після Визвольної війни українського народу 1648–1654 років воно було повернуто до складу України [14]. Похідними цього складного процесу, безсумнівно, стали поява в регіоні етнічно змішаного населення, взаємовплив мов, матеріальної та духовної культури.

Безперечним позитивним наслідком завершення Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 років, у ході якої були створені Чернігівський, Борзнянський козацькі полки та закладено основи Стародубського, стала стабілізація політичної та соціально-економічної ситуації в Україні загалом та в її прикордонних регіонах зокрема. На Чернігівщині це проявилося в розквіті економічного життя з його комерційним компонентом. Важливими для повноти етнографічного портрета Чернігова є дані перепису 1666 року, згідно з якими 32 % його міщан займалися ремеслами й промислами, зокрема кількість чоботарів складала 15 осіб, кушнірів – 11, шевців – 10, шкіряників – 4, ремісників без зазначення спеціальності – 4, шабельників – 3, котлярів – 3, ткачів – 2, гончарів і бондарів – по одному. Ремісники об'єднувалися в цехи. Управління цехами здійснювали цехмістри, а до складу їх працівників входили цехові, підмайстри та учні. Цехи м. Чернігова включали в себе майстрів різних спеціальностей, функціонуючи, таким чином, як багатопрофільні й багатолюдні організації. Так, в одному із цехів міста працювали одночасно ковалі, колісники, золотарі, колодії, мечники, склярі, римарі, токарі, мельники, теслярі та ін.

В одному цеху могли об'єднуватися ремісники міст і навколишніх сіл. Подібне практикувалось, зокрема, у чоботарському й ковальському цехах міста, до яких мали входити, крім міських, сільські ремісники, вносячи в братську скриньку певну грошову суму. Останнім дозволялося виготовляти свою продукцію і продавати її лише за спільно визначених умов. Монопольне право того чи іншого цеху на заняття певним видом діяльності розповсюджувалось як на ремісників міста, у якому функціонував певний цех, так і на приїжджих ремісників, що мешкали в сільській місцевості поблизу нього. Скажімо, гетьманський універсал указував на залежність сільських ремісників від об'єднаного чернігівського цеху шаповалів, шкарпетників, пивоварів, коцників і рукавичників [16, с. 11]. У системі соціально-економічних відносин Чернігівщини другої половини XVII ст. особливе місце посідали промисли. Найпоширенішою галуззю господарства в регіоні на той час був борошномельний промисел. Перепис 1666 року зафіксував функціонування в Чернігові 14 млинів. Зазвичай вони належали найзаможнішим верствам населення міста. Власниками млинів були й монастирі та окремі представники духовенства [24]. На другому місці фігурувало виробництво скла. На той час на території Чернігівського, Стародубського й Ніжинського полків функціонувало понад 20 гут [22, с. 51]. Найчастіше власниками їх були заможні люди, серед них і мешканці Чернігова. У регіоні було розвинуто й добування поташу, необхідного для виробництва селітри, скла, фарб, мила, парфумерії тощо, а також розвивалися металургія, мідеплавильний промисел та винокуріння.

Таким же безперечним, але негативним явищем для історичної, політичної та етнографічної долі прикордонних із царською росією українських регіонів стало те, що після Переяславської ради 1654 року, коли в Україні впроваджувалося російське воєводське управління, серйозною загрозою для її суверенітету виявилася наявність московських гарнізонів і воєвод, які спочатку були розміщені в найважливіших містах України, зокрема в Чернігові та Ніжині. Російські воєводи прибули до Чернігова 1659 року. Документи зафіксували їхні прізвища. Наприклад, у 1668 році згадується стольник А. Толстой, у 1673 році – стольники-князі С. Хованський і Н. Чаплін. У джерелах фігурують також відомості про чернігівських воєвод В. Долгорукова, А. Леонтьєва, С. Колтовського, Д. Наумова, М. Кропоткіна, Б. Полібіна та ін. У міста, де були російські воєводи, присилали ратних людей із росії. Згідно з царським указом від 20 вересня 1665 року, начальникові малоросійського приказу боярину П. Салтикову в Чернігові передбачалося розквартирувати 2 прикази стрільців по 400 чоловік кожний. У 1666 році цар розпорядився розмістити в Чернігові 1000 ратних людей піших і 200 чоловік кінних. Ратні люди зазвичай розташовувалися по козацьких та міщанських дворах, що автоматично означало їх повне утримання провіантом та фуражем за рахунок місцевого населення. Питаннями їх утримання здебільшого займався новостворений малоросійський приказ. Зрозуміло, що воєводи виражали передусім інтереси панівних станів, представниками яких вони були самі. Поступово вони почали зловживати своїм становищем, посилили наступ на трудове місцеве населення, обклавши його податками й повинностями. Скажімо, згаданий уже воєвода А. Толстой, прибувши в супроводі 1200 ратних людей до Чернігова, привіз із собою осіб, які повинні були збирати податки й переписувати із цією метою населення. Невдовзі почалося втручання російських воєвод у козацькі полковницькі побори. Наприклад, коли навесні 1666 року генеральний підскарбій за часів гетьмана І. Брюховецького (1663–1668), організатор фінансів і державного господарства Гетьманщини Р. Ракушка-Романовський відправив своїх людей для проведення хлібного збору з млинів Менського, Сосницького й Понорницького повітів, А. Толстой у цьому їм відмовив і прислав своїх збірників, не погоджуючи це питання з гетьманом. Аналогічно почали діяти й інші воєводи. Як наслідок, воєводи вступали в конфлікт із козацькою старшиною та іншими представниками панівних станів України загалом, Чернігівщини зокрема. Для попередження таких випадків знадобилося царське втручання [25, с. 29, 32], що не врятувало від низки більш пізніх збройних конфліктів між козаками та московськими ратними людьми.

Важливим видається загальний етнографічний портрет регіону того часу, зокрема з його міським та сільським компонентами. Тенденції, характерні для ранньомодерних міст Гетьманщини загалом та Чернігівщини зокрема, можна простежити на прикладі соціального статусу м. Мени Чернігівського полку в середині XVIII ст. Так, загальна кількість жителів міста на той час складала 2560 осіб, що класифікувало його з-поміж середніх у регіоні. Для порівняння слід зазначити, що в полковому місті Чернігові налічувалося 3642 мешканці. Із загальної кількості населення м. Мени 1303 були чоловіки та 1257 – жінки. Відповідно до станового поділу структуру населення містечка можна охарактеризувати так: 61 представник духовенства, що складало 2,4 % його мешканців, 60 (2,3 %) – козацької старшини, 751 (29,4 %) – козаків, 274 (10,7 %) – посполиті, 1414 (55,2 %) – підсусідки (безземельні селяни, фактично – батраки), «дворові люди» та служителі. Вони проживали у 213 дворах, 4 з яких належали священникам, 8 – старшинам, 114 – козакам, 50 – посполитим та 37 – підсусідкам. Частка міщан активного віку становила 60 %, дітей – 34 %, людей літнього віку – 6 %. Отже, працездатне населення мало чисельну перевагу над іншими категоріями жителів міста. Співвідношення «працівників та їдців» складало 2061:1709, тобто 1,5. Цей показник зумовлювався значною кількістю служителів та «дворових людей» у господарствах менських жителів, серед яких переважали особи працездатного віку [12, с. 196, 199].

У другій половині XVIII ст. царський уряд значно інтенсифікував колонізаторську політику в Україні. Про те, що Катерина II розглядала Україну саме як колонію, свідчить такий маловідомий факт, який навмисно приховувався царською та радянською владою впродовж майже 250 років. У 1763 році гетьман «всієї Малої Росії, обох боків Дніпра та військ запорозьких» К. Розумовський звернувся до імператриці з проханням розглянути можливість відкриття в Батурині університету, на що імператриця написала таку відповідь: «…колониальным народам университеты иметь запрещается» [7]. Поступово була ліквідована вся попередня мережа козацького адміністративно-територіального устрою, який існував ще із середини XVII ст.

Проте адміністративна реформа 1781 року, яка замінила автономні козацькі військово-адміністративні інституції імперськими органами, та ліквідація війська Гетьманщини в 1783 році призвели не лише до відчутного зростання в регіоні чисельності російських чиновників та військових, але й до прискореної русифікації колишньої козацької старшини. Багато років до того генерація української еліти брала безпосередню участь у роботі законодавчих органів влади (рада старшин, полкові, сотенні ради) та очолювала виконавчі владні структури. Гетьмана, генеральну старшину, полковників, сотників, курінних містечкових і сільських отаманів обирали на радах відповідних територій. На час виконання своїх обов'язків обрана старшина отримувала рангові маєтності, якими могла користуватися виключно до свого переобрання. Ефективним шляхом у процесі русифікації стало надання українській еліті статусу російського дворянства, згідно із Жалуваною грамотою Катерини II 1785 року. Це чітко простежується на прикладі новоствореного царською владою Чернігівського намісництва, територія якого складала приблизно третину земель колишньої Гетьманщини. Так, статистичний аналіз даних початкової хвилі дворянства цього регіону, здійснений на основі перших двох родословних книг Чернігівського намісництва, складених у 1788 та, відповідно, 1790 роках, чітко демонструє щораз більше прагнення представників місцевої української еліти отримати новий статус російського дворянства. Родословні книги містили важливі відомості про родинне, майнове та соціальне становище внесених до них осіб. Внесення до родословної книги передбачало чітку процедуру, а саме: кожен претендент на дворянство мав надати на розгляд дворянського депутатського зібрання оригінал або засвідчену копію доказів власної шляхетності. У тому разі, якщо докази визнавалися достатніми не менш як двома третинами дворянського депутатського зібрання, претендента вносили до родословної книги, яка (разом із наданими ним доказами) зберігалася в архіві дворянського зібрання. Характер цих відомостей доказів дворянства дає змогу уточнити персональний склад місцевого дворянства, з'ясувати матеріальне й соціальне становище окре-

мих родин, реконструювати їх родоводи тощо. Загальна кількість новозареєстрованих дворян, унесених до обох варіантів зазначених родословних книг, складала 2459 родів, 5530 родин, 12 755 осіб чоловічої статі. Причому порівняння кількісних параметрів чисельності першої хвилі дворянства між двома редакціями згаданих родословних книг підтверджує зазначену вище тенденцію нобілітаційного процесу тодішньої української еліти: у родословну книгу 1790 року було внесено додатково 429 нових родів, 889 родин та 1856 осіб чоловічої статі [11]. Статистичні відомості по Чернігівській губернії за 1845 рік зафіксували наявність 12 225 осіб із дворянським титулом [3].

Утім, новоспечене дворянство Чернігівщини значно прискорило процес русифікації регіону: воно швидко стало вживати російську мову, застосовувати звичаї та манери росіян, їхню костюмацію, форму звернення по-батькові, а цілі населені пункти ставали власністю петербурзьких дворян. Простежувалася й інша русифікаторська тенденція: чимало багатих представників російської еліти напряму викупляли на Чернігівщині села та хутори, влаштовуючи там власні помістя.

З урахуванням викладеного вище слід зазначити, що історія українського дворянства надає унікальну інформацію етнічного, соціального, службового, майнового, географічного та біографічного характеру, що є важливими компонентами етнографічного портрета регіону. Частина з них стали найбільш багатими в губернії землевласниками та промисловцями. З етнографічного погляду цікавими видаються дані щодо опису дворянських палаців того часу – як зовнішнього вигляду, так і (особливо) інтер'єрів. На Чернігівщині існували сотні дворянських комплексів, але найвідомішими були маєток Катеринича (м. Бобровиця), маєток Раковича (с. Соколівка), палац Мейендорфа (с. Новий Биків), палац поміщиків Пашковських (с. Чемер), садиба Кочубеїв (с. Тиніца), садиба Дараганів «Покорщина» (с. Козелець) та ін. Серед них вирізнявся заснований у 1770-х роках палац Тарновських, розташований у с. Качанівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії, збудований за проєктом архітектора К. Бланка. Його архітектура належить до стилю романтичного напряму. Змінивши кілька власників (у різні часи палац належав сім'ї Коченівських, генералу-фельдмаршалу П. Рум'янцеву-Задунайському та ін.), не одне десятиліття маєток належав поколінню Тарновських. В. В. Тарновський Старший (1810–1866) був відомим українським етнографом, істориком права, економістом і громадським діячем.

У контексті описування дворянських палаців регіону вартий уваги той факт, що будь-який інтер'єр українського помешкання – від маєтків до простих селянських хат – рясно прикрашався багато вишитими рушниками. Своєю особливою красою широковідомий у Чернігово-Сіверщинському краї та в Україні загалом був кролевецький тканий рушник. В основі його характерних монументальних геометричних орнаментів, виконаних переважно в червоних кольорах, частіше трапляються зображення одно-, триярусних бань церков із хрестами. Іноді на них прочитуються геометричні жіночі фігури (великі богині, берегині) або чаші (потири) різних модифікацій, геометризовані фігури (ромби, зірки, зиґзаґоподібні і прямі лінії, птахи тощо). Кролевецькі рушники мали неабияку популярність. У деяких місцевостях, віддаючи данину урочистості та ошатності, їх називали навіть «королівськими», перекрутивши назву міста Кролевець, звідки вони походили. На початку XIX ст. була створена й набула слави артіль селянина Ринді, прізвище-тавро якого на російський манер «Риндін» ткалося на кінцях кролевецьких рушників (за українськими традиціями мали б ткати «Ринденко» або «Риндюк»). Упродовж двох століть у м. Кролевці фактично не було такої хати, де б не працювали з досвітку до пізнього вечора рушникові ткацькі верстати, завдяки чому кролевецькі рушники набули поширення не лише на Чернігівщині, але й на всій Лівобережній Україні. Вони також були відомі на Півдні, траплялися на Правобережжі, іноді в постові дні їх ткали спеціально на замовлення церков (і не червоним, а чорним, коричневим або темно-синім кольорами) [15]. Кролевецькі рушники славилися й на паризькому, берлінському та бельгійському ярмарках. Українці-емігранти виставляли їх на показ за океаном – у Монреалі, Лос-Анджелесі, Ріо-де-Жанейро, Буенос-Айресі та ін.

Для повноти етнографічного портрета аналізованого регіону важливою є ін-

формація про проведення в його межах ярмарків. Якщо в першій чверті XIX ст. проводилося 111 ярмарків за рік у 44 населених пунктах губернії, то в 1845 році їх було зафіксовано удвічі більше (203), що підтверджує швидкий процес розвитку ринкових відносин у регіоні. Ярмаркова торгівля проводилася в усіх 15 повітах губернії, але найактивніше вона розгорталася в містах Кролевці (Хрестовоздвиженський ярмарок), Ніжині (Всеїдний ярмарок), Сосницьку та Новозибківську [21]. Упродовж року масові ярмарки відбувалися в чотири етапи – весною, влітку, восени та взимку. Привабливими днями для їх проведення були такі великі релігійні свята, як день Миколи (Весняного), Трійця та Вознесіння – весною; Петра і Павла та Успіня Богородиці – улітку; Іоанна Богослова, Різдва Богородиці, Воздвиження, Покрови, Михайла – восени; день Миколи (Зимового), Новий Рік і Масляна – узимку. Отже, найбільшу кількість ярмарків проводили восени, коли на продаж виносили багато сільськогосподарської продукції. Характерно, що худобу, сало, мед і тютюн продавали й поза ярмарками.

Загалом на ярмарки завозили достатньо різноманітних предметів сільського господарства та промисловості, а від виробників і продавців можна було дізнатися про місце виготовлення одягу та взуття (шапки, хустини, намітки, пояси, плахти, запаски, кожухи, чоботи, черевики, шкіра, овчина, тканини, сукно), різних прикрас, у тому числі для одягу та головних уборів (сережки, обручки, намиста, буси, дзеркальця, засолки, мотузки), предметів домашнього господарства та побуту (ікони, картини, рушники, глиняний посуд, порцеляна, дерев'яні тарелі, сільнички, скриньки, шкатулки, меблі, коробки, папір, фарба, плетені сумки, робочі інструменти, колеса, вози, сані, насади, ярма, риболовні знаряддя), музичних інструментів (скрипки, кобзи, сопілки, барабани), дитячих іграшок (ляльки-мотанки, керамічні свистки, глиняні «монетки», дерев'яні мечі, іграшки у формі пташок, коней) тощо. За бажанням замовника або з ініціативи самого майстра винесені на продаж вироби прикрашали оригінальним і різноманітним різьбленням. Наприклад, відомо про чумацький віз, майже всі частини якого були вкриті багатим різьбленням, що складалося з незначної кількості елементів. Кожний із цих елементів набирав своєрідного звучання залежно від форми речі, яку він прикрашав. Це було свідченням органічного зв'язку різьбярського мистецтва з побутом та його потребами. Товари з інших регіонів завозили до Чернігівщини насамперед з росії – по Дніпру та Десні. Здебільшого це було залізо, чавун, скло, кришталь, хутро, лляні, пенькові й шерстяні вироби, полотно, тік і риба; з Криму привозили сіль та овечі шкури; зі Східної Пруссії – золото, порцеляну, німецькі шерстяні тканини, ситець, панчохи; з Польщі – сілезьке сукно; з Італії – венеціанські вироби; з Туреччини – шовкові товари тощо. Покупцями на ярмарках і торгах були, крім місцевих міських мешканців, слобожани (старообрядці), приїжджі євреї-комерсанти, греки, караїми, вірмени, московіти, астраханці, володимирці, що свідчить про великий інтерес до чернігівських ярмарків з боку зацікавлених верств населення центральної та південної росії та Кавказу. Проте такою була ситуація до оприлюднення в 1822 році царським урядом нового тарифу, внаслідок упровадження якого підвищувалося мито на зарубіжні товари й водночас надавалися додаткові пільги російським виробникам і купцям. Як результат, український купецький елемент став поступово витіснятися з ринку на користь російського, який на середину XIX ст. складав понад половину на українському ринку. На цей час сама торгівля, не лише в прикордонних з росією регіонах, але й загалом по Україні, набула вираженого колоніального характеру: з українських ринків цілеспрямовано вивозили до російських переважно сировину (вовну, необроблені шкури, тютюн, вугілля) та продукти харчування (цукор, зерно, сало, вино тощо). І, навпаки, із центральної росії експортували оброблену шкіру, взуття, тканини, сукно, залізні вироби, прибуток від продажі яких був на порядки вище.

Характерним показником глибинної трансформації індивідуальної самоідентифікації представників української аристократії другої половини XIX – початку XX ст. можуть слугувати зміни менталітету російського дворянина українського походження І. Петрункевича (1843–1928) – вихідця із Чернігівської губернії, відомого громадського й політичного ді-

яча в російській імперії, нащадка козацько-старшинського роду Петрункевичів. Дослідники нарахували близько восьми «родових колін» прізвища Петрункевичів. Більшість їх представників мали безпосередній стосунок до козацької еліти. Найвідоміші пращури І. Петрункевича були знатними службовцями козацьких інституцій: О. Петрункевич був значковим товаришем Чернігівського полку, а С. Петрункевич був військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії і служив у Генеральному суді. Загалом, початки прізвища Петрункевичів сягають XVII ст. Але при всьому такому давньому походженні від українського козацтва російський дворянин І. Петрункевич виступав за збереження цілісності російської імперії та в основу її трансформації ставив не національний, а економічний принцип. Ідеалом державного устрою російської імперії І. Петрункевич уважав федерацію, об'єднану за економічним принципом, а не національним. На його думку, саме такий устрій мав би зняти проблему тиску великих національних груп над малими і сприяти процесу послаблення національної нетерпимості. На прикладі рідного Борзнянського повіту Чернігівської губернії діяч демонстрував розуміння відмінностей середовища селянства південних і північних волостей, які полягають в етнографічних особливостях мови, темпераменту, характеру, одягу та орнаменту. У своїх спогадах «Из записок общественного деятеля», виданих у 1934 році у Празі, він, зокрема, писав: «Український народ має свої особливості, свою дуже близьку до великоруської, але особливу мову, свій національний характер, свій тип, свою особливу історію, оскільки декілька століть жив окремим державним життям. Цей народ не був переможений зброєю свого північного брата, але обидва об'єднались добровільно, як рівний з рівним, заради самозахисту від зовнішніх ворогів. При таких умовах збереження національних особливостей <…> не могло не здивовувати, ні тим більше спровоковувати підозри і переслідування проявів їх. Але російсько-німецький уряд, не відчуваючи твердості своїх власних корінь, тримався політики нівелювання за одним заздалегідь встановленим зразком, і все інше визнавав потрібним приниження і знищення. На цьому ґрунті і виросло "українофільство", поступово за допомогою німецьких і австрійських помічників перетворене у "сепаратний рух" або "самостійність" України. Я можу стверджувати з повною впевненістю, що між "українофільством" і "сепаратизмом" не було нічого спільного, і переслідування "українофілів" було однією з головних причин його переходу до ідеї про відокремлення України і перетворення її в самостійну державу. <…> Але творцем "самостійності" України був російський централізм, брутальний і безглуздий…» [18]. Отже, І. Петрункевич наполягав на рівноправному існуванні двох гілок східного слов'янства – росіянах і українцях, підкреслював їх добровільне об'єднання перед зовнішніми загрозами, принципово визнавав існування українського народу і його багатовікову державність, але водночас заперечував колоніальний статус українських етнічних територій у складі царської росії, що було наслідком впливу імперської ідеології на етнополітичні погляди українського аристократа. Він уважав, що будь-які прояви ненависті українців до росіян – явище не етнокультурне, а штучне, рукотворне, яке було спровоковано позицією правлячої російської еліти і, як наслідок, відображалося в інтелектуальних рефлексіях національного сегменту української інтелігенції того часу. Політик був переконаний, що головною проблемою царської росії була її крайня централізація, а тому основним фундаментом вирішення більшості проблем повинна була бути широкомасштабна децентралізація влади та федералізація російської імперії за згаданим вище економічним принципом. І. Петрункевич належав до тієї домінуючої частини української національної аристократії, яка, здобувши освіту в Санкт-Петербурзі та Москві, можливість швидкого кар'єрного росту, преференції та бенефіції російського дворянства впродовж 1782–1785 років, усвідомлювала себе насамперед російськими підданими і громадянами імперії. Але оскільки обставинами народження, походження, проживання, служби й сімейними зв'язками вона була пуповиною пов'язана з українськими етнічними землями, то й реагувала на репресивні та каральні заходи російського деспотизму щодо українства, відчуваючи себе невід'ємною частиною українсько-

го етносу. Така метаморфоза й зумовила унікальну подвійність політичної позиції української національної еліти, яка вже стала частиною тодішнього російського етнополітичного, мовного та культурного простору. Приклад І. Петрункевича найкраще відображає сутність феномена лояльності української національної аристократії другої половини XIX – початку XX ст. до російської імперії та до породженої й упровадженої нею експансіоністської еміграційної, мовно-національної, культурної та освітньої політики.

Передових українців, зокрема й вихідців із Чернігово-Сіверщини, які не сприймали царських порядків у регіоні, просто арештовували та висилали на каторгу до Сибіру. Так, у березні 1908 року відбувся суд над учителем приватної школи в с. Локотки Воронезької волості Чернігівської губернії Т. Ковбасою (1889–1931), який був звинувачений у розповсюджені робіт, що закликали до бунтівних заворушень. Він отримав 2 роки і 8 місяців каторги та був переведений із Новгород-Сіверської в'язниці до Сибіру, в Іркутську губернію. У 1911 році Т. Ковбаса подав через адміністрацію Новгород-Сіверської в'язниці прохання про щиросердне покаяння. І лише в 1913 році з нагоди 300-річчя царського дому Романових Марковське волосне управління Киренського повіту Іркутської губернії повідомило, що, за височайшим царським указом від 21 лютого 1913 року, його можуть звільнити від заслання та відновити статут селянина в 1915 році, а згодом і повернути громадянські права [13, с. 296, 299]. Але йому не дозволялося проживати в Санкт-Петербурзі та в Чернігівський губернії, куди він повернувся лише після революції 1917 року. Проте через захворювання на сухоти він пішов із життя дочасно.

Брест-Литовський мирний договір, підписаний 27 січня (9 лютого) 1918 року між Українською Народною Республікою, з одного боку, та Німецькою імперією, Австро-Угорською імперією, Османською імперією і Болгарським царством – з іншого, вніс істотні зміни стосовно лінії державного кордону між Україною, росією та білоруссю.

Щодо проходження лінії державного кордону з більшовицькою росією делегація Української держави на відповідних двосторонніх переговорах, що розпочалися 23 травня 1918 року в Києві, керувалася поряд з політичною мотивацією також іншим вагомим принципом – історико-етнографічним. Цікаво, що на початку українсько-російських переговорів стосовно державного кордону між Українською державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою російська делегація повністю погодилася з українською пропозицією покласти в основу перемовин саме етнографічний принцип. Зважаючи на це, у середині червня 1918 року Київ запропонував провести лінію українсько-російського державного кордону, за спогадами Д. Дорошенка (у травні – листопаді 1918 р. – міністр закордонних справ Української держави), так: у межах колишньої царської Мінської губернії – річкою Шарою, далі на Любашево, Круговичі, Локтиші, Чепелі, Погост, на Уріччя, Пасіки, Слуцьк, Борову, Новий Степ; у межах Могильовської губернії – рікою Дніпром 4 версти вище від Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, потім рікою Сожем до річки Бесіди, далі на Святське; звідси по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного Рогу, далі на Семець Трубчевський (у межах Орловської губернії), річкою Нерусою, річкою Сєвою до річки Тарн на Онешковичі-Орля. Далі в межах Курської губернії на схід на Амон, Софронівку, річку Свапу, далі Свапою й рікою Сеймом до Глушкова, на Гущино, Лук'янівку, Старий Оскол і Петропавловське (Обухівка). У межах Воронезької губернії – на Шаталівку, Ріпівку, Колбіно до Дону поверх Коротояку, далі Доном до Ліски, Маслово, потім на Шестаково, Нижню Кислю, Козловку, Бутурліновку, Василівку (Водяне), Банну і до східного кордону Воронезької губернії. Звідти на південь мав би починатися кордон зі Всевеликим Військом Донським, визнаним Україною як окрема держава. Але російська сторона, при всій заявленій згоді погодитися з етнографічним принципом при визначенні лінії спільного державного кордону, почала суперечки стосовно пропозиції української делегації. Особливо гарячі дискусії на зазначених переговорах точилися навколо питання щодо північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курщини та Воронежчини, а також Донецького вугільного басейну. З українського боку на користь запропонованої лінії кордону

між двома державами була наведена низка обґрунтованих аргументів історичного, етнографічного, політичного та економічного характеру. Присутній на переговорах український експерт, колишній член Державної ради російської імперії професор Д. Багалій, у своєму виступі на засіданні Політичної комісії з делімітації українсько-російського кордону від 11 липня 1918 року, зокрема, наголосив: «Перш за все, ціла ця територія, навіть в ширшому масштабі, входила в склад Чернігіво-Сіверської землі, яка уявляла з себе одну з земель нашої старої федаративної Руси. До Стародубщини належало все, що входило в склад Чернігівщини... Отже, був, виходить, історичний момент, коли весь край і навіть більш північна його частина входили у склад України. В теперішній же час без усякого сумніву багато особливостей культурного характеру й побутового являються українськими серед цього населення, як взагалі вся побутова обстановка, включаючи сюди й архітектурне будівництво (також і церковне)» [9, с. 117–118]. Переконавшись у комплексній обґрунтованості позиції української делегації, насамперед на переконливості етнографічного чинника, російська сторона стала навмисно затягувати переговори, які в 1918 році так і завершилися безрезультатно.

Насильницьке встановлення радянської влади в Україні в цілому та на Північній Чернігівщині зокрема призвело до прискорення процесу русифікації цього порубіжного регіону. Разом з новою владою надалі поширилися та закріпилися серед місцевого населення характерні вже для росіян-більшовиків моральні цінності. Про це влучно розповідає у своїх мемуарах репресований український історик та громадський діяч В. Дубровський (1897–1966). Про рідну Чернігівщину перехідного періоду від царської до радянської влади він, зокрема, написав таке: «Так дві ворожі сили: царська горілка, що давала 800 млн. карбованців щорічного прибутку, і потім більшовицька пропаганда – “сивуха” марксизму-ленінізму, – калічили й нищили нашу прекрасну духовну силу української нації» [10, с. 165].

У Чернігові було створено губвиконком, якому підпорядковувалися всі повітові виконкоми, а тим у свою чергу – волосні. У містах та містечках влада належала міським і містечковим виконкомам, а в селах – сільвиконкомам та комітетам бідняків. Але така «вертикаль влади», запозичена із сусідньої більшовицької росії, не враховувала національних особливостей українського суспільства. Саме тому, наприклад, із Конотопського повітового партійного комітету повідомляли: «Вкрай необхідний організатор роботи з населенням, з відповідним стажем, українець» [1]. Про загарбницькі плани і дії більшовицького режиму в регіоні свідчить доповідь тодішнього Чернігівського губернського уповноваженого Чайковського на ім’я голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України, у якому серед іншого повідомлялося: «Чернігівщина у теперішній час являє собою доволі значну частину нашої території, звільненої від буржуазної влади; 11 повітів повністю відвойовані нашими військами у петлюрівців. Сильна, розвинена промисловість – суконна, прядильна, цукрова, лісна, паперова, шкіряна, сірникова, багаті хлібом південні повіти – все це за наявності доволі значних запасів сировини та готової продукції дає можливість добувати з цієї губернії велику кількість товарів для <…> постачання Червоної армії хлібом та іншими продуктами, взуттям та одягом, для задоволення нарешті потреб інших губерній нашої Республіки» [2].

Включення згодом частини Північної Чернігівщини до складу Брянської області РРФСР ще більше прискорило процес русифікації краю. За даними перепису населення 1926 року, національний склад регіону виявився істотно зміненим: етнічні росіяни складали вже 709,3 тис. осіб (80,6 %), українці – 122,9 тис. (14,0 %), білоруси – 14,8 тис. (1,6 %) [28]. Складовим елементом зростаючої русифікації Чернігівщини стала денаціоналізація культурного життя краю. Каналами денаціоналізації слугували органи державного управління, армія, культурні заклади, освіта. Денаціоналізації української культури сприяла й політика войовничого атеїзму 20–30-х років XX ст. Наприклад, із 1108 дореволюційних церков на Чернігівщині залишилося тих, що діяли, лише 50. Більшість із них були піддані максимальному вилученню цінного церковного майна, про що свідчать дані по Путивльському повіту за травень 1922 року. Повітова підкомісія з питань вилучення церковних цінностей, яка на

той час підпорядковувалася Курському губвиконкому, підготувала такий звіт про проведену роботу в повіті впродовж перших двох декад травня того року: «Отчет Подкомиссии по изъятию церковных цінностей по Путивльскому уезду, мая (пропуск) дня 1922 г. По прилагаемым к сему протоколов и актов, изъятие произведено в 10 церквах города и в 43 церквах сел и деревень. Изъято всего: Серебра 36 пудов, 36 фунтов, 76 золотников и 52 долей. Золота 2 фунта, 40 золотников, 67 долей. Драгоценных камней: алмазных 16 шт. и бриллиантов 19 шт. Приложение: акты и протоколы с № 1 по 46 включительно». Усього було вилучено цінностей на суму 4,5 млн карбованців золотом, з яких лише 1 млн було відправлено на допомогу голодуючим, що стало формальною мотивацією проведення відповідної кампанії, а решта 3,5 млн були витрачені на інтереси «світової революції» і придбання шкіряного одягу для чекістів губернії та повіту [30, с. 273, 276].

Водночас радянська влада активно розпочала на теренах України в цілому та в регіонах зокрема масштабний процес реалізації стратегії церковного розколу, що була спрямована на послаблення позицій Української автокефальної православної церкви та її трансформації на слухняного важеля москви для впливу на духовний світ численних на той час українських вірян.

Паралельне дієве переслідування релігійних діячів, розпочате ще із часу проголошення радянської влади, наприкінці 1920-х років перетворилося на системне, жорстке та ідеологічно заангажоване знищення українського духовенства в регіоні.

Кампанія із закриття та знищення церков набувала дедалі більших масштабів у 1930-х роках. Так, лише за 1936 рік на Чернігівщині було закрито 213 православних культових споруд. Церкви розбирали на будматеріали, як це відбувалося в с. Хоружівка (Роменська округа) з метою благоустрою села. На цеглу було розібрано Петропавлівську церкву (усипальницю родини Галаганів) в Сокиринцях. Повною зневаги до почуттів вірян була постанова № 2099 від 10 червня 1937 року Президії Чернігівського губвиконкому про передачу Златоверхої церкви м. Чернігова обласній базі «Головриба» для організації там складу [8, с. 339], що з часом стало масовим явищем.

У післявоєнний час більшість монастирів Чернігівської області (унаслідок атеїстичної політики 1920–1930-х років) опинилися в занедбаному стані. Так, Успенська церква Чернігівського Єлицького монастиря була непридатною для служби й використовувалася як склад. Тепла Дмитрівська церква слугувала казармою. Зруйнованим залишався Рихлівський монастир; Козелецький Свято-Георгіївський та Ніжинський Благовіщенський монастирі стали приходськими. Був закритий і Введенський монастир у Ніжині тощо. Органами радянської влади до 1957 року в Чернігівській області примусово було забрано 88 культових будівель та знято з реєстрації 59 релігійних громад, а натомість для ведення богослужінь вірянам було надано лише 29 нерівнозначних будівель. У результаті такої політики зростало невдоволення населення. Найбільш поширеною формою прояву протесту було написання листів до різних партійних та керівних органів держави. Віряни листи подавали під назвами «скарги» та «заяви». За своїм змістом їх переважна більшість стосувалася питань повернення приміщень та поновлення реєстрації. Також люди систематично скаржилися на неправомірні дії місцевого керівництва, жорстке адміністрування, ігнорування проблем церковних громад та затягування рішень із питань релігійного життя. Зокрема, у 1950 році на ім'я республіканського уповноваженого П. Хотченка з Чернігівщини було надіслано 29 заяв, 11 з яких стосувалися повернення вилучених церковних приміщень. У довідці члена ради у справах РПЦ при раді Міністрів УРСР В. Спиридонова зазначалося, що від деяких парафій надходило по 3–5 звернень за рік. За кількісними показниками надісланих звернень Чернігівська область була на третьому місці, після Київської та Вінницької [33, с. 347]. Отже, питання щодо закриття православних монастирів та церков у Чернігівській області порушувалося на місцевому й на центральному рівнях. Після їх формального розгляду в області тривала активна фаза почергової ліквідації культових обителей.

Починаючи з 1960 року, скорочення активних громад в області набуло масового характеру. Цього року на Чернігівщи-

ні зняли з реєстрації десятки релігійних громад. Скорочення мережі православних церков в області тривало і в наступних роках. Закриттю церков і монастирів передували проведення ідеологічної роботи серед населення, підготовка списків на виселення, переселення монахинь, їх працевлаштування та відправка до будинків інвалідів. Після закриття обителей їх приміщення переходили до медичних, соціальних та освітніх закладів. Брутальний тиск на монастирі й церкви через систему дій преси, агітаторів, перевірок технічного стану, санстанції, пожежних, фінансистів влада виправдовувала необхідністю вирішення внутрішніх проблем.

З приходом радянської влади відчутно ускладнювалася й робота українських науковців. Успішно започаткований у період Української Народної Республіки часів Центральної Ради (1917–1918), Української держави (1918) та Української Народної Республіки доби Директорії (1918–1921) курс на національно-духовне відродження українського народу, на розгортання українознавчих досліджень і запровадження українознавства в усі ланки освітніх та наукових установ був суттєво змінений або припинений. Радянська влада хотіла послабити інтерес до тривалої, правдивої та багатої історії українського народу, зокрема й на місцях. Включення 30 грудня 1922 року Радянської України до складу СРСР підірвало можливість продовження українознавчих досліджень державницького спрямування, а тому ідеологічне табу торкнулося насамперед українознавства, його кадрів і наукових осередків. Як влучно зазначає П. Кононенко, «комуно-більшовицька імперія наклала на сферу етнонаціонального самопізнання жорстоке табу. Прагнення пізнати свою колиску і своє дитинство піддавалося осуду, дискредитації, сміливці, які торували цей шлях, ішли на заслання, а то й фізично знищувалися як вороги народу» [17, с. 11].

Для радянської етнографії та історіографії характерною була відмова від національної спрямованості й державницької проблематики, орієнтація на домінуючий тоді партійно-класовий підхід. Учених, зокрема й українських, змушували виконувати замовні дослідження на ґрунті ідеології комунізму, історичного матеріалізму, але в умовах потужного спротиву радянському режиму, особливо з боку українського селянства, влада маневрувала, вдавалася до політики «коренізації», яка на теренах Української РСР отримала прогресивну, на перший погляд, назву політики українізації. Ця політика давала шанс для розвитку й українознавства, але вона не була щирою і не повністю відповідала справжнім національним інтересам українців. Факти засвідчують, що в ході реалізації цієї політики більшовики не відмовилися від своєї мети, не припинили репресій, зокрема й супроти українських істориків, мовознавців, літературознавців, етнографів та ін. Курс на ідеологізацію науки, партійний контроль за її установами та тематикою досліджень, тотальна цензура – усе це вкрай негативно відбилося на розвитку студій з українознавства. У 1920-х роках українознавство стало втрачати власні природні функції. Тоді ж розпочиналося й «очищення» наукових праць від національної спрямованості, від небажаних для режиму фактів, суджень, тобто повне спотворення українознавства, тотальна руйнація національних традицій та докорінне нищення історичної пам'яті етнічних українців. Це зумовлювалося прагненням тодішнього комуністичного режиму надати ідеологічного змісту політиці «українізації», позбавити національного змісту українознавства. Головним завданням радянської влади в Україні стало знищення старої, досвідченої та національно свідомої української інтелігенції, видатних діячів науки і культури. Яскравим прикладом згортання українізації та переходу до тактики нищення українознавства став одіозний судовий процес 1929–1930 років, коли в належності до таємної націоналістичної організації під назвою «Спілка визволення України» звинуватили 45 видатних учених [20, с. 317], священників та інших представників української інтелігенції.

Водночас із цим відбувалося посилення ідеологізації музейної справи, зокрема уніфікація сфери наукової діяльності музеїв, нав'язувалася загальносоюзна схема музейної експозиції, політизація галузі збереження рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури, перетворення музеїв на центри пропаганди нового устрою, розправа з ідеологічними ворогами серед му-

зейних працівників. Показовою із цього погляду є справа директора тодішнього Сумського окружного музею Н. Онацького. Його пристрасть до збирання та дослідження українських мистецьких і етнографічних старожитностей, публікація ним серії брошур з історії розвитку народних мистецтв за критеріями того часу розцінювались як прояви українського націоналізму. У 1935 році його заарештували, звинувативши в «націоналістичній пропаганді музейними засобами», зокрема в збереженні фотоекспонатів Сумського художньо-історичного музею, відзнятих ним свого часу, таких як скульптура «Убитий козак», національний одяг, побутові речі українців регіону [23, с. 15] тощо.

Отже, Чернігово-Сіверщина як окремий етнографічний регіон сформувалася за часів Київської Русі, упродовж тисячолітньої історії повністю або частково входила до складу чужих державних утворень – Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, московського царства, російської імперії, Української Народної Республіки та Української держави, Білоруської Народної Республіки, Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, Української РСР, Радянського Союзу. Наразі території Середино-Будського, Ямпільського, Шосткинського, Глухівського, Кролевецького, Конотопського, Путивльського та Буринського районів входять до складу нинішньої Сумської області, а Новгород-Сіверського, Семенівського, Коропського, Сосницького, Бахмацького, Ніжинського, Корюківського, Сновського, Менського, Городнянського, Ріпкинського, Чернігівського та Борзнянського районів – до складу Чернігівської області. Безперечно, таке розмаїття щодо територіально-географічної належності цього порубіжного історичного регіону наклало відбиток на його етнографічний портрет.

Розпочатий у XVI ст. процес поступової русифікації Чернігово-Сіверщини став реальною загрозою для консолідації її української ідентичності. Форми й методи русифікації змінювалися – від заохочення змішаних шлюбів, вивезення козаків та українських селян на воєнізовані та будівельні роботи в різні частини російської імперії, розміщення впродовж XVIII ст. в регіоні численних гарнізонів царської армії, інтенсивної русифікації української еліти шляхом її титулування російським дворянством до активного придбання петербурзькими князями та графами маєтків, сіл та хуторів у Чернігівській губернії, що відчутно розмило сутність української національної ідентичності населення порубіжної Сіверщини. Першою, що докорінно постраждала від політики русифікації, стала національна ідентифікація українців: їх нав'язливо почали називати «малоросами» (офіційно) або принизливо – «хохлами». Другою дуже постраждала українська мова, яка була не лише примусово вилучена з офіційного документування, але й засмічена не характерними для неї русизмами. Одним із яскравих виявів шовіністичної політики російського самодержавства, спрямованої на посилення національного, духовного й політичного гноблення українського народу став Валуєвський циркуляр 1863 року, який забороняв публікацію українською мовою релігійних, навчальних і освітніх книг. Дію цього циркуляра було закріплено й розширено шляхом видання імператором Олександром II Емського указу 1876 року, згідно з яким видання творів українською мовою заборонялося майже повністю аж до 1917 року. Третім показником прогресуючого розмивання національної ідентичності населення порубіжної Чернігово-Сіверщини стали істотні зміни в суспільно-політичному та індивідуальному менталітеті новостворюваного українського дворянства. З нащадків національно-патріотичної козацької старшини новий проросійський аристократичний прошарок перетворився на численну групу інтелігентних «малоросів», які чим далі, тим більше втрачали відчуття належності до українського народу, що відображалося у свідомій відмові від вживання рідної мови в спілкуванні навіть із земляками та співвітчизниками, а також у започаткуванні процесу русифікації власних прізвищ формами особистого звернення, зростаючому сприйнятті чужих культурних цінностей тощо.

Після встановлення радянської влади, крім мови, до важелів знищення української ідентичності регіону активно долучилася атеїстична політика правлячої тоді більшовицької партії, перегляд національної історії, спотворення національної пам'яті українців, нав'язування їм «нових» ідеологізованих культурних цін-

ностей тощо. А з початком повномасштабної фази нинішньої російсько-української геноцидальної війни цілеспрямоване знищення Кремлем національної ідентичності українців набуло критичної форми під час проведення в Україні «спеціальної воєнної операції», виправдане рашистською ідеологією «денацифікації», кінцевою метою якої є тотальна ліквідація українського народу та повне підпорядкування території Української держави інтересам експансіоністської та агресивної росії. І лише завдяки патріотизму Збройних сил України, стійкості українського народу та єднанню українців з усього світу вдалося не тільки звільнити значну частину тимчасово окупованих у лютому – березні 2022 року територій, серед них і Чернігівщину, але й зміцнити нашу тверду віру в переможне завершення цієї війни та у відновлення й розбудову процвітаючої післявоєнної України.

Джерела та література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 75. Арк. 41.

2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 21. Арк. 55.

3. Державний архів Чернігівської області. Ф. 128. Оп. 4. Спр. 20. Арк. 1.

4. Бондаренко Г. Українська етнокультура в контексті глобалізаційних викликів. Київ, 2014. 226 с., 23 іл.

5. Борисенко В. Динаміка розвитку національних меншин та етнічних груп в Україні на початку XX століття. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 6. С. 29–47. DOI : https://doi.org/10.15407/nte2019.06.029.

6. Борисенко В. К., Рендюк Т. Г. Географічне розміщення етнічних спільнот в Україні на початку XXI століття. *Український географічний журнал*. 2021. № 3 (115). С. 63–70. DOI : https://doi.org/10.15407/ugz2021.03.063.

7. Бушак С. Свідки долі славного роду. *Урядовий кур'єр*. 2004. 30 січня.

8. Дмитренко Н. М. Політика денаціоналізації культурного життя в Україні: місцеві музеї Північного Лівобережжя – співучасник чи жертва? (кінець 20-х – 30-ті рр. XX ст.). *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ ; Глухів, 2010. Вип. 3. С. 336–342.

9. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ, 2002. 512 с.

10. Дубровський В. Різдво шістдесят років тому (з 1-го тому спогадів «Лісковиця») / [підготовка до друку та передмова Г. Кураса]. *Сіверянський літопис*. 2000. № 1. С. 162–165.

11. Дудченко Г. М. Статусні орієнтації претендентів на російське дворянство з Лівобережної України у 1780–90-х рр. (на матеріалах родословних книг дворянства Чернігівського намісництва). *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ ; Глухів, 2013. Вип. 6. С. 306–308.

12. Казіміров Д. В. Соціальна структура та демографічна характеристика населення м. Мени в середині XVIII ст. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Глухів ; Київ, 2017. Вип. 10. С. 195–200.

13. Кириєвський В. Д., Магдич А. В. Український есер Тит Ковбаса. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Глухів ; Київ, 2019. Вип. 12. С. 296–303.

14. Коваленко Ю. О. Село Некрасове у документах XVI–XVIII ст. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ ; Глухів, 2012. Вип. 5. С. 138–145.

15. Ковальов О. Є. Історичні етномистецькі традиції в творах декоративно-прикладного мистецтва Сіверщини. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ ; Глухів, 2016. Вип. 9. С. 497–502.

16. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963. 388 с.

17. Кононенко П. Українська земля і люди у світовому часопросторі. Українці у світовій цивілізації та культурі. *Українознавство*. 2008. № 4. С. 10–30.

18. Котельницький Н. І. І. Петрункевич та національне питання у Російській імперії у другій половині XIX ст.: етнополітичний аспект. *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 128–132.

19. Лаєвський А. С. Передумови утворення Стародубського полку 1648–1663 рр. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць*. Київ ; Глухів, 2014. Вип. 7. С. 97–100.

20. Лєбедєва Ю. О. Політизація українознавчих досліджень на початку XX століття. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць /* Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Глухів ; Київ, 2018. Вип. 11. С. 315–321.

21. Любич О. Торгівля на Чернігівщині у першій половині XIX століття. *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 44–47.

22. Модзалевський В. Л. Гути на Чернігівщині. Київ, 1926. 191 с. : портр.

23. Никанор Харитонович Онацький (1875–1937). До 130-річчя від дня народження. Суми, 2005. 25 с.

24. Пиріг П. В. Борошномельний промисел на Чернігівщині в другій половині XVII століття. *Проблеми розвитку підприємництва і бізнесу в сучасних умовах. Збірник матеріалів науково-практичного семінару (7 травня 2007 р.)*. Чернігів, 2007. С. 41–42.

25. Пиріг П. В. Чернігів у середині – другій половині XVII століття. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 23–47.

26. Рендюк Т. Стародубщина – зрусифікована історично українська порубіжна земля. *Народна творчість та етнологія*. 2021. № 1. С. 5–15. DOI : https://doi.org/10.15407/nte2021.01.005.

27. Русіна О. В. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 91–100.

28. Сіверська земля. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/.

29. Українська етнологія / за ред. В. Борисенко. Київ, 2007. 400 с.

30. Чурочкин А. Изъятие церковных ценностей в Путивльском уезде в 1922 году. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць /* Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ ; Глухів, 2014. Вип. 7. С. 270–276.

31. Чухліб Т. «Стародубщина чекає на повернення…»: історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону Російської Федерації. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 230–236.

32. Щербак В. Деулінське перемир'я 1618. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Київ, 2004. Т. 2. С. 371.

33. Юхно Ф. А. Листування вірян із органами влади як дзеркало їх відносин на Чернігівщині у 50-х рр. XX століття. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць /* Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Глухів ; Київ, 2018. Вип. 11. С. 346–350.

34. Юхно Ф. А. Закриття православних монастирів радянською владою в Чернігівській області у 1945–1962 рр. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць /* Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Глухів ; Київ, 2017. Вип. 10. С. 406–410.

References

1. *The Central State Archive of Public Associations of Ukraine* (thereafter – CSAPA of Ukraine). Fund 1, Inventory 20, Dossier 75, Folio 41 [in Ukrainian].

2. *CSAPA of Ukraine*. Fund 1, Inventory 20, Dossier 21, Folio 55 [in Ukrainian].

3. *State Archive of Chernihiv Region*. Fund 128, Inventory 4, Dossier 20, Folio 1 [in Ukrainian].

4. BONDARENKO, Halyna. *Ukrainian Ethnoculture in the Context of Globalization Challenges*. Kyiv, 2014, 226 pp., 23 ills. [in Ukrainian].

5. BORYSENKO, Valentyna. The Dynamics of Development of National Minorities and Ethnic Groups in Ukraine at the Early 20th Century. *Folk Art and Ethnology*, 2019, no. 6, pp. 29–47. DOI : https://doi.org/10.15407/nte2019.06.029 [in Ukrainian].

6. BORYSENKO, Valentyna, Teofil RENDIUK. Geographical Location of the Ethnic Communities in Ukraine at the Early 21st Century. *Ukrainian Geographical Journal*, 2021, no. 3 (115), pp. 63–70. DOI : https://doi.org/10.15407/ugz2021.03.063 [in Ukrainian].

7. BUSHAK, Stanislav. Witnesses of the Fate of a Glorious Family. *Governmental Courier*, 2004, January 30 [in Ukrainian].

8. DMYTRENKO, Nataliia. The Policy of Cultural Life Denationalization in Ukraine: Local Museums of the Northern Left Bank – Accomplice or Victim? (Late 1920s – 1930s). *Siversh chyna in the History of Ukraine:*

Collected Scientific Works. "Hlukhiv" National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2010, iss. 3, pp. 336–342 [in Ukrainian].

9. DOROSHENKO, Dmytro. *History of Ukraine of 1917–1923: In wo Volumes.* Compiled, prefaced and annotated by Kyrylo HALUSHKO. Vol. 2: Ukrainian Hetman State of 1918. Kyiv, 2002, 512 pp. [in Ukrainian].

10. DUBROVSKYI, Vasyl. Christmas Sixty Years Ago: (From the First Volume of Memoirs «Liskovytsia»). Prepared for printing and prefaced by Hryhorii KURAS]. *Siverian Chronicle,* 2000, no. 1, pp. 162–165 [in Ukrainian].

11. DUDCHENKO, H. Status Orientations of the Applicants for Russian Nobility from Left Bank Ukraine in the 1780s–1790s (After the Materials of the Genealogical Books of the Nobility of Chernihiv Governorate). *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works.* "Hlukhiv" National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2013, iss. 6, pp. 306–308 [in Ukrainian].

12. KAZIMIROV, Dmytro. Social Structure and Demographic Characteristics of the Population of the City of Mena in the Mid-18th Century. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works.* "Hlukhiv" National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2017, iss. 10, pp. 195–200 [in Ukrainian].

13. KYRYIEVSKYI, V., A. MAHDYCH. Ukrainian SR Tyt Kovbasa. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works.* "Hlukhiv" National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2019, iss. 12, pp. 296–303 [in Ukrainian].

14. KOVALENKO, Yurii. The Village of Nekrasove in the Documents of the 16th–18th Centuries. "Hlukhiv" National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2012, iss. 5, pp. 138–145 [in Ukrainian].

15. KOVALIOV, Oleksandr. Historical Ethnoartistic Traditions in the Works of Decorative and Applied Arts of Sivershchyna. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works.* "Hlukhiv" National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2016, iss. 9, pp. 497–502 [in Ukrainian].

16. KOMPAN, Olena. *Cities of Ukraine in the Mid to Late 17th Century.* Academy of Sciences of Ukrainian SSR. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of Ukrainian SSR, 1963, 388 pp. [in Ukrainian].

17. KONONENKO, Petro. Ukrainian Land and People in the Global Time and Space. Ukrainians in the World Civilization and Culture. *Ukrainian Studies*, 2008, no. 4, pp. 10–30 [in Ukrainian].

18. KOTELNYTSKYI, Nazar. I. Petrunkevych and the National Issue in the Russian Empire in the Mid to Late 19th Century: Ethnopolitical Aspect. *Ukrainian Historical Collection*, 2008, issue 11, pp. 128–132 [in Ukrainian].

19. LAIEVSKYI, Artem. Prerequisites for the Formation of the Starodub Regiment in the 1648–1663. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works.* Kyiv; Hlukhiv, 2014, iss. 7, pp. 97–100 [in Ukrainian].

20. LIEBEDIEVA, Yuliia. Politicization of Ukrainian Studies at the Early 20th Century. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works.* "Hlukhiv" National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2018, iss. 11, pp. 315–321 [in Ukrainian].

21. LIUBYCH, Oleksandr. Trade in Chernihivshchyna in the First Half of the 19th Century. *Siverian Chronicle*, 2005, no. 6, pp. 44–47 [in Ukrainian].

22. MODZALEVSKYI, Vadym. *Gutes in Chernihivshchyna.* Kyiv, 1926, 191 pp.: portrait [in Ukrainian].

23. AREFIEVA, Halyna, Nadiia YURCHENKO. *Nykanor Kharytonovych Onatskyi (1875–1937). On the Occasion of the 130th Anniversary of Birthday.* Sumy, 2005, 25 pp. [in Ukrainian].

24. PYRIH, Petro. Flour Milling Industry in Chernihiv Oblast in the Mid to Late 17th Century. *Problems of Entrepreneurship and Business Development in Modern Conditions. Collected Materials of the Scientific and Practical Seminar (May 7, 2007).* Chernihiv, 2007, pp. 41–42 [in Ukrainian].

25. PYRIH, Petro. Chernihiv in the Mid to Late 17th Century. *Siverian Chronicle,* 2014, no. 4, pp. 23–47 [in Ukrainian].

26. RENDIUK, Teofil. Starodubshchyna is a Russified Historically Ukrainian Borderland. *Folk Art and Ethnology*, 2021, no. 1, pp. 5–15. DOI : https://doi.org/10.15407/nte2021.01.005 [in Ukrainian].

27. RUSINA, Olena. From the History of Chernihovo-Sivershchyna Inclusion into the Structure of Russia. *Ukrainian Historical Journal*, 1989, no. 3, pp. 91–100 [in Ukrainian].

28. ANON. *Siveria* [online]. Available from: https://uk.wikipedia.org/wiki/ [in Ukrainian].

29. BORYSENKO, Valentyna, ed. *Ukrainian Ethnology.* A Teaching aid for the students of Higher Educational Institutions. Kyiv: Lybid, 2007, 400 pp. [in Ukrainian].

30. CHUROCHKIN, Aleksandr. Confiscation of Church Values in Putivl District in 1922. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works.* "Hlukhiv" National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2014, iss. 7, pp. 270–276 [in Russian].

31. CHUKHLIB, Taras. "Starodubshchyna is Waiting for Returning...": Historical, Historiographical and Political Problems of the Ukrainian Subregion of the Russian Federation. *Siverian Chronicle*, 2014, no. 5, pp. 230–236 [in Ukrainian].

32. SHCHERBAK, Vitalii. Truce of Deulin of 1618. *Encyclopedia of the History of Ukraine: In Ten Volumes.* Kyiv, 2004, vol. 2, pp. 371 [in Ukrainian].

33. YUKHNO, Fedir. Correspondence of Believers with the Authorities as a Mirror of Their Relations in Chernihivshchyna in the 1950s. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works.* "Hlukhiv" National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2018, iss. 11, pp. 346–350 [in Ukrainian].

34. YUKHNO, Fedir. The Closure of Orthodox Monasteries by the Soviet Authorities in the Chernihiv Region in 1945–1962. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works.* "Hlukhiv" National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2017, iss. 10, pp. 406–410 [in Ukrainian].

Отримано / Received 10.09.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 391:746.3]:398(477)“19/20”
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.085

БАЛУШОК ВАСИЛЬ
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1362-8270

BALUSHOK VASYL
a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Center* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1362-8270

ОЛІЙНИК МАРИНА
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2946-8243

OLIYNYK MARYNA
a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Center* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2946-8243

Бібліографічний опис:

Балушок, В., Олійник, М. (2024) Семантика традиційної вишивки на одязі українців у фольклорі: сучасний погляд. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 85–96.

Balushok, V., Oliynyk, M. (2024) Semantics of Traditional Embroidery on Ukrainian Clothing in Folklore: A Modern View. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 85–96.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

СЕМАНТИКА ТРАДИЦІЙНОЇ ВИШИВКИ НА ОДЯЗІ УКРАЇНЦІВ У ФОЛЬКЛОРІ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

Анотація / Abstract

У пошуках семантики традиційної української вишивки на одязі поки що значних успіхів досягти не вдається. На нашу думку, ця проблема пов’язана з іншою – як і чому вишивка на традиційному одязі українців з’явилася взагалі? Тож спробуємо намітити шлях пошуку, пов’язаний із фольклорними текстами, у рамках підходу, названого «соціальним життям речей», ґрунтуючись на результатах досліджень американських культуралістів Ф. Боаса і А. Кребера, а також близьких до них, хоч і еволюціоністів, Л. Штернберга та українця К. Широцького. Вони продемонстрували, як ґенеза вишивки на одязі йшла від піктограм зі складною міфологічно-світоглядною чи ритуально-магічною семантикою, зміст якої первинно був зрозумілий усім членам спільноти, до оздоблення власне декоративним орнаментом. Означена ґенеза і розвиток декоративного оздоблення простежується й на інших реаліях матеріальної культури: посуді, житлі, предметах інтер’єру, знаряддях, зброї тощо різних народів Північної та Південної Америки, Сибіру, Індокитаю, Індонезії, Китаю, Японії та інших країн і частин світу. Поява вишивки на одязі пов’язана з її важливими знаковими функціями: включення вбрання до існуючої картини

світу, шляхом його семантизації, а також виконання ролі охоронного амулета. На думку авторів, про існування в минулому вишитих піктограм на одязі українців свідчать фольклорні тексти, особливо колядки та щедрівки, які у вигляді ремінісценцій указують на колишнє побутування сюжетних візерунків. Колядки та щедрівки, пов'язані з часом, коли народився Спаситель, зберегли відгомони давніх космогонійних мотивів (наприклад «дерева життя»), але відображених у дусі християнських асоціацій. У них ідеться про вишивання на одязі, зокрема «панною Марією», у різдвяно-новорічний час – місяця, зір, квітів, птахів, звірів, рідше людей, які уособлюють різні сфери існуючої картини світу. Розташування ж цих зображень відповідає місцям, які вони займають у Всесвіті. Часто у фольклорних текстах трапляються шлюбні мотиви, зокрема вишивання сорочки нареченому. Це також не випадково, зважаючи на наділення нитки в народних уявленнях космогонійним значенням. У фольклорних текстах також наявні мотиви кохання й еротики, пов'язані з вишивкою на одязі, зосібна на сорочці. Припускаємо, що в минулому названі мотиви та символи, що їх вишивали на вбранні, становили цілісні сюжети, зміст яких із часом був забутий, і вони стали сприйматися як звичайні візерунки.
Ключові слова: вишивка, піктограма, зміст, фольклор, сюжет, візерунки.

Significant progress has not been achieved yet in the search for the semantics of traditional Ukrainian embroidery on clothes. In our opinion, this problem is related to another one: how and why did embroidery on traditional Ukrainian clothes appear in the first place? So, let us outline the search path associated with folklore texts, within the framework of the so-called "social life of things". This approach is based on the results of research by American culturalists F. Boas and A. Kroeber, as well as those close to them, although evolutionists, L. Sternberg and Ukrainian K. Shyrotskyi. They have demonstrated how the genesis of embroidery on clothes is originated from pictograms with complex mythological-worldview or ritual-magical semantics, the meaning of which was initially understandable to all community members, to decoration with the ornaments. For various peoples of North and South America, Siberia, Indochina, Indonesia, China, Japan, and other countries and parts of the world, the indicated genesis and development of decoration can be traced in various realities of the material culture: dishes, housing, interior items, tools, weapons, etc. The appearance of embroidery on clothes is associated with its important symbolic functions. We mean the inclusion of clothing in the existing picture of the world through its semantics and the role of a protective amulet. According to the authors, the existence of embroidered pictograms on Ukrainian clothes in the past is stated in the folklore texts, especially koliadky and schedrivky indicating the former existence of plot patterns in the form of reminiscences. The texts of koliadky and schedrivky are connected with the season when the Savior was born, have preserved echoes of ancient cosmogonic motifs, e.g. the "tree of life", but reflected in the spirit of Christian associations. They are about embroidery on clothes, including by "Mrs. Mary", in the Christmas – New Year period: the moon, stars, flowers, birds, animals, and less often people, personifying various spheres of the existing picture of the world. The locations of these images correspond to the places they occupy in the Universe. We frequently find marriage motifs in folklore texts, particularly the embroidery of a shirt for the groom. This is not an accident, given the cosmogonic significance of the thread in folk ideas. The motifs of love and eroticism are also present in folklore texts associated with embroidery on clothes, particularly on shirts. Furthermore, we assume that in the past, the aforementioned motifs and symbols embroidered on clothing have formed integral plots, the meaning of those is forgotten over time, so that now they are perceived as ordinary patterns.
Keywords: embroidery, pictogram, content, folklore, plot, patterns.

Проблема пошуку семантики узорів традиційної вишивки давно цікавить як широкий загал, так і науковців. Водночас якихось вичерпних результатів стосовно інтерпретування змісту візерунків української вишивки, зокрема на одязі, поки що досягти не вдається. На сьогодні спроб розшифрування семантики традиційних та архаїчних орнаментів різними авторами здійснено чимало. При цьому стосовно українців вони зазвичай не спираються на якусь відносно міцну теоретичну й методичну базу і включають значну долю більш чи менш довільних тлумачень, які насправді фактично неможливо верифікувати. На нашу думку, вказана проблема тісно пов'язана ще й з іншою – як і чому вишивка на традиційному одязі українців з'явилася взагалі? Ми спробуємо теж висловити свої міркування в цьому дискурсі, до якого вже доводилося звертатися [2], у рамках підходу, запропонованого свого часу американським культурантропологом Францом Боасом і дещо пізніше названого

«соціальним (суспільним) життям речей». Методологічну основу дослідження становлять праці американських антропологів-культуралістів Франца Боаса та Алфреда Кребера, уродженця Житомира Лева Штернберга, розробника важливих положень у вивченні ранніх форм релігії та дослідника корінних народів Сибіру, які в його час (кінець XIX – початок XX ст.) ще не зазнали нищівного пресингу русифікації й акультурації. Наукові погляди Л. Штернберга, до речі, не обмежувалися еволюціонізмом, але багато в чому були суголосні ідеям Ф. Боаса, у чому переконує тісна співпраця вчених. Також корисними для нас виявилися спостереження над закономірностями еволюції орнаментики українського мистецтвознавця, етнографа, фольклориста й археолога Костянтина Шероцького (Широцького), який мав ґрунтовну й розлогу наукову ерудицію, і погляди якого не вкладаються в доволі вузькі рамки класичного еволюціонізму, що панував на початку XX ст.

Ще на зламі XIX–XX ст. на матеріалах індіанців північно-західного узбережжя Північної Америки, яких Ф. Боас вивчав, починаючи з 1886 року, йому вдалося сформулювати основні правила розпізнавання семантики місцевих дуже стилізованих різьблених та мальованих мистецьких форм. Культурантрополог виявив правила, які дозволяють чітко прочитувати «конвенціоналізовані» форми, тобто такі, зміст яких узвичаєний і відомий усьому колективові [26, p. 6]. А близько 1900 року Франц Боас відправив своїх студентів, майбутніх відомих учених, Алфреда Кребера та Кларка Вісслера до індіанців північноамериканських прерій з метою збору етнографічних матеріалів для Музею природничої історії в Нью-Йорку, а також для підтвердження своєї концепції. Це вони успішно й здійснили, повернувшись із додатковими доказами [26]. Положення означеної концепції Ф. Боас виклав у фундаментальному дослідженні «Первісне мистецтво» («Primitive Art»), опублікованому в 1927 році [23]. Водночас книга була написана переважно до 1905 року, і проаналізовано в ній мистецтво не лише індіанців північно-західної частини Америки, де найбільше провадив дослідження Ф. Боас. За колом проблем, що розглядаються, «Первісне мистецтво» виходить далеко за межі не тільки регіону, але й вузько мистецтвознавчої проблематики. Донині вона є незамінною для всіх, хто вивчає культуру, побут, звичаї, ритуали, ментальність і, звичайно, різні мистецтва первобутніх (чи так званих примітивних) народів [26, p. 6].

Тоді ж А. Кребер у власних працях – публікаціях і докторській дисертації – показав, як ґенеза вишивки на одязі йшла від піктограм зі складною міфологічно-світоглядною чи ритуально-магічною семантикою, зміст якої первинно був зрозумілий усім членам спільноти, до оздоблення власне декоративними елементами. Він зазначає: «…вишивки на мокасинах або геометричні картинки на сумці можуть представляти полювання на бізонів, набуття надприродної сили шаманом, пейзаж чи карту, мрію, особисті переживання або якийсь міф» [30, p. 309]. Первинно «це піктографія, за винятком того, що геометрична форма робить її нерозбірливою для будь-кого, крім власних творців». І лише згодом піктографія була «замінена орнаментальною системою». Так піктограми перетворюються на справжній орнамент [30, p. 309–317]. Це загальна закономірність, яка була простежена вченим на матеріалах корінних народів Північної Америки, найбільше – спільноти арапахо з центрально-південного району Великих Рівнин (вишивка на одязі, взутті, сумках – «парфлечах» для перевезення майна при кочуванні преріями). А. Кребер доходить важливого висновку: «Відповідно, головна характеристика мистецтва арапахо – злиття (недиференційованість) у ньому реалістичних та декоративних тенденцій – також притаманна всім примітивним мистецтвам» [30, p. 324]. А далі автор залучив найширші порівняльні дані аборигенних культур з решти регіонів Північної Америки, а також Південної Америки, Індокитаю, Індонезії, Китаю, Сибіру, Японії та інших країн і частин світу. Тобто з усіх теренів, де люди носили справжній одяг чи його елементи [30, p. 308–327].

Означена ґенеза й розвиток декоративного оздоблення простежуються і на інших реаліях матеріальної культури: посуді, житлі, предметах інтер'єру, знаряддях, зброї тощо. Дослідник зауважує, що відповідність реалістичного значення первісному орнаменту була незалежно продемонстрована в Каліфорнії, Британ-

ській Колумбії, Центральній Америці, Бразилії, долині Міссісіпі, Сибіру, Індокитаї, Борнео, Новій Гвінеї, Австралії та Полінезії в таких різноманітних мистецтвах, як гончарство, ткацтво, різьблення, кошикарство, малювання й живопис. Сліди цього шляху розвитку проглядають навіть у мистецтві Давньої Греції, а також Європи епохи Ренесансу [30, p. 323–324].

Майже одночасно ґенезу та первинну семантику орнаменту на одязі на матеріалах корінних народів Сибіру досліджував етнограф-сибірознавець Лев Штернберг, який був ознайомлений зі студіями А. Кребера, а також співпрацював з Ф. Боасом. У 1907 році він підготував начерк доповіді, з якою виступив на з'їзді природознавців і лікарів. Текст залишився незавершеним, проте був опублікований посмертно на початку 1930-х років. Л. Штернберг показав, що орнаментальні форми на одязі сибірських аборигенів мають не лише художньо-естетичне значення, але також є знаками, які перебувають у тісному зв'язку з релігійно-світоглядними уявленнями [21]. Так, орнамент із білого волосся[1] з-під шиї (де, за віруваннями, міститься душа) пов'язаних із сонцем священних оленів у корінних народів півночі Сибіру й Далекого Сходу має охоронне значення, аналогічне семантиці вишивки з дикобразових голок північноамериканських індіанців. На думку Л. Штернберга, будь-який орнамент у сибірських народів спочатку був простим швом на одязі – амулетом із цього волосся, наділеного магічними властивостями: «Що естетика в цьому початковому фазисі не грала ролі, можна бачити з того, що орнамент, який нас цікавить, обов'язково фігурує на одязі, прикрашеному найбагатшими орнаментами з інших матеріалів, поряд з якими наш орнамент настільки губиться, що його доводиться відшукувати» [21, с. 113]. У такий спосіб із нашитого на одяг первинно лише з охоронною метою оленячого волосся з часом, з ускладненням виконання шва на користь декоративності, витворився власне орнамент, що став поєднувати обидві функції. Тобто «те, що ми тепер сприймаємо як орнамент, раніше мало значення амулета» [21, с. 116]. При цьому особливе значення мало волосся саме з оленячого підгривка. Адже «олень, який є поїльцем і годувальником оленярів, стоїть на передньому плані, і все коло наших [північних. – *В. Б., М. О.*] народів пов'язує його культ з вищим сонячним божеством» [21, с. 118].

З українських учених аналогічний підхід до проблеми походження орнаменту був властивий мистецтвознавцю, фольклористу й археологові Костянтину Шероцькому, який мав неабияку наукову ерудицію [11]. У нього, звичайно, не було змоги на українському матеріалі простежити той шлях ґенези орнаменту, який установили Ф. Боас, А. Кребер та Л. Штернберг на етнографічних матеріалах аборигенів віддалених материків, проте, судячи з його публікацій, дослідник розумів, що пошуки слід вести саме в цьому напрямі. Про це, наприклад, свідчить одна зі статей К. Шероцького, опублікована 1912 року. У ній автор, накреслюючи свого роду пунктиром означений шлях походження низки мотивів та елементів українського орнаменту, писав: «Сюди відносяться різні орнаментні пояски та нитки, що трапляються, крім слав'янських знахідок, на виробах африканських дикунів» [20, с. 66]. Безперечно, у цих словах проглядає і вплив пануючої в той час еволюціоністської парадигми (єдина лінія еволюції в усіх народів світу), але бачимо в них також схожість із підходами Ф. Боаса, А. Кребера, Л. Штернберга. Тим більше, що К. Шероцький називає не лише географічно віддалених африканців, але й давніх слов'янських предків українців, тобто простежує місцеву лінію суспільної еволюції, як це характерно для нинішніх неоеволюціоністів, які доводять множинність шляхів суспільного розвитку.

Відтоді тема поширеності, а також походження вишивки на одязі, як і орнаменту на інших предметах матеріальної культури, успішно розробляється вченими на матеріалах різних етнічних традицій і культур. Дослідження засвідчили, що замість вишивки на одязі, як і на інших речах і предметах, могли наноситися певні знаки й орнаменти різними способами – це, зокрема, аплікації, вибійка, малюнок, ткані зображення, прикріплені металеві фігурки тощо. Часто їх замінювали чи доповнювали різні прикраси. Але з часом щодо одягу, очевидно, здебільшого перемагала вишивка як спосіб, найбільш зручний для нанесення та збереження зображень. Усе це було пов'язано з виконуваними цими зображеннями функціями, серед яких на

першому плані знаходилися світоглядна (включення в існуючу картину світу), охоронно-оберегова, навчальна тощо. Декоративне ж значення відступало на задній план. Тому дослідники вишивки на одязі відзначають її обов'язковість, як це, наприклад, засвідчено стосовно американських і сибірських аборигенів [17; 18]. Так, останні дуже дбали, щоб шви орнаментів не пошкоджувалися та не вистріпувалися. Адже пошкодження орнаменту-оберега в такому разі створювало небезпеку для власників одягу. Відомі навіть випадки виникнення ворожнечі при пошкодженні кимось орнаментів, особливо коли це сприймалося як навмисна шкідлива дія. Поширеність вишивки на одязі, як і динаміка змін у ній, що свідчить про походження вишитих орнаментів на вбранні, простежується і на європейських матеріалах середньовічної доби [27; 29; 24; 25]. Тож чому українці та їхні предки мають випадати з цього правила, яке, як довів А. Кребер на матеріалах різних культур з різних частин світу (і його відкриття здобуло загальне визнання в науковому співтоваристві), є універсальним? Не випадково чимало сучасних українських дослідників вишитої орнаментики самостійно приходять до думки про відображення в минулому у вишитих візерунках складних магічно-міфологічних уявлень. Наприклад, Людмила Булгакова-Ситник зазначає: «Вірогідно, що на первісному етапі розвитку української орнаментики такі мотиви-символи були наповнені багатою магічно-заклинальною функцією» [5, с. 28]. Вона називає елементи вишитої орнаментики «графемами», убачаючи в них складні знаки, аналогічні піктограмам.

Таким чином, сама поява вишивки на одязі нерозривно пов'язана з важливими знаковими функціями, які вона виконувала. У домодерні часи з-поміж цих знакових функцій до найважливіших належали, безсумнівно, світоглядна й оберегова. Перша включала вбрання до існуючої в соціумі картини світу, шляхом його семантизації, а друга виконувала роль охоронного амулета. І не будучи включеною до існуючої картини світу, річ, яку виготовляв майстер (у нашому випадку – майстриня), не вважалася завершеною [1].

Піктограми, про які мовиться і які відігравали роль протописемності, фіксувалися в різних народів за різних обставин. Наприклад, уже на початку XX ст. піктографічна писемність була виявлена антропологом П. Ліптоном у народу басуто (басото)[2] на півдні Африки, де нині держава Лесото. Складні орнаменти, якими басото покривали стіни своїх жител, виявилися саме такими піктограмами. Ось як про це розповідає відомий дослідник давніх знакових систем Північного Причорномор'я Віктор Драчук у книзі з популярним викладом «Дорогами тисячоліть…»: «Спершу господарі не збагнули, чим так вражений білий. Потім здивувалися, що вчений не знає такого "зрозумілого" і "звичайного" для них письма. І господар почав розтлумачувати. Кожна деталь орнаменту має певне значення, це ніби ціле речення. "Народився син" – і далі позначено число, місяць, рік. "Купив худобу" – і вказано, в кого і за скільки. "Заплачено податок…", "Приїхав до селища білий…", "Сталася пожежа…", "У брата померла старша дочка…", "Переобрали вождя", "Три дні лили дощі, йшов град…"» [8, с. 10]. Як бачимо, принцип передачі інформації – змісту – той самий, що і на вишивці арапахо, дослідженій А. Кребером. Тільки знаки наносили не на взуття й одяг (зведений в умовах теплого клімату до мінімуму) за допомогою вишивання, а малювали на стінах жител. Проте піктограми в басото через кілька десятиліть були витіснені створеною на базі латиниці писемністю, і піктографія перетворилася на декоративні прикраси: «І тепер, – зазначає В. Драчук, – жителі селищ басуто, будуючи нові житла, копіюють орнамент своїх дідів і прадідів. Просто зрисовують архів предків, не розуміючи його і, звичайно, багато в чому спрощуючи» [8, с. 11].

А буквально в наші дні антропологи з Великої Британії – Джеймі Гемпсон (університет Ексетера), Колумбії – Хосе Іріарте (університет Антіокія) та Франсіско Хав'єр Ацейтуно досліджують індіанські зображення на скелях у районі Серро Азуль у колумбійській Амазонії. Тут вони виявили шістнадцять великих розмальованих «панелей» із тисячами зображень, виконаних членами племінної спільноти тукано та спорідненими з ними десана. Зображення виявилися піктограмами, зробленими зовсім нещодавно. Для вияснення семантики піктограм дослідни-

ки залучили старійшин та шаманів з тих племен: Ісмаеля Сієрру (східна група тукано), Віктора Кайседо (десана), а також інших інформантів-тлумачів – Нукака, Баку, Ульдеріко, адже індіанці практикують піктографічні записи донині [28]. Інформанти пояснили вченим, що на скелях тепуїв – своєрідних Столових гір – можна знайти різноманітні піктографічні написи, але переважно про шамансько-анімістичні практики. Вони прочитали на них космогонічні міфи, різноманітні дії людей, звірів, зокрема тварин – предків народу тукано: анаконд, таких великих ссавців, як тапіри, ягуари, олені, які найчастіше втілюють духів-предків; ушанування змій як лімінальних тварин, котрі мешкають і в стихії води, і одночасно на суші, регулярно міняють шкіру, тобто відроджуються; є історії про велетнів, тварино-людей, їхніх духів, інших духів, які творять різні практики, особливо шамансько-анімістичні. Наприклад, шамани, збираючись на особливих пагорбах, входять у транс та відправляють зі спеціальних місцевостей людям тварин, якими опікується Володар звірів, і яких люди потребують. Ще там є сценки рибальства й полювання, що «представляють духовні зв'язки та символічні стосунки між мисливцем і жертвою в анімістичних рамках», діяння орлів та анаконд, які «асоціюються з шаманськими подорожами: орли (хижаки неба) спускаються на землю й ловлять рибу в річках, а анаконди (хижаки води і підземного світу) часто залишають річки та подорожують по суші» [28].

Вивчення цих піктограм із колумбійської Амазонії підтверджує слова Л. Штернберга щодо шляху формування декоративності зображень. Адже, як пояснюють індіанські старійшини й шамани, як і у випадку зі швом з волосся оленя в сибірських аборигенів, «художня і технічна майстерність та досконалість для тукано не є головними». Таким для індіанців є світоглядно-охоронно-магічний зміст, причому не лише вишивки (як у випадку із сибірськими народами), але й інших зображень – мальованих, рухових, голосових: «Артефакт може бути зроблений погано; танець може бути незграбно виконаний або людина може мати поганий співочий голос. Те, що має значення, це … зміст. Художня досконалість ніколи не повинна ставати метою» [28].

Усе вищезазначене, по-перше, свідчить на користь припущення, що вишивка на одязі українців з'явилася у віддаленому минулому теж спочатку як піктографія. По-друге, не порушуючи питання про те, коли це конкретно сталося, вважаємо, що є серйозна підстава для спроби пошуку ремінісценцій означеної піктографії в зафіксованих у XIX–XX ст. традиційних українських узорах. У зв'язку з цим, цікавим є питання визначення моменту, коли саме могла статися втрата орнаментом на одязі українців своєї давньої семантики, яка, принаймні частково, як бачимо, мала бути пов'язана з піктографією. А цей момент так чи інакше взагалі слід зараховувати до часу витіснення з колективних уявлень архаїчних вірувань і значних сегментів прадавнього світогляду. Так-от, дослідження свідчать на користь досить пізнього (не раніше XVIII ст.) витіснення значного масиву прадавніх вірувань та уявлень навіть серед панівних верств України [31; 3]. Рештки ж їх побутували донедавна, просто через свою специфіку не так часто фіксувалися етнографами. До того ж існуюча система колективних уявлень у рамках однієї етнічної культури завжди у своїй основі взаємопов'язана в панівних верств та простолюду.

На факти, що свідчать про існування в узорах вишивки періоду Давньої Русі сюжетності, уже звертали увагу вчені. Вони вважають цю вишивку своєрідною піктограмою, розповіддю про ті чи інші ритуальні дії, вірування або події. Наведені ними аргументи засвідчують виконання вишивкою світоглядно-міфологічної та охоронно-магічної функцій, подібних до виявлених А. Кребером на початку XX ст. у північноамериканських індіанців та підтверджених ним на матеріалах культур багатьох інших народів. Так, вишиту смугу з шовкової тканини, використану для оздоблення жіночої сорочки, виявили археологи 1917 року під час дослідження давньоруського поховального кургану в селі Вороньків тодішнього Переяславського повіту, неподалік Борисполя на Київщині. У ній «прочитується» певний ритуально-символічний сюжет [13]. Орнамент, за словами дослідника Руслана Орлова, складається з кількох «геральдичних композицій», кожну з них формують три арочки, у крайніх з яких – зображення птахів, а в централь-

ній – напівфігура людини. «Кожний птах (за винятком двох – на початку і в кінці орнаментального ряду) наявний у двох геральдичних композиціях і залежно від цього дивиться то в бік людини, то в протилежний. <…> Описаний аркатурний ряд налічує щонайменше 12 арочок в прямокутній рамці, загальна довжина яких близько 28 см. Це більше половини довжини шовкової стрічки, необхідної для обшивки вирізу жіночої сорочки» [13, с. 45–47]. Як зазначає дослідник, для вишивки був використаний сюжет, наявний на пластинчастих срібних браслетах-наручнях так званого київського типу, що походять із різних місцевостей Давньої Русі. Наприклад, дуже подібні за змістом сценок гравіювання знаходимо на двох стулках браслета з Молотівського скарбу, знайденого 1896 року біля села Демидів на Львівщині. На ньому «під шостими арочками вигравірувані зображення птахів, дерева життя і постаті людини. На кожній стулці три арочки обведені прямокутною рамкою. Між ними над колонами ми бачимо стилізовані, передані геометричними лініями пальметки» [13, с. 47].

Припускаємо, що сюжетна вишивка, яка виконувала роль піктографії, або ж її ремінісценції побутували в Україні досить довго. Про це можуть свідчити слова зі щедрівок і колядок та інші фольклорні тексти, де йдеться про вишивання речей, у яких досить чітко проглядає така сюжетність, а отже, не лише декоративність[3]. Образи «райські пташки», «голуби», «олені», «зірки» тощо є не лише у фольклорі, але й у візерунках вишивок сорочок, які збереглися до нашого часу. У цих вишивальних мотивах і образах простежуються європейські та інші міжкультурні впливи, зокрема пов'язані з християнством і світською мистецькою традицією. Так, такого штибу вишивальні мотиви мігрували Європою щонайменше впродовж XVI–XIX ст., подібно до мандрівних фольклорних сюжетів. Процес запозичення й адаптації цих вишивальних мотивів на українському ґрунті та включення їх в існуючу картину світу потребує спеціального дослідження. Приклади фольклорних текстів з такими мотивами зафіксовані фактично повсюдно в Україні:

Дивка Кулынка, премудра швачка,
Да пошылаи ж вона тры янголыкы.
Да й одын каже: «то моя маты»,
А другый каже: «то моя ридня»,
А третій каже: «то моя ненька»
[6, с. 48].

***

Дівка Гашечка, мудрая швачечка.
Вишила на полі турка на коні.
А на комірці сизі голубці.
А на пазушці райські пташечки
(Слобожанщина) [14, с. 61].

***

Да й накажи, огалю [о, Галю?], царуомъ да пануомъ,
Царуомъ да пануомъ да мещанскимъ сынуомъ:
А у пана Ивана хороша дочка,
Хороша дочка, – премудра швачка,
Шіе, мулюе, злотомъ гаптуе:
По й у подоли ясны соколы,
На рукавцуахъ райскіе пташечки,
А на кавнерцуахъ сизые голубцы.
Сизые голубцы якъ не загудуть,
Райскіе пташечки якъ не зацвилять,
Ясные соколы якъ не полетять.
Мы жъ тебе, Ганночка, не зневажаемъ,
Святымъ вечеромъ поздоровляемъ,
Святымъ Рожествомъ, Исусомъ Христомъ
Изъ новымъ годомъ изъ усимъ родомъ!
(Чернігівщина) [6, с. 24].

***

Ой ясна, ясна на небі зора,
Ой красна, красна у Сатка жона…
І красовита і грошовита,
По двору ходить, як сонце сходить,
А в хату ввійде, як зора зійде:
Як заговорить, як дзвін задзвенить,
Як засьміеть ся, сад-виноград веть ся,
Як зажартує, коня дарує…
А в дома нема, десь у короля,
Шиє кошулю самому крулю,
А на рукавці сиві голубці,
А на пазусі різнії цвітки,
А на комірці раськії пташки;
Сиві голубці як не загудуть!
Різнії цвітки як не зацвітуть!
Раськії пташки в поле полинуть!..
За цим же словом бувай же здорова,
Бувай же здорова, Саткова жона,
А ції сьвятки сьвяткуй здорова
(Волинь, за В. Кравченком) [9, с. 225].

Як бачимо, тема шиття візерунків у наведених прикладах пов'язана з різдвяно-новорічним лейтмотивом. І закономірно, що вона, будучи давньою за походженням, у часи панування християнства набула нового змісту, пов'язаного з цією релігією. Тому не випадково цитовані приклади є саме колядками і щедрівками, тобто різдвяно-новорічними текстами, коли й соціальний статус господаря підвищувався до самого «круля». Є серед них і спроєктовані на образ Марії. Адже сам час народження Спасителя пов'язаний у фольклорі з космогонійними мотивами, за словами Михайла Грушевського, з «блаженним деревом», що стоїть серед води і має насіння всіх рослин; на нім сидить сокіл, орел або інший птах, який засіває землю [7, с. 34]. Це ми бачимо в низці колядок, зокрема в записаній Хрисанфом Ящуржинським на Уманщині, де фігурує «Панна Марія»:

Стоїть береза тонка, висока, листом широка.
Ой, дай Боже.
(повторюється після кожної строфи)
На тій березі сив сокіл сидить;
Ой сидить же він та далеко видить;
Ой видить же він на морі корабля;
На тім кораблі Панна Марія
Шила кошулю (сорочку) своєму крулю:
Коло коміра місяць та зоря;
Коло пазушки золоті ланцушки;
Коло рукавців разні пташечки;
Коло пелени тури-гулани.
Місяць та зорі будуть світити,
Золоті ланцушки будуть бряжчати,
Разні пташечки будуть співати,
Тури-гулани будуть гуляти [22, с. 238].

З'являються в колядках і щедрівках також шлюбні мотиви, пов'язані з вишиванням сорочки, де теж бачимо візерункові зображення різних сфер уявної картини світу. Символи цієї картини теж розподілені поміж сферами згори донизу: від зорі й місяця – найвище, до турів та оленів – унизу:

Шила брату, вишивала кошульку:
На ковнїрци зора і місяць,
На пазушках райскії пташкі,
На рукавицях сивцї голубцї,
А на придолї тури і оленї.
Як ти, брате, будеш женити ся,
Місяць і зора будут сьвітити,
Райскії пташки будут щебетати,
Сивцї голубцї будуть гукати,
Тури і оленї будут скакати.
А вжеж ти, брате, оженив ся,
Місяць і зора за хмару зайшли,
Райскії пташки в рай полинули,
Сивцї голубцї на новій сїнцї,
Тури і оленї в лїс подибали
(збірка З. Ходаковського) [10, с. 216].

В інших текстах ідеться про вишивання дівчиною «шитєчка» своєму нареченому, якому вона мала вигаптувати сорочку:

Шила вона шитє трояк-троякоє:
А першоє шитє – то білоє нитє,
А другоє шитє – то червоне нитє,
А третоє шитє – то шовкове нитє.
А першоє шитє батеньку післала,
А другоє шитє матїнцї післала,
А третоє шитє милому післала,
Милому післала, при нїм ся зістала
(Тернопільщина) [10, с. 213].

Є тексти, де дівчина вишиває «шиточко» не лише «мому милому», але й майбутнім свекру та свекрусі:

Ґречная панна, на мнє Єлена.
Ой сидит, сидит, шиточку шила:
Гей першу шила – білцев білила;
Гей другу шила – все заповняла;
Гей трету шила – злотом злотила.
Гей ту, що шила, білцев білила,
Сеся най буде мому свікрови.
Гей ту, що шила, все заповняла,
Сеся най буде моїй свекрусі.
Гей ту, що шила, злотом злотила,
Сеся най буде мому милому
(Івано-Франківщина) [10, с. 210–211].

Як бачимо, ці приклади з великою вірогідністю вказують на існування в минулому певних вишитих сюжетів на одязі українців. І декоративність української вишивки на вбранні теж, найімовірніше, сягає витоками вишитих піктограм, від яких вона відокремилася, і зміст яких на сьогодні забутий. А оскільки дуже довго серед простолюду в Україні писемність не мала масового поширення, припускаємо, що піктографічна вишивка слугувала для передачі певної інформації й могла побутувати, принаймні в пережитках, до періоду масової ліквідації неписьменності та перетворення письма на головний засіб інформаційної трансмісії. На жаль, про вишивки-піктограми, коли вони ще широко побутували, наскільки нам відомо, ніх-

то спеціально відомостей не збирав. Паралель до вишивання на одязі піктограм та інших узорів із традиційною семантикою слід убачати в ритуальних аспектах технології виготовлення речей. Адже технологія будь-якого ремесла, включно з домашнім виробництвом, уміщує вплетені в сам виробничий процес обрядові елементи: ритуальний вибір часу, матеріалу, місця виробництва, а в ході виготовлення предметів майстри обов'язково надавали їм особливих значень, шляхом семантизації цих речей. Так, у молочному посуді робили «пуп», щоб «народжував» сметану; діжа мала складатися з парної кількості клепок, оскільки непарну їх кількість має «діж», який не «народить» хліба; посуд для чаклування виготовляли «на відлів», тобто майстер проробляв усі операції, вивертаючи руки задом наперед. На сьогодні про ритуальні аспекти ремісничих технологій нам відомо дуже мало, хоча їхні пережиткові елементи час від часу ще недавно зрідка фіксували [1].

Тому, вважаємо, семантизація мережаних елементів традиційного одягу в українців включала й інші дії, пов'язані з технологією вишивання. Так, відомо, що вже самій нитці, за допомогою якої створюються узори, у традиційних уявленнях різних народів надається важливе космогонійне значення. Згадаймо, 'нитку долі' в античній міфології. Подібні уявлення зафіксовані в інших культурах світу: в аборигенів Сибіру, усіх індоєвропейських народів, слов'ян. Звідси розуміння прядіння, снування, ткання як етапів творення світу [4]. Вишивка нитками теж таким чи іншим чином пов'язана з цими уявленнями. Торкаючись теми роботи з голкою, з вишиванням, Олександр Потебня писав, що конкретно з «уявлень "вити (сучити) – любити" виводиться: "зсучи волоки" – полюби:

Ой вівчарю синетарю (?), ссучи ми волоки!
Будеме ся любовати за чотирі роки» [16, с. 10].

Тому не випадково у вищерозглянутих колядках і щедрівках ми простежили шлюбні мотиви. Назвемо деякі інші приклади, які можуть бути пов'язані з відзначеною семантизацією 'нитки' та роботи з нею, вказівки на що також знаходимо у фольклорі. О. Потебня зазначає: «…два нові синонімічні образи: ткати і шити=любити»; «…звиванням двох різних ниток пов'язується думка про відповідність, згоду…». Саме тому, як відомо, в українців наречена мала вишити майбутньому чоловікові сорочку [16, с. 6]. Образ дівчини, жінки при цьому в піснях співвідноситься з посудом: «…дівиця, наречена – посудина (чаша, бочка)» [16, с. 7]. Але особливо часто в них фігурує бондарський, тобто дерев'яний, посуд та інші вироби, що мають порожнину (бочка, діжка, діжа, цеберко, коновка тощо), а бондар виступає коханцем. При цьому у фольклорних текстах спостерігається поєднання образу коханця/нареченого з вишиванням сорочки. «Звідси, – зазначає О. Потебня, – "зробити на коновку денце" – полюбити дівицю, причому, як у наступній п[існі], символізм приймає на себе вигляд дійсності <…>:

Як я взяла коновочку, пішла по водочку,
А там Федор чорнобривий рубит колодочку.
Зроби мині, Федорику, на коновки денця,
Сшию я ти ново платье з мого полотеньця.
Платье буде роскошное, ошийник вишию,
Лише ти ся непотвори на тоту бестию» [16, с. 9].

Учений, вибудовуючи семантичний ряд дій і символів, наповнений еротично-любовним змістом, зауважує: «…у попередній п[існі] <…> коханець – бондар, як він і названий в наступній, чисто символічній:

...Ой бондаре, бондаре, чого в тебе попрошу:
Набий мені коновочку, що я мед-вино ношу,
А я тобі заплачу – сорочку пошию...» [16, с. 10].

Аналогічні тексти, у яких фігурує наречений/коханець бондар, у поєднанні з вишиванням йому сорочки, не є рідкістю:

Ой на дворі погрібець, на погрібці бондарець.
– Ой, бондарю, бондарику, набий мені бочку,
А я тобі, бондарю, вишию сорочку.
А у мене бочка та й під пеленою,
Товчи мене, бондарю, хоч і головою [19, с. 50].

Або ще такий текст, де бондар не фігурує, але шлюбна символіка поєднуєть-

ся з вишиванням сорочки нареченому, щоправда, майбутньою тещею (можливо, пізніша зміна первинного тексту):

Ой Романе, Романочку, сватай мою дочку,
А я тобі за вигоду вишию сорочку
[15, с. 264].

Еротична тема в контексті вишитого одягу передається в іншому тексті, зокрема, у жартівливій пісні «Ой, джигуне, джигуне»:

А у того джигуна
Вишивані рукава,
А у мене молодої
Вишивані подола,
Зелена юпка,
Червона запаска:
Люби-ж мене, джигуне,
Коли твоя ласка
(Кременчук) [12, с. 81].

Такими бачимо шляхи виявлення традиційної семантики вишивки на одязі українців, у поєднанні з її походженням. Усі міркування, висловлені нами, звичайно, сформульовані на рівні гіпотез. Проте сподіваємося, що наведена аргументація все-таки дає підстави простежувати в цих формулюваннях не порожні фантазування. Узагалі ця тема потребує подальших пошуків. Дещо, і в плані підтвердження вже висловленого припущення стосовно сюжетності вишивки, і щодо пошуків інших семантичних полів традиційних вишитих ‘ниткою’ узорів, таких як пов’язаний з образом ‘бондаря’, може дати фольклор – як пісенний, так і загадки та паремії (хоча варто пам’ятати, що це не документ). Окрім того, вважаємо, що пошук треба вести і серед документальних джерел, які можуть містити цікаві, ще не віднайдені та не проінтерпретовані відповідним чином факти. Маємо надію й на пошуки археологів, а «розв’язати язика» цим мовчазним свідкам минулого можуть допомогти паралелі з тих культур, де така семантика ще не забулася.

Примітки

[1] Вираз «волосся оленя» взято зі статті Л. Л. Штернберга. Очевидно, йдеться про шерсть на шиї оленя. [*Примітка редактора*].

[2] Власне назва тут «сото» («суто»), оскільки в мовах банту додавання префікса змінює основу таким чином, що вона починає означати народ (басото) чи мову (сісото).

[3] Ця думка вперше була висловлена фольклористкою Тетяною Шевчук, якій автори статті висловлюють подяку за регулярні консультації в питаннях, пов’язаних із фольклором.

Джерела та література

1. Балушок В. Майстер-ремісник та його вироби в народних уявленнях і ритуалі. *Родовід*. 1993. № 5. С. 13–18.

2. Балушок В., Олійник М. Вишивка на одязі українців: проблема витоків. *Народознавчі зошити*. 2021. № 5 (161). С. 1150–1166. DOI : https://doi.org/10.15407/nz2021.05.1150.

3. Балушок В., Шевчук Т. Клятви і самозакляття українців у середньовічно-ранньомодерні часи. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 4. С. 54–65. DOI : https://doi.org/10.15407/10.15407/nte2020.04.054.

4. Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX – початок XX ст.). Київ : ІМФЕ, 1997. 204 с.

5. Булгакова-Ситник Л. Драперії, лінії та візерунки на жіночих сорочках Борщівсько-Заставнівського Придністров’я. *Жіноча сорочка Борщівсько-Заставнівського Придністров’я*. Львів : Ін-т колекціонерства українських мистецьких пам’яток при Науковому товаристві Шевченка, 2013. С. 15–31.

6. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. III. Песни. Чернигов : Типографія Губернскаго Земства, 1899. 765 с.

7. Грушевський М. Історія української літератури. Київ : Либідь, 1994. Т. IV. Кн. 2. 320 с.

8. Драчук В. Дорогами тисячоліть. Про що розповіли письмена. Нариси. Київ : Веселка, 1975. 254 с.

9. Етнографічний збірник. Колядки і щедрівки / зібрав Володимир Гнатюк. Львів, 1914. Т. XXXV. 269 с.

10. Етнографічний збірник. Колядки і щедрівки / зібрав Володимир Гнатюк. Львів, 1914. Т. XXXVI. 380 с.

11. Іваневич Л. Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог. Хмельницький : Мельник А. А., 2011. 245 с.

12. Лисенко М. Збірник українських пісень. Київ : Болеслав Корейво, 1868. 95 с.

13. Орлов Р. Давньоруська вишивка XII ст. *Археологія*. 1973. № 12. С. 41–50.

14. Осадча В. Обрядова пісенність Слобожанщини. Харків : Видавець О. О. Савчук, 2011. 184 с.

15. Пісні Явдохи Зуїхи / записав Гнат Танцюра. Київ : Наукова думка, 1965. 810 с.

16. Потебня А. Объяснение малорусских и сродных народных песен. Варшава : В типографии М. Земкевича и В. Новаковского, 1883. 268 с.

17. Симченко Ю. Нганасанские орнаменты. *Советская этнография*. 1963. № 3. С. 166–171.

18. Соколова З. Путешествие в Югру. Москва : Мысль, 1982. 173 с.

19. Шевчук Т. «Була в мене парова машина...»: ковальський код жартівливих пісень Житомирського Полісся з подвійною «приспівкою». *Міфологія і фольклор*. 2015. Т. 1–2. С. 46–53.

20. Шероцкий К. Мотивы украинского орнамента (К альбому художника С. Васильковского). *Украинская жизнь*. 1912. № 11. С. 64–70.

21. Штернберг Л. Орнамент из оленьего волоса и игол дикобраза. К методологии изучения орнамента. *Советская этнография*. 1931. № 3–4. С. 103–125.

22. Ящуржинський Х. Поезія Різдвяних свят. *Сяйво*. 1913. № 10–11. С. 237–239.

23. Boas F. Primitive Art. Oslo : Aschehoug & Co., 1927. 376 pp., 15 pls.

24. Desrosiers S., Rast-Eicher A. Luxorios Merovingian Textiles Excavated from Burials in the Saint Denis Basilica, France in the 6th–7th Century. *Textile Society of America. 13th Biennial Symposium*. 19–20 September. 2012. URL : https://core.ac.uk/download/pdf/17273177.pdf (accessed 22.09.2020).

25. Falko D. Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt: Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. (Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie). Innsbruck : Wagner, 2000. 365 S.

26. Feest C. Franz Boas, Primitive Art, and the Anthropology of Art. *European Review of Native American Studies*. 2004. Vol. 18. Nr. 1. P. 5–8.

27. Geijer A. Birka III. Die Textilfunde aus den Gräbern. Uppsala : Almquist & Wiksells, 1938. 191 S.

28. Hampson J., Iriarte J., Aceituno F. J. 'A World of Knowledge': Rock Art, Ritual, and Indigenous Belief at Serranía De La Lindosa in the Colombian Amazon. *Arts*. 2024. No 4. DOI : https://doi.org/10.3390/arts13040135.

29. Hensel W. Polska przed tysiącem lat. Wyd. 3 uzupełnione. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1967. 287 s.

30. Kroeber A. Decorative Symbolism of the Arapaho. *American Antropologist*. 1901. Vol. 3. April–June. P. 308–336. DOI : https://doi.org/10.1525/aa.1901.3.2.02a00090.

31. Ryan W. The Bathhouse at Midnight: An historical Survey of Magic and Divination in Russia. Pennsylvania : The Pennsylvania State University Press, 1999. 504 p.

References

1. BALUSHOK, Vasyl. The Master-Craftsman and His Articles in Folk Ideas and Ritual. *Genealogy*, 1993, no. 5, pp. 13–18 [in Ukrainian].

2. BALUSHOK, Vasyl, Maryna OLIYNYK. Embroidery on the Clothes of Ukrainians: The Problem of Origins. *The Ethnology Notebooks*, 2021, no. 5 (161), pp. 1150–1166. DOI: https://doi.org/10.15407/nz2021.05.1150 [in Ukrainian].

3. BALUSHOK, Vasyl, Tetiana SHEVCHUK. Swears and Self-Plights of Ukrainians in the Medieval and Early Modern Periods. *Folk Art and Ethnology*, 2020, no. 4 (386), pp. 54–65. DOI: https://doi.org/10.15407/10.15407/nte2020.04.054 [in Ukrainian].

4. BORIAK, Olena. *Weaving in the Rites and Beliefs of Ukrainians (Mid-19th – Early 20th Centuries)*. Kyiv: IASFE, 1997, 204 pp. [in Ukrainian].

5. BULHAKOVA-SYTNYK, Liudmyla. Draperies, Lines and Patterns on Women's Shirts of Borshchiv-Zastavniv Transnistria. *Women's Shirt of Borshchiv-Zastavniv Transnistria*. Lviv: Institute of Collecting Ukrainian Art Monuments at the Shevchenko Scientific Society, 2013, pp. 15–31 [in Ukrainian].

6. GRINCHENKO, Boris. *Ethnographic* Materials *Collected in Chernigov and Neighboring Provinces*. Vol. 3. Songs. Chernigov: Printing House of the Provincial Zemstvo, 1899, 765 pp. [in Russian, in Ukrainian].

7. HRUSHEVSKY, Mykhailo. *History of Ukrainian Literature.* Kyiv: Lybid, 1994, vol. 4, book 2, 320 pp. [in Ukrainian].

8. DRACHUK, Viktor. *On the Roads of Millennia. What have the Writings Told about. Essays.* Kyiv: Rainbow, 1975, 254 pp. [in Ukrainian].

9. *Ethnographic Collection. Christmas Carols and Shchedrivky.* Collected by Volodymyr HNATIUK. 1914. Vol. 35, 269 pp. [in Ukrainian].

10. *Ethnographic collection. Christmas Carols and Shchedrivky.* Collected by Volodymyr HNATIUK. 1914. Vol. 36. 380 pp. [in Ukrainian].

11. IVANEVYCH, Liliia. *Kost Shyrotskyi (1886–1919): Scientist, Educator, Teacher.* Khmelnytskyi: Melnyk A. A., 2011, 245 pp. [in Ukrainian].

12. LYSENKO, Mykola. *Collection of Ukrainian Songs.* Kyiv: Boleslav Koreivo, 1868, 95 pp. [in Ukrainian].

13. ORLOV, Ruslan. Embroidery of Ancient Rus in the 12th Century. *Archeology*, 1973, no. 12, pp. 41–50 [in Ukrainian].

14. OSADCHA, Vira. *Ritual Songs of Slobozhanshchyna.* Kharkiv: Publisher O. O. Savchuk, 2011, 184 pp. [in Ukrainian].

15. *Songs of Yavdokha Zuikha.* Recorded by Hnat TANTSIURA. Kyiv: Scientific Thought, 1965, 810 pp. [in Ukrainian].

16. POTEBNYA, Aleksandr. *Explanation of Ukrainian and Related Folk Songs.* Warsaw: In the printing house of M. Zemkiewicz and V. Nowakowski, 1883, 268 pp. [in Russian].

17. SIMCHENKO, Yury. Nganasan Ornaments. *Soviet Ethnography*, 1963, no. 3, pp. 166–171 [in Russian].

18. SOKOLOVA, Zoya. *Travel to Yugra.* Moscow: Thought, 1982, 173 pp. [in Russian].

19. SHEVCHUK, Tetiana. "I had a Steam Engine...": Blacksmith's Code of Humorous Songs of Zhytomyr Polissia with a Double "Chorus". *Mythology and Folklore*, 2015, vol. 1–2, pp. 46–53 [in Ukrainian].

20. SHEROTSKY, Kost. Motifs of Ukrainian Ornament (To the Album of the Artist S. Vasilkovsky). *Ukrainian Life*, 1912, no. 11, pp. 64–70 [in Russian].

21. STERNBERG, Lev. Ornament Made of Deer Hair and Porcupine Quills. Towards a Methodology for Studying Ornament. *Soviet Ethnography*, 1931, no. 3–4, pp. 103–125 [in Russian].

22. YASCHURZHYNSKYI, Khrysanf. Poetry of Christmas Holidays. *Radiance*, 1913, no. 10–11, pp. 237–239 [in Ukrainian].

23. BOAS, Franz. *Primitive Art.* Oslo: Aschehoug & Co., 1927, 376 pp., 15 pls. [in English].

24. DESROSIERS, Sophie, Antoinette RAST-EICHER. Luxorious Merovingian Textiles Excavated from Burials in the Saint Denis Basilica, France in the 6th–7th Century. *Textile Society of America. 13th Biennial Symposium*. 19–20 September. 2012 [online] [viewed 22 September 2020]. Available from: https://core.ac.uk/download/pdf/17273177.pdf. [in English].

25. FALKO, Daim, ed. *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt: Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. (Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie) [The Avars on the Edge of the Byzantine World: Studies on Diplomacy, Trade and Technology Transfer in the Early Middle Ages. (Monographs on Early History and Medieval Archaeology)].* Innsbruck: Wagner, 2000, 365 pp. [in German].

26. FEEST, Christian. Franz Boas, Primitive Art, and the Anthropology of Art. *European Review of Native American Studies*, 2004, vol. 18, no. 1, pp. 5–8 [in English].

27. GEIJER, Agnes. *Birka III. Die Textilfunde aus den Gräbern [Birka* 3. *The Textile Finds from the Graves].* Uppsala: Almquist & Wiksells, 1938, 191 pp. [in German].

28. HAMPSON Jamie, José IRIARTE and Francisco Javier ACEITUNO. 'A World of Knowledge': Rock Art, Ritual, and Indigenous Belief at Serranía De La Lindosa in the Colombian Amazon. *Arts*, 2024, no. 4 [online] [viewed 23 November 2024]. Available from: https://doi.org/10.3390/arts13040135 [in English].

29. HENSEL, Witold. *Polska przed tysiącem lat. Wyd.* 3 uzupełnione. *[Poland a Thousand Years Ago. 3rd ed., completed].* Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk [Wroclaw; Warsaw; Krakow: Polish Academy of Sciences Publishing House], 1967, 287 pp. [in Polish].

30. KROEBER, Alfred. Decorative Symbolism of the Arapaho. *American Anthropologist*, 1901, vol. 3, April–June, pp. 308–336. DOI : https://doi.org/10.1525/aa.1901.3.2.02a00090 [in English].

31. RYAN, William. The Bathhouse at Midnight: An Historical Survey of Magic and Divination in Russia. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1999, 504 pp. [in English].

Отримано / Received 18.09.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 316.7:316.74]:130.2(477)
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.097

БОСА ЛЮБОВ
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5381-8151

BOSA LIUBOV
a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5381-8151

Бібліографічний опис:

Боса, Л. (2024) Трансгенераційна пам'ять як джерело ідентичності та культурної спадщини українців: антропологічний аспект. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 97–103.

Bosa, L. (2024) Transgenerational Memory as a Source of Ukrainian Identity and Cultural Heritage: Anthropological Aspect. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 97–103.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ТРАНСГЕНЕРАЦІЙНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ІДЕНТИЧНОСТІ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНЦІВ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація / Abstract

Стаття присвячена вивченню трансгенераційної пам'яті як ключового механізму передачі культурної спадщини. Через аналіз наукових джерел і власних польових досліджень робиться спроба простежити, як реліктові моделі поведінки, цінності та знання передаються від покоління до покоління, формуючи колективну пам'ять українців. Особливу увагу приділено антропологічному аспекту цього явища. Хоча термін «трансгенераційний» часто асоціюється з травматичними подіями, у цій статті розглядається ширший контекст. Зокрема, вказується на екстремальні ситуації, коли інстинктивні реакції, «програми виживання» часто домінують над раціональним мисленням. У публікації також розглядаються окремі механізми подолання наслідків травматичних подій, що закладені в культурі. Зазначається, що одним з важливих інструментів подолання таких наслідків є меморіальні практики. Відтак авторка зосереджується на символічних аспектах української традиційної культури, пов'язаних із культом предків і його сучасними відлуннями. Одним із ключових символів є поняття «дід» / «діди», що персоніфікує всіх пращурів і функціонує в ритуалах як форма колективної пам'яті. Цей образ – не лише архаїчний символ, а живий елемент традиції, що постійно переосмислюється в сучасних соціокультурних процесах. «Діди» як образ пам'яті виявляється на різних рівнях: у системі уявлень про зв'язок минулого, сьогодення та майбутнього, у структурі сімейних і календарних обрядів, художніх формах тощо. Отже, можна дійти висновку, що біологічні, психологічні та культурні фактори тісно взаємодіють, формуючи трансгенераційну пам'ять, а власне культура не лише передає знання й цінності, але й нині слугує інструментом адаптації до змін.

Ключові слова: трансгенераційна пам'ять, колективна пам'ять, соціалізація, меморіальні практики, культурна спадщина.

The article is devoted to the study of transgenerational memory as a key mechanism of cultural heritage transmission. An attempt is made to trace how relict models of behavior, values and knowledge are transmitted from generation to generation, forming a collective memory of Ukrainians. The analysis of scientific sources and own field research is used. Special attention is paid to the anthropological aspect of this phenomenon. Although the term "transgenerational" is often associated with traumatic events, the broader context is considered in the submitted article. In particular, extreme situations are indicated, when instinctive reactions, "survival programs" often dominate over the rational thinking. Separate mechanisms for overcoming the consequences of traumatic events embedded in culture are also considered. It is noted that memorial practices are one of the important tools for overcoming such consequences. Therefore, the authoress is focused on the symbolic aspects of Ukrainian traditional culture, related to the cult of ancestors and its modern echoes. The concept of "grandfather" / "forefathers" is one of the key symbols. It personifies all ancestors and functions in rituals as a form of collective memory. This image is not just an archaic symbol, but a living element of tradition that is reinterpreted constantly in modern socio-cultural processes. "Grandfathers" as an image of memory appears at different levels: in the system of ideas about the connection between the past, present and future, in the structure of family and calendar rituals, artistic forms, etc. Thus, it is concluded that biological, psychological and cultural factors closely interact, forming transgenerational memory, and culture itself transmits knowledge and values as well as also serves as a tool for adapting to changes.

Keywords: transgenerational memory, collective memory, socialization, memorial practices, cultural heritage.

Постановка проблеми. Трансгенераційна пам'ять як феномен передачі пам'яті про досвід, цінності, знання, поведінкові моделі від одного покоління до іншого є одним з багатогранних і суперечливих об'єктів дослідження в гуманітарних науках. Зокрема, розвиток постколоніальних студій та міжнародних досліджень Голокосту та Голодомору, які висвітлили масштаби та наслідки масових травм, значно стимулювали дослідження впливу травматичних подій на подальші покоління. Однак вивчення трансгенераційної пам'яті важливо розглядати і в ширшому контексті: як фундаментальне джерело ідентичності та культурної спадщини – одним із базових видів колективної пам'яті. Це, по суті, концепція, що вказує на трансмісію культури.

Актуальність дослідження трансгенераційної пам'яті зумовлена кількома факторами. По-перше, це загальносвітове поширення значення культурної спадщини, особливо в контексті глобалізації, міграційних процесів, воєнних дій. По-друге, зростання обізнаності щодо впливу травматичних подій на прийдешні покоління стимулює дослідження механізмів передавання та збереження пам'яті про них. По-третє, сучасна Україна, переживаючи вочевидь найскладніший період історичного розвитку, надає унікальну можливість для дослідження механізмів передачі та збереження пам'яті про ці події, а також їх впливу на ідентичність та культуру суспільства, що є критично важливим для побудови майбутнього.

Аналіз основних досліджень. Основою для розуміння трансгенераційної пам'яті стали праці теоретиків Моріса Хальбвакса [8], П'єра Нора [4], Карла Юнґа [9]. М. Хальбвакс увів до наукового апарату концепцію колективної пам'яті, стверджуючи, що пам'ять формується в соціальних групах і є результатом взаємодії між індивідуальним і колективним досвідами. П. Нора своєю чергою досліджував місця пам'яті («lieux de mémoire») як матеріальні й нематеріальні символи, що зберігають історичну пам'ять суспільства. Концепції Юнґа допомагають пояснити, як травматичні події, культурні цінності та емоційний досвід можуть успадковуватися від одного покоління іншим через колективне несвідоме та архетипи. Він вважав, що колективне несвідоме є носієм трансгенераційної пам'яті, яка впливає на психічний стан і поведінку наступних поколінь. У міждисциплінарних «memory studies» і дотепер зважають на соціальний, культурний та психологічний виміри пам'яті [7; 12]. Учені наголошують, що пам'ять – складний соціальний конструкт, який формується і трансформується у процесі взаємодії між поколіннями. Продуктивним для цих студій стало також осмислення поняття «постпам'ять» (Маріанна Гірш), яке описує пам'ять другого покоління про травматичні події, що сталися до їх народження, але продовжу-

ють впливати на їхню ідентичність і свідомість [10]. Це пам'ять, яка формується через розповіді, фотографії, фільми та інші медіа, які передають досвід минулих подій.

Однак, незважаючи на значний обсяг досліджень, багато аспектів трансгенераційної пам'яті залишаються недостатньо вивченими.

Виклад основного матеріалу. Аналіз міждисциплінарних наукових джерел дозволив визначити окремі механізми передачі пам'яті, які стосуються біологічних, психологічних, соціокультурних аспектів. Одним з таких неоднозначних проявів феномена трансгенераційної пам'яті є атавізми – повернення до більш примітивних, інстинктивних моделей поведінки. Міждисциплінарний термін «атавізм» походить від латинського слова *«atavus»* і означає «пращур». У біології він використовується для опису появи в людини ознак, характерних для його віддалених предків. У психології та соціальних науках поняття атавізму поширюється на повернення до архаїчних, інстинктивних моделей поведінки в умовах кризи (що наочно продемонстровано і в сучасних реаліях російсько-української війни).

За спостереженнями дослідників, основною причиною виникнення атавізмів стала активація прадавніх, інстинктивних програм поведінки, що властиві нам через еволюцію. Науковці висунули таку гіпотезу: епігенетичні зміни, що відбуваються під впливом стресу, можуть призвести до активації генів, відповідальних за більш примітивні форми поведінки. Нейропластичність мозку дозволяє формувати нові нейронні зв'язки, що фіксують травматичний досвід і сприяють повторенню схожих реакцій у майбутньому. Водночас і психологічні механізми проєкції, ідентифікації та перенесення уможливлюють повторення предківських поведінкових шаблонів [9].

Натомість культурні норми й цінності пригнічують архаїчні поведінкові моделі, але за кризових часів ті можуть знову нагадати про себе, у чому переконують праці фройдівської та юнґівської психоаналітичних шкіл [9].

Як виявляються атавізми? Реагуючи на загрозу, люди можуть ставати агресивнішими, захищаючи себе або своїх близьких. Посилюється страх перед невідомим, небезпекою, втратою. З'являється схильність наслідувати більшість, навіть якщо це суперечить особистим переконанням. Спостерігається повернення до переважно таких дитячих форм поведінки: плачу, істерик, виконання повторюваних дій, що мають символічне значення і допомагають позбутися тривоги. Прикладами регресивної атавістичної поведінки в історії людства можуть бути масові паніки, релігійний фанатизм, магічне мислення. Сучасний світ – не виняток. Отже, стресові ситуації на кшталт пандемій, війн, економічних криз зазвичай провокують прояви атавістичних реакцій. Однак найчастіше така поведінка – не патологія, а захисна реакція організму на екстремальну ситуацію. Але ніщо не минає безслідно. Довготривалий стрес може призвести до розвитку посттравматичних стресових розладів, що проявляються у вигляді тривоги, депресії, труднощів у соціальній взаємодії, зниження здатності до емпатії, загальної дезінтеграції та когнітивних порушень. На думку дослідниці Андреа Хеннінг, травматичний досвід – це не лише сильний стрес, а глибоке переживання безпорадності перед загрозою, що суттєво порушує сприйняття себе та світу [11].

Водночас культура через соціальні норми і правила, ритуали та обряди виконує надважливу роль у регулюванні наших інстинктів та імпульсів, пом'якшуючи прояви атавізмів у різних життєвих ситуаціях. Механізми передачі трансгенераційної пам'яті тісно пов'язані з процесом соціалізації. Людина народжується в певному культурному контексті, тож, наприклад, уявлення про нинішню війну вже формують колективну пам'ять і надалі впливатимуть на ставлення поколінь до фундаментальних основ людського існування.

Культура створює для нас певні межі, що допомагають упоратися із сильними емоціями та виявити їх у соціально прийнятний спосіб. Усе це стосується й меморіальної культури – однієї з найважливіших галузей у життєдіяльності людства. Так, ритуали вшанування предків, що тісно пов'язані з трансгенераційною пам'яттю, є універсальним явищем, яке проявляється в різних культурах унікальним чином. Наприклад, календарний поминальний цикл українців вміщує комплекс поминальних днів, які випадають на певні на-

родні календарні дати, та спрямований на те, щоб згадати всіх покійних членів сім'ї та роду в цілому, встановлюючи умовний зв'язок з ними. Ще донедавна в календарно-поминальному колі важливе місце посідав обряд пошанування пращурів – «Діди» (так називали і сам обряд, і предків, які, за народними уявленнями, були наділені статусом покровителів, опікунів через «правильний» перехід до іносвіту). Вочевидь, це одна з найархаїчніших традицій, яка й донині почасти збережена на Українському Поліссі, Підляшші, у Білорусі, Аукштайтії[1]. Походять «Діди» з дохристиянського балто-слов'янського звичаю тризни, пов'язаного з культом предків. Принагідно зазначимо, що всі регіональні вияви цього культу, за свідченнями вчених, мають загальнослов'янську та загальноєвропейську основу [5], а різняться вони лише рівнем збереженості відповідних даних і локальними формами вираження тих чи тих уявлень.

Низка цих особливих днів у році супроводжувалася численними звичаями, а сімейні та календарні обрядові практики наскрізь пронизані поминальними мотивами. Число «українських дідів» зумовлене локальною традицією. Респонденти з поліських теренів називали: *«діди зимові», «діди різдвяні», «діди стрітенські», «діди великодні», «діди радовницькі», «діди пилипівські» «діди осінні», «діди кузьми-дем'янові», «діди михайлівські», «діди дмитрові»* і т. ін. Під час ритуалів поховально-поминальної та календарно-поминальної обрядовості передбачають присутність невидимих предків, яких *згадують, закликають, зустрічають, годують, задобрюють, випроводжають,* але й *остерігаються* тощо. Про них не казали: *«померлі».* Тут вони – *«діди», «родителі», «гості».* У народних уявленнях недотримання ритуалів поводження з ними пророкувало невдачі в родині чи господарстві.

Нині ж загалом в Україні комплекс календарних поминальних днів є досить редукованим. Так, в обстежених селах Півдня та Сходу України респонденти розповідали переважно лише про Проводи через тиждень після Великодня [3]. Натомість на Чернігівському Поліссі на поставлене запитання щодо поминальних днів відповідали так: «Тепер же кажуть – "родітєльська субота", "вселенська" правільно по-рєлігіозному. А в нас раньше казалі "будíмо схóдіться діди́ помінать"»[2]; «А в нас кажуть: "правити діди"»[3].

Поминання «Дідів» у народній пам'яті є неодмінним обов'язком кожної людини. Нехтування ним вважалося неприпустимо великим гріхом, що цілком підтверджує міркування Я. Ассмана про те, що будь-який важливий духовний чи матеріальний елемент у житті спільноти, потрапляючи до її пам'яті, відразу трансформується в повчання, поняття, символ, де вони набувають сенсу, стають елементом культурної системи цілого суспільства [1]. Автор зазначає, що поняття минулого виникає тоді, коли усвідомлюється різниця між учора та сьогодні. Смерть є «первинним досвідом» для осмислення цієї різниці, тож пов'язані з померлими спогади започатковують власну культуру, а ритуали – також «фігури спогадів» – немовби підносяться над часом.

Колективна пам'ять, зафіксована межами календаря, свят і пам'ятних подій, спроможна зберігати спільність групи та впливати на побудову ідентичності. Візьмемо за приклад свідчення про відповідне ставлення до обряду «Дзядов» у Білорусі, коли його було переосмислено в контексті національного відродження та вшанування репресованих у 1937 році. Саме це стало предметом нашої розмови з Наталею Адамович, респонденткою з Мінська, ще у 2014 році[4]. Вона розповідала, що «Дзяди», починаючи з 1988 року, набули громадянсько-протестної значущості: 2 листопада щорічно відбувалася хода до народного меморіалу в урочищі Куропати – місця масових розстрілів сталінського режиму. На «Дзяди» 1989 року на цьому ж місці було встановлено семиметровий "Хрест Страждань". Проте ставлення чинної влади до такого пошанування вкрай негативне[5]. Попри різні заборони, цей день і саме місце стали символом боротьби за незалежність, що було яскраво представлено і в нещодавніх подіях на білоруських теренах.

«Ніч розстріляних поетів» – художньо-політична акція в Куропатах на «Дзяди» у 2020 році – була одним з важливих знаків спротиву диктатурі сучасної влади. Ганна Северинець, білоруська письменниця, яка відкрито виступала на всіх заходах, на своїй сторінці у фейсбуку тоді писала про «недовершену революцію»: *«Курапаты ня могілкі, гэта наша вышыня і эпіцэнтар*

таго, што цяпер адбываецца. І гэтую вышыню грамадзтва павінна было ўзяць з боем праз пакуты, кроў і жах на полі».

Ще один приклад художнього втілення народної традиції – створення драматичної поеми «Дзяди» Адамом Міцкевичем, яка у XIX ст. стала фактором піднесення народної пам'яті поляків і надихала на спротив царській росії. І вже в середині 1960-х років п'єса Міцкевича, яку поставив знаний режисер Казімеж Деймек, знову повертала пам'ять полякам, за що тодішнє партійне керівництво ухвалило рішення – заборонити будь-які подальші покази цього твору.

Драматична поема А. Міцкевича «Дзяди», її мотиви та образи виразно відбилися у творчості багатьох представників української культури XIX ст. та пізнішого часу. Цей непересічний твір мав велику вагу й у художньому світі Тараса Шевченка [2]. Якщо для А. Міцкевича ритуал «Дзяди» набув національного містеріального характеру, то в Т. Шевченка однією з таких «фігур пам'яті» був образ могил. *«Діди лежать, а над ними Могили синіють»* у поемі «Гайдамаки». І в «Розритій могилі» (реакції на перші розкопки, організовані імперською владою) гнівно протестує: *могили мої милі / москаль розриває.*

Відтоді не одне покоління українців, сприйнявши ці архетипічні заклики, ставало до спротиву. У спадщині українського генія, вже безвідносно до деталізації народних обрядових дійств, тема предковічної народної пам'яті стала наскрізною у всій творчості, отримавши поетичне узагальнення у визначному посланні «І мертвим, і живим, і ненародженим…». Як влучно написав П. Куліш, «Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що вони таке, і одному тілько йому дали вони ясну, як боже слово, одповідь». Для поета – це могили лицарів, символи колишньої слави й волі; він їх називає «предковічними», «святими» [6]. Тому очевидно, що ця «фігура пам'яті» (корелюючи з поняттям «місце пам'яті», за П. Нора), пов'язуючись із культом предків, є архетипно актуалізованим образом. Він поставав у міфопоетичній свідомості спільнот, живив творчість найвидатніших національних митців, відтворюється і функціонує в колективних практиках сьогодення.

«Діди» / предки як «фігура пам'яті» виявляються і в сучасних українських реаліях на рівні різних соціокультурних практик. Наведемо кілька спостережень.

Свого часу майданівський дискурс і найгарячіші події на Сході України висвітили виразну роль затребуваних історичних зразків, повернення до національних святинь. Спілкуючись із учасниками тих подій, доводилося чути рефлексії щодо значущості названих категорій, особливо виразно це відчувалося у 2014–2017 роках. Ще 2011 року під час експедиції на Дніпропетровщину та Херсонщину ми зустрілися з місцевою ініціативою молоді, яка згодом оформилася у громадський проєкт «Піднімемо козацькі хрести». Його ініціатор разом з підопічними юними членами спільноти протягом тривалого часу впорядковував зруйновані козацькі поховання в усій окрузі колишнього Апостолівського району Дніпропетровської області. Тоді наш співрозмовник поділився своїми міркуваннями щодо значення цієї діяльності з відновлення історичної пам'яті особисто для нього: *«Мабуть, ті речі, які от мене турбують, вони в мені живуть, і хочеш-не-хочеш ти з ними якось (ну не завжди воно якось тобі і комфортно, але ти мусиш щось виконувати, якийсь хрест тобі давали). Я до чого веду? Оці могили – це не просто… Ми зараз якось з ними* [предками. – *Л. Б.*] *цей зв'язок установлюємо»*[6].

У грудні 2013 – березні 2014 року він був на Київському Майдані, дістав поранення, добровольцем пішов на фронт. Повернувшись, започаткував уже нову всеукраїнську ініціативу: «Людина живе доти, доки її пам'ятають». Від початку широкомасштабного вторгнення росіян знову боронить Україну.

Інший респондент (волонтер) на Запоріжжі, відповідаючи на запитання щодо найважливішого для нього місця в селі, повів на кладовище, де розповідав про своїх предків: *«Кладовище – це, мабуть, найбільш важливе для мене пам'ятне місце. <…> Звісно, щороку поминки.* [Коли вас уперше взяли на гробки?] *Це років з п'яти, мабуть, пам'ятаю. Як і всі діти, я дуже запам'ятав це. І воно, мабуть, і досі живе в мені»*[7].

Чимало прикладів особистого повернення до родової спадщини нині можна знайти в популярних блогах, на сторінках фейсбуку. Так, учасникам громадської організації з Кіровоградщини, що має символічну назву «Баба Єлька», вдало-

ся створити контент, яким зацікавилися представники всіх поколінь. Одна з учасниць – Інна Тільнова – власну мотивацію до цієї діяльності пояснила так: *«Після смерті баби Соні я раптом усвідомила, що дуже багато інформації про життя моїх діда і баби втрачено назавжди… Я дуже переживаю, на якому матеріалі буде "вирощуватися" мій син. Мені б хотілося, щоб він був оточений українськими культурними маркерами, щоб у Кропивницькому було місце, куди його можна було привести і показати: ось такими були твої предки, ось такий одяг вони носили, ось тут козацтво, ось там російська імперія, ось тут – ти, українець»*[8].

Ініціатива молоді, що трансформувалася в масштабний проєкт «Баба Єлька», очевидно, була спричинена внутрішньою потребою; інформацію важливо було знайти насамперед для себе і сім'ї, що безпосередньо стосується цієї «фігури пам'яті» про свій родовід (у цьому разі ключове слово – «баба»).

Широкий резонанс, що його отримує нині діяльність «Баби Єльки», передусім був викликаний значущим для всіх фокусуючим образом, який відразу збентежив середовище. Численні дописувачі почали ділитися власними спогадами про своїх предків. У кожного виявилася «своя баба Єлька». Так цей образ став збірним для Кіровоградщини, і цілком імовірно, що поповнив арсенал колективної пам'яті місцевої спільноти.

Можна навести ще чимало подібних прикладів, проте безсумнівно, що всі вони спроможні репрезентувати особливості трансгенераційної пам'яті, яку можна виявити на рівні системи уявлень про неподільну єдність і взаємозв'язок минулого, сьогодення та майбутнього; на рівні структури календарних, сімейних обрядових комплексів; на рівні художніх форм, які застосовуються національними творцями для піднесення власного народу; на рівні локального функціонування в сучасних практиках із відновлення культурно-історичної пам'яті та зміцнення ідентичності.

Висновки. Отже, можна припустити, що біологічні, психологічні та культурні фактори тісно взаємодіють, формуючи трансгенераційну пам'ять. Культура не лише передає знання й цінності, але й править за інструмент адаптації до змін. До того ж ритуали, міфи, соціальні норми (як утілення культурної спадщини) допомагають нам упоратися зі стресом і виявляти свої емоції в соціально прийнятний спосіб. Особливо актуальним це є за умов сучасних викликів, коли травматичні події стають частиною колективної пам'яті.

Примітки

[1] Аукштайтія – один із п'яти регіонів Литви, що охоплює територію на північному сході держави, а також прикордоння Латвії та Білорусі. У перекладі з литовської назва буквально означає «Верховина», бо є найвищим регіоном Литви.

[2] Записала Л. Боса у червні 2019 р. у с. Косачівка Козелецького р-ну (нині Чернігівського р-ну) Чернігівської обл. від Ольги Степанівни Глей, 1950 р. н.

[3] Записала Л. Боса у червні 2019 р. у с. Косачівка Козелецького р-ну (нині Чернігівського р-ну) Чернігівської обл. від Миколи Демидовича Сірого, 1944 р. н.

[4] Записала Л. Боса 4 листопада 2014 р. у м. Мінську Республіки Білорусь від Наталії Адамович.

[5] Уже через рік довелося в цьому пересвідчитися, коли білоруські колеги відмовляли мене (на висловлене бажання відвідати урочище Куропати) йти туди.

[6] Записала Л. Боса у вересні 2011 р. у м. Зеленодольську Дніпропетровської обл. від Миколи Петровича Павлюченка, 1970 р. н.

[7] Записала Л. Боса 3 вересня 2018 р. у с. Гусарка Більмацького р-ну (нині Пологівського р-ну) Запорізької обл. від Михайла Павленка, 1990 р. н.

[8] Записала Л. Боса 20 вересня 2020 р. у м. Кропивницькому від Інни Тільнової, 1988 р. н.

Джерела та література

1. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва, 2004. 368 с.

2. Гуменюк В. Драматична поема Адама Міцкевича «Дзяди» в потрактуваннях Івана Франка. *Київські полоністичні студії*. 2017. Т. XXIX. С. 218–223.

3. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 5. Поховально-поминальні звичаї та обряди / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. 464 с.

4. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ : Кліо, 2014. 272 с.

5. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальні обряди. *Етнолінгвістичні студії.* 2007. Т 1. 356 с.

6. Куліш П. Чого стоїть Шевченко яко поет народній. *Основа.* 1861. № 3. С. 25–32.

7. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу. Усна історія як теорія, метод та джерело* / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків, 2010. С. 171–191.

8. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. Москва : Новое издательство, 2007. 348 с.

9. Юнг К. Психологія несвідомого. Київ : Центр учбової літератури, 2022. 404 с.

10. Hirsch M. The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust. Columbia University Press, 2012. 320 p.

11. Henning A. Trauma and antroposophical psychotherapy. URL : https://www.anthromedics.org/PRA-1018-EN.

12. The Collective Memory Reader / ed. Olick J., Vinitzky-Seroussi V., Levy D. Oxford University Press, 2011. 528 p.

References

1. ASSMAN, Jan. *Cultural Memory. Writing, Memory of the Past, and Political Identity in the High Cultures of Antiquity.* Moscow, 2004, 368 pp. [in Russian].

2. HUMENIUK, Viktor. Adam Mickiewicz's Dramatic Poem "Grandfathers" in the Interpretations of Ivan Franko. *Kyiv Polonist Studies*, 2017, vol. 29, pp. 218–223 [in Ukrainian].

3. SKRYPNYK, Hanna, ed.-in-chief. *An Ethnographic Image of Modern Ukraine: A Corpus of Expeditionary Folklore and Ethnographic Sources. Vol. 5: Funeral and Commemoration Customs and Rites*. NAS of Ukraine; M. Rylskyi IASFE. Kyiv, 2020, 464 pp. [in Ukrainian].

4. NORA, Pierre. *Present, Nation, Memory.* Translated from French by Andrii RIEPA. Kyiv: Klio, 2014, 272 pp. [in Ukrainian].

5. KONOBRODSKA, Valentyna. *Funeral and Memorial Rites of Polissia.* NAS of Ukraine. Ukrainian Language Institute, Ivan Franko Zhytomyr State University, The Center of Ethnolinguistic Studies. Zhytomyr: Polissia, 2007. Vol. 1: Ethnolinguistic Studies, 356 pp. [in Ukrainian].

6. KULISH, Panteleimon. What is Shevchenko Worth as a Folk Poet. *Basis*, 1861, no. 3, pp. 25–32 [in Ukrainian].

7. KIS, Oksana. Collective Memory and Historical Trauma: Theoretical Reflections on the Background of Women's Memories of the Holodomor. In: Helinada HRINCHENKO, Natalia KHANENKO-FRIESEN, eds. *Searching for the Own Voice. Oral History as the Theory, Method and Source*. Kharkiv, 2010, pp. 171–191 [in Ukrainian].

8. HALBWACHS, Maurice. *Social Framework of the Memory.* Moscow: New Publishing House, 2007, 348 pp. [in Russian].

9. JUNG, Carl. *Psychology of the Unconscious*. Kyiv: Center for Educational Literature, 2022, 404 pp. [in Ukrainian].

10. HIRSCH, Marianne. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press, 2012, 320 pp. [in English].

11. HENNING, Andrea. *Trauma and Antroposophical Psychotherapy* [online]. Available from: https://www.anthromedics.org/PRA-1018-EN [in English].

12. OLICK, Jeffrey, Vered VINITZKY-SEROUSSI, Daniel LEVY, eds. *The Collective Memory Reader.* Oxford University Press, 2011, 528 pp. [in English].

Отримано / Received 01.10.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 316.728:070]:314.748(477.83/.86-22)“19/20”
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.104

БАЦВІН АНДРІЙ
аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-4733-6670

BATSVIN ANDRII
a postgraduate student of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-4733-6670

Бібліографічний опис:

Бацвін, А. (2024) Сучасні аспекти повсякдення малого міста у висвітленні регіональної преси. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 104–110.

Batsvin, A. (2024) Modern Facets of a Small Town’s Daily Life Covered by the Regional Press. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 104–110.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННЯ МАЛОГО МІСТА У ВИСВІТЛЕННІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ

Анотація / Abstract

У статті досліджується роль місцевої періодики як джерела інформації про повсякденне життя мешканців малого міста Галича в окреслений період незалежності України (1991–2016). Матеріалами розвідки стали публікації в газетах «Галицьке слово» та «Дністрова хвиля», які відображають суспільні, культурні, економічні й побутові аспекти життя громади.

Автор аналізує зміст тематичних рубрик, за якими можна простежити зміни, що відбулися від соціальних і адміністративно-економічних процесів до культурних та релігійних практик. Наприклад, газетні рубрики 1990-х років, такі як «Наш календар» чи «Наші інтерв’ю», акцентували увагу на особистих і локальних подіях, тоді як у 2000-х уже переважали матеріали про громадське управління, освіту, медицину й молодіжну активність. У виданнях 2010-х років акцент змістився до питань благодійності, духовності та актуальних соціальних тем. Газети також приділяли увагу адміністративним і економічним процесам, висвітлюючи підприємницьку діяльність, зміни в законодавстві та інфраструктурні проєкти.

Окрему увагу приділено ролі преси у відображенні культурного життя та святкових традицій міста. Газети публікували матеріали про культурні заходи, зокрема фестивалі, хорові академії, виставки та спортивні події, що слугували інструментом формування місцевої ідентичності.

У виданнях також показано побутові виклики, як-от проблеми інфраструктури та комунальних послуг, що створювали напруження серед мешканців. Розглянуто приклади висвітлення соціальної несправедливості, скажімо, диспропорція в тарифах та невпорядкованість у дворах.

Дослідження підкреслює значення місцевої преси як «літопису» повсякденного життя, що документує важливі події й водночас формує громадську думку, сприяє соціальній згуртованості та збереженню культурної спадщини. Газетні публікації не лише інформували населення про поточні події, а й сприяли виробленню ціннісних орієнтирів, висвітлюючи проблеми та досягнення громади. Завдяки своїй структурі й тематичній різноманітності місцева періодика стала

важливим інструментом у формуванні історичної пам'яті, збереженні локальної ідентичності та адаптації громади до сучасних соціальних змін.
Ключові слова: місцева періодика, повсякденне життя, Галич, культурна ідентичність, соціальні процеси.

The significance of local periodicals as a source of information about the everyday life of residents in the small town of Halych during Ukraine's independence period (1991–2016) is investigated in the article. The research materials include issues of the newspapers *Halych Word (Halytske Slovo)* and *Dniester Wave* (*Dnistrova Khvylia)*, reflecting the social, cultural, economic, and everyday aspects of the community life.

The author is analysing thematic sections of the published works, which reveal a wide range of issues, from social and administrative-economic processes to cultural and religious practices. For instance, the newspaper sections of the 1990s, such as *Our Calendar* and *Our Interviews*, have been focused on personal and local events, while in the 2000s, materials on public administration, education, healthcare, and youth activities prevail. In the editions of the 2010s, the focus has been shifted towards issues of charity, spirituality, and the relevant social topics. Attention is also paid to administrative and economic processes, covering entrepreneurial activities, legislative changes, and infrastructure projects.

Special emphasis is placed on the press's significance in reflecting the cultural life and festive traditions of the town. The newspapers have published materials on cultural events, including festivals, choral academies, exhibitions, and sports events as tools for local identity formation.

The everyday challenges, such as infrastructure and utility issues, those have caused tension among residents, are highlighted in the editions. Examples of coverage the social injustices, such as discrepancies in tariffs and disorder in residential areas are considered.

The importance of local press as a «chronicle» of everyday life, which not only documents significant events but also forms public opinion, fosters social cohesion, and preserves cultural heritage, is emphasized in the study. Newspaper published works inform the population about current events as well as contribute to the formation of value orientations, highlighting the community's problems and achievements. Owing to its structure and thematic diversity, the local periodicals have become a vital tool in forming historical memory, preserving local identity, and adapting the community to contemporary social changes.
***Keywords*:** local periodicals, everyday life, Halych, cultural identity, social processes.

Історія повсякденності зосереджується на вивченні звичайного життя людей, охоплюючи широкий спектр його аспектів: житло, одяг, харчування, предмети побуту, умови праці та відпочинку, здоров'я тощо. Основну увагу ця галузь історії приділяє повсякденній діяльності з її повторюваними елементами. У цьому контексті періодична преса постає як унікальне джерело, що відображає культурні, релігійні, освітні та інші аспекти життя суспільства. Особливо це актуально в малих містах, таких як Галич, де газетні сторінки (з їхньою традиційною структурою) включають не лише інформацію про події, а й рекламу та оголошення, що уможливлює детально відтворити повсякденне життя: від уподобань у читанні та одязі до місць роботи, рівня заробітку, способів відпочинку та облаштування побуту.

Мета дослідження – вивчення повсякденного життя мешканців Галича впродовж 1991–2016 років на основі аналізу матеріалів газет «Галицьке слово» та «Дністрова хвиля» – єдиних місцевих періодичних видань, що виходили в місті в добу незалежності України. До масового розповсюдження цифрових технологій саме в місцевій пресі публікувалась актуальна для міської громади інформація, відбувався обмін думками стосовно важливих питань міського побуту. Використання газетної періодики як джерела дає змогу глибше зрозуміти систему знань, уявлень і цінностей, які формувалися у свідомості читачів крізь призму щоденного сприйняття.

Джерельну базу роботи становлять випуски газет «Галицьке слово» та «Дністрова хвиля», що виходили в Галичі протягом 1991–2016 років.

Наукові дослідження ролі періодичної преси у висвітленні повсякденного буття та культурного розвитку малих міст наразі залишаються недостатньо розробленими. Утім, є праці, присвячені аналізу побуту жителів окремих міст чи регіонів в різні періоди часу, серед яких варто відзначити дослідження Г. Мясоєдова [7], А. Гузя [5].

Основна частина. У часи незалежності в Галичі виходило два публіцистичні видання. Першим із них було «Галицьке слово». Газету почали публікувати 1 липня 1991 року. Серед співзасновників – райдержадміністрація, міська рада, колектив газети. Головними редакторами в різний період часу були Е. Наконечна, А. Любко, В. Венгрин та В. Теслюк. З 1 січня 2022 року паперова версія «Галицького слова» перестала виходити через здорожчання поштових і друкарських послуг, а також через надто низький рівень передплати. Середній тираж примірників складав 2100 одиниць. Від 2004 року «Галицьке слово» мало також додаток – «Наша область». У 2018 році працівниками газети було створено групу в соціальній мережі «Facebook» [3], яка наразі налічує понад 2700 учасників. В. Теслюк і сьогодні публікує інформацію із життя міста в цій групі.

Різні аспекти життя громади в 1990–2010-х роках у газеті цього часу були представлені рубриками «Репортаж», «Офіційний відділ», «Наш календар», «Наші інтерв'ю». У 2000-х перша сторінка стабільно висвітлювала основні новини. Серед тематичних рубрик вирізнялися «Життя району», «Молодіжна сторінка», «У коридорах влади», «Суспільство і ми», «Наші цінності», «Медична сторінка», «Освіта», «Аграрний сектор», «На закінчення номера». Рубрика «На ваших телеканалах» була постійною до 2010 року. Усі вони охоплювали питання місцевого управління, молодіжної активності, соціальних цінностей, медицини, освіти та сільського господарства.

У 2010-х роках газета продовжувала висвітлювати основні новини на першій сторінці, але тематичні акценти дещо змістилися. З'явилися рубрики «Суспільство і ми», «Про справи насущні», «Про благодійність», «Свята професії», «Про духовність», «Закон і ми», «Про актуальне», «Про різне», «Резонанс». Постійними стали рубрики «Про офіційне», «Звідусіль» та «На завершення номера». Ці розділи відображали інтерес до офіційних подій, актуальних суспільних проблем, благодійності, професійних свят, духовності та правових питань. Аналіз частоти і змісту цих рубрик дозволяє зробити висновки про пріоритети та інтереси жителів малого міста в різні періоди.

Другим виданням була «Дністрова хвиля», публікації якої розпочалися з вересня 1995 року й закінчились у 2002 році. За підготовку та випуск газети відповідали працівники Національного заповідника «Давній Галич», що був створений роком раніше. Ініціатором заснування та першим головним редактором був В. Дідух. До редакційної колегії в різні роки входили Л. Бойко, Я. Клюба, В. Івасів. За набір та комп'ютерну верстку відповідали Л. Дмитрук, О. Медвідь, Т. Тріщ. Середній тираж складав 2000 одиниць. Реалізовували газету в Галичі, Бурштині та навколишніх населених пунктах.

Хоча «Дністрова хвиля» й була періодичним виданням, яке здебільшого орієнтувалося на висвітленні діяльності Національного заповідника, вона також пропонувала читачам різноманітні тематичні рубрики, що охоплювали широке коло питань суспільного й культурно-побутового життя. Серед постійних рубрик слід назвати «Наші публікації», «Нові дослідження» та «Корисні поради». У них висвітлювалися ключові події, регіональні дослідження історичного минулого міста та практичні рекомендації. Рубрика «Наші звичаї, традиції» ознайомлювала читачів із культурною спадщиною, а «З історії нашої державності» – із важливими історичними подіями та процесами.

Окрему увагу газета приділяла висвітленню пам'ятних дат і подій у рубриках «До річниці постаті» та «До 800-ліття короля Данила Галицького». Рубрики «Телебачення» і «З потоку новин» інформували про актуальні новини та програми, тоді як «Усміхніться» додавала розважальні елементи. Важливе місце займали матеріали, спрямовані на саморозвиток і освіту, як-от «Уроки майстерності», «Поради психолога» та «Поради до часу». Така структура видання сприяла формуванню уявлення про культурно-історичну унікальність регіону, поєднуючи інформаційно-аналітичний і розважальний контент [12].

Додамо, що в різних номерах газети «Галицьке слово» часто висвітлювалися адміністративно-економічні процеси, що відбувалися в Галицькому районі, зокрема в м. Галичі.

Наприклад, у колонці «Реєстрація підприємців» зазначалося, що протягом 23–30 березня 2004 року в місті було зареє-

стровано двох фізичних осіб-підприємців (Володимир Горбаль та Тетяна Сівецька), внесено зміни до установчих документів підприємства «Луква» Галицького райспоживтовариства, а також скасовано реєстрацію чотирьох фізичних осіб-підприємців. Така статистика була постійною для газети у 2000-х роках. Ці дані наголошують на ролі Галича як адміністративного центру, де відбувається концентрація підприємницької активності, що відображає важливі аспекти економічного життя малого міста [11].

На головних шпальтах місцевої преси часто з'являлися новини про економічні та законодавчі зміни, що відбувалися всередині країни. У восьмому випуску «Галицького слова» 2004 року детально описано пенсійну реформу, що відбувалася 1 січня 2004 року, яку автор висвітлює в позитивному ключі [9].

У статті «Світла у тунелі ще не видно» розглядався вплив адміністративно-економічних рішень на подолання заборгованості в Галицькому районі та м. Галичі наприкінці 1990-х років. Засідання колегії при голові районної державної адміністрації засвідчило, що, попри певні успіхи в ліквідації заборгованості за попередні роки, економічне становище району та міста залишалося критичним. Зокрема, заборгованість із заробітної плати в 1998 році досягла 8,9 млн грн, що охоплювало різні сектори економіки: промисловість, сільське господарство та бюджетні установи. Подібна ситуація спостерігалася і з виплатами пенсій та допомог, де сума невиплачених коштів становила майже 4 млн грн. Органи влади вживали заходів для зменшення заборгованості через взаємозаліки, постачання продукції та притягнення винних посадових осіб до відповідальності, проте проблема залишалася системною через значний обсяг недоїмок до бюджетів та соціальних фондів [14].

У 1998 році в Галичі проводився ряд містобудівних, житлово-комунальних робіт, що суттєво поліпшили побутові умови його мешканців. Реконструкція центральної частини міста, описана у статті «Їх руки золотими назовуть» від 19 вересня 1998 року, стала важливим кроком у покращенні інфраструктури. Скажімо, повна заміна старих водопровідних мереж забезпечила стабільне водопостачання та виключила необхідність майбутніх ремонтних робіт, що могло б зашкодити оновленій площі. Укладання плитки на Майдані Різдва не лише зміцнило його покриття, але й зробило територію привабливою та зручною для пішоходів і транспорту. Завдяки сумлінній праці колективу ВАТ «Івано-Франківське спеціалізоване управління механізованого будівництва» міська інфраструктура стала більш комфортною та функціональною [6].

Реконструкція залізничного вокзалу стала ще одним етапом покращення інфраструктури міста, що мало безпосередній вплив на транспортне сполучення та якість обслуговування пасажирів. Удосконалення внутрішніх приміщень і зовнішнього вигляду споруди під європейський стандарт зробило вокзал не лише функціональним, але й привабливим місцем для гостей Галича. Перепланування приміщень, заміна старої підлоги на паркет і впорядкування привокзальної площі допомогли створити простір, який відповідав потребам жителів і відвідувачів міста того часу. Завдяки оновленому вокзалу пасажири отримали можливість подорожувати в більш комфортних умовах, а сам Галич продемонстрував відкритість до змін та прагнення до модернізації [6].

Незважаючи на позитивні зміни, якість побутових умов у Галичі у 2000-х могла б бути кращою, про що свідчить стаття «Чи будуть завтра з теплом і водою» з газети «Галицьке слово» (13 лютого 2004 р.). У ній ідеться про те, що мешканці скаржилися на низьку температуру у квартирах (+8°C), проблеми з водопостачанням, плісняву через протікання дахів та затоплені підвали. Жителі також порушували питання непрозорих тарифів і застарілої інфраструктури котелень. Окрім того, висвітлювалася соціальна несправедливість, коли міські мешканці змушені платити за воду, якою безплатно користуються в сусідніх селах. Ці проблеми створювали соціальну напругу, а газета виконувала роль посередника, документуючи реалії життя та закликаючи до змін [15].

На сторінках газети «Галицьке слово» від 16 квітня 2004 року детально розглядався стан культури в м. Галичі, яке відіграє центральну роль у культурному житті району. У статті наголошено на

тому, що проблеми дозвілля та культурного розвитку стосуються не лише організації заходів, але й створення умов для духовного зростання і творчої реалізації мешканців.

Керівник відділу культури Галицької РДА Марія Іваськів, у якої брали інтерв'ю працівники газети, відзначала, що, попри обмежений бюджет 2003 року, який складав лише 4,2 % від загального районного, у місті вдалося здійснити ряд важливих змін. Зокрема, районний Народний дім у Галичі отримав автономне опалення, що значно покращило умови для проведення культурних заходів. Пані Марія також стверджувала, що в самому місті активно працювали творчі колективи, такі як чоловіча хорова капела «Дзвін», народний хор «Дністрове перевесло» та молодіжний хор духовної пісні «Воскресіння». Ці ансамблі не лише популяризували культурну спадщину, але й брали участь у великих культурно-мистецьких заходах.

Особливу увагу в той час приділяли роботі бібліотек, які адаптувалися до сучасних викликів, запроваджуючи інноваційні формати обслуговування та платні послуги. Районна акція «Подаруй бібліотеці книжку» стала успішним прикладом залучення громади до підтримки книжкових фондів.

Однак разом із досягненнями Галич в ті роки стикався з викликами. Гостро стояла проблема кадрового забезпечення, оскільки низькі зарплати не сприяли залученню молодих спеціалістів. Водночас завдяки активній роботі з навчання та підвищення кваліфікації працівників культури місто зберігало високий рівень організації культурного життя [10].

Галич часто ставав осередком спортивних подій. Тут відбувалися районні та обласні змагання серед таких видів спорту, як футбол, волейбол, настільний теніс [8].

Стаття «Галицькі спортивні ігри» [4] розкриває багатогранність святкування, яке поєднує спорт, мистецтво та національну спадщину. Ігри були проведені в Галичі з нагоди 1100-річчя міста. Організатори доклали значних зусиль для реконструкції стадіону та створення атмосфери справжнього свята, де спортсмени, глядачі й численні гості могли насолодитися спортивними змаганнями, музичними номерами та культурними розвагами.

Церемонія відкриття ігор, що супроводжувалася виступами посадовців, духовенства й відомих особистостей, створила святковий настрій, а змагання з футболу, легкої атлетики, армреслінгу та інших видів спорту викликали великий інтерес глядачів. Гостям було запропоновано широку програму – від тенісу до атракціонів і концертів. Особливу увагу привернули виступи відомих спортсменів, таких як Сергій Осович і Василь Вірастюк. Попри емоції перемог і поразок, головним здобутком цього заходу стала радість спілкування, піднесення спортивного духу та єдність громади.

Галицькі хорові Академії є яскравим прикладом культурної активності малого міста, що відображає його зв'язок із національними традиціями. Четверта хорова Академія, проведена 23 травня 2004 року на Замковій горі, була присвячена 190-й річниці від дня народження Тараса Шевченка та об'єднала хорові колективи з Івано-Франківщини, Львівщини та Тернопільщини. Такі події демонструють не лише музичну спадщину, але й згуртованість громади, адже участь місцевих хорів, зокрема Народної капели «Дзвін», хору «Дністрове перевесло» та дитячого колективу «Дністрові зорі», підтверджує важливість підтримки й розвитку традицій у сучасному житті міста [2].

Одним із аспектів, що дає змогу відобразити специфіку повсякденного життя мешканців малого міста, є презентація його гастрономічної спадщини. У місцевих газетах часто публікувалися рецепти страв, записані від читачів, що давало уявлення про гастрономічні вподобання, кулінарні традиції містян. У контексті дослідження газети «Дністрова хвиля» (1997) можна виокремити кулінарну рубрику «Рецепти від пані Віри», яка містила рецепти страв, таких як «М'ясо пікантне», «Крученики», «Завиванець курячий оригінальний», «Завиванець курячий з фруктами» та багато інших. Авторка рубрики Л. Бойко прискіпливо ставилася до відбору рецептів, опитуючи відомих кухарів міста, та описувала найцікавіші [12].

Публікація таких рецептів у місцевій періодиці свідчить про популяризацію професійних кулінарних практик серед населення, що були доступними завдяки використанню місцевих продуктів. Рубри-

ка не лише інформувала про способи приготування страв, а й формувала кулінарні вподобання, сприяючи розвитку домашньої гастрономії.

Релігійні свята відіграють важливу роль у житті галичан, формуючи їхню культурну ідентичність і духовні цінності. На сторінках місцевих газет часто висвітлювалися події, пов'язані зі святковими обрядами та культурними традиціями. Наприклад, виставка «Різдвяний вернісаж» у Галицькому районному Народному домі презентувала різдвяні атрибути, зокрема шопки, дідухи та павуки, які є невід'ємною частиною обрядового мистецтва. Цей захід став платформою для демонстрації народної творчості, об'єднавши майстрів і відвідувачів із різних куточків району. Такі події не лише популяризують традиції, а й створюють атмосферу спільності, підкреслюючи значення Різдва як глибокого духовного та культурного явища [13].

Іншим яскравим прикладом є «Великодні фестини», що відбулися на площі Різдва Христового в Галичі. Захід об'єднав фольклорні колективи з усього району, які виступили з програмою, що включала величальні пісні, шкільні виступи і традиційні гаївки. Святкування підкреслило важливість збереження духовної та культурної спадщини для виховання молодого покоління. Проте, як зазначив автор, який описував цю подію, недостатня увага місцевих мешканців до подібних заходів свідчить про потребу в активізації громади для підтримки й розвитку власних традицій. Такі заходи є не лише святковими дійствами, а й потужними інструментами формування спільної ідентичності та духовної єдності громади [1].

Висновок. Місцева періодика, зокрема газети «Галицьке слово» та «Дністрова хвиля», відігравала значну роль у висвітленні повсякденного життя громад Галицького регіону. Протягом своєї діяльності ці видання слугували не лише джерелом актуальної інформації, але й хроніками змін у соціально-економічному та культурному житті міста. Їхні сторінки фіксували важливі події, традиції, успіхи та виклики, з якими стикалися мешканці, а також формували історичну пам'ять громади.

Завдяки викладеним матеріалам у «Галицькому слові» та «Дністровій хвилі» читачі могли отримувати інформацію про локальні ініціативи, державну політику на місцевому рівні та культурні події, що сприяло формуванню громадської думки й соціальної згуртованості. Однак у сучасному інформаційному середовищі ці видання припинили своє існування, залишивши після себе вагому спадщину у вигляді архівів, що є цінним джерелом для дослідників. Отже, місцеві газети є не лише засобом інформування, а й важливим чинником формування ідентичності громади та її інтеграції в сучасні соціальні процеси.

Джерела та література

1. Великодні фестини. *Галицьке слово.* 2004. 23 квітня (№ 17). С. 1.

2. Галицька хорова Академія. *Галицьке слово.* 2004. 28 травня (№ 22). С. 1.

3. Галицьке слово. URL : https://www.facebook.com/groups/575083602860490/?locale=uk_UA (дата звернення 20.11.2024).

4. Галицькі спортивні ігри. *Галицьке слово.* 1998. 19 вересня (№ 31). С. 13.

5. Гузь А. Газета «Сумський вісник» як джерело з історії культурного життя Сумщини періоду Української Центральної Ради. *Образи сучасності в гуманітарному знанні : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 жовт. 2023 р.)* / відп. ред. Д. С. Файвішенко, Київ : Держ. торг.-екон. ун-т., 2023. С. 110–114. URL : https://www.academia.edu/122726378 (дата звернення 25.11.2024).

6. Їх руки золотими назовуть. Слово упоряджувальникам Галича. *Галицьке слово.* 1998. 19 вересня (№ 31). С. 4.

7. Мясоєдов Г. Періодична преса як інформативне джерело про повсякденне життя населення Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни. *Acta studiosa historica.* Ч. 4. 2014. С. 27–47. URL : https://er.ucu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/91aa7f22-659a-48d0-8c2b-1535b1403abc/content (дата звернення 15.11.2024).

8. Оголошення. Галич. *Галицьке слово.* 2004. 13 лютого (№ 7). С. 8.

9. Окремі питання пенсійної реформи. *Галицьке слово.* 2004. 20 лютого (№ 8). С. 1.

10. Поташнюк Я. Культура: її досягнення проблеми та перспективи. *Галицьке слово.* 2004. 16 квітня. (№ 16). С. 8.

11. Реєстрація підприємців. *Галицьке слово*. 2004. 2 квітня (№ 14). С. 2.
12. Рецепти від пані Віри. *Дністрова хвиля.* 1997. 24 квітня (№ 17). С. 4.
13. Різдвяний вернісаж у Галичі. *Галицьке слово.* 2010. 11 грудня. (№ 54). С. 6.
14. Світла у тунелі ще не видно. *Галицьке слово.* 1999. 20 квітня (№ 13) С. 1.
15. Чи будемо завтра з теплом і водою. *Галицьке слово.* 2004. 13 лютого (№ 7). С. 8.

References

1. ANON. Easter Festivities. In: Emiliia NAKONECHNA, ed-in-chief. *Halytske Slovo*, 2004, April 23, no. 17, p. 1 [in Ukrainian].

2. ZAKLINSKA, Iryna. Halych Choir Academy. In: Emiliia NAKONECHNA, ed-in-chief. *Halytske Slovo*, 2004, May 28, no. 22, p. 1 [in Ukrainian].

3. ANON. *Halytske Slovo* [online] [viewed 20 November 2024]. Available from: https://www.facebook.com/groups/575083602860490/?locale=uk_UA [in Ukrainian].

4. ANON. Halych Sport Games. In: Andrii LIUBKO, ed.-in-chief. *Halytske Slovo*, 1998, September 19, no. 31, p. 13 [in Ukrainian].

5. HUZ, Anton. *Sumy Bulletin* Newspaper as a Source in the History of Cultural Life in the Sumy Region during the Period of the Central Rada of Ukraine. In: FAYVISHENKO, Diana, ed.-in-chief. *Images of Modernity in Humanitarian Knowledge: Proceedings of the 2nd International Theoretical and Practical Conference* (Kyiv, October 23, 2023). Kyiv: State University of Trade and Economics, 2023, pp. 110–114 [online] [viewed 25 November 2024]. Available from: https://www.academia.edu/122726378 [in Ukrainian].

6. ANON. Their Hands Will be Called Golden. A Word to the Organizers of Halych. In: Andrii LIUBKO, ed.-in-chief. *Halytske Slovo*, 1998, September 19, no. 31, p. 4 [in Ukrainian].

7. MIASOIEDOV, Hlib. Periodicals as a Source for the Study of Everyday Life in Donbas during the Great Patriotic War. *Acta Studiosa Historica*, 2014, no. 4, pp. 27–47 [online] [viewed 15 November 2024]. Available from: https://er.ucu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/91aa7f22-659a-48d0-8c2b-1535b1403abc/content [in Ukrainian].

8. ANON. Announcements. Halych. In: Emiliia NAKONECHNA, ed-in-chief. *Halytske Slovo*, 2004, February 13, no. 7, p. 8 [in Ukrainian].

9. ANON. Some Issues of Pension Reform. In: Emiliia NAKONECHNA, ed-in-chief. *Halytske Slovo*, Halych, 2004, February 20, no. 8, p. 1. [in Ukrainian].

10. POTASHNYK, Yaroslav. Culture: Its Achievements, Problems and Prospects. In: Emiliia NAKONECHNA, ed-in-chief. *Halytske Slovo*, 2004, April 16, no. 16, p. 8 [in Ukrainian].

11. ANON. Entrepreneurs Registration. In: Emiliia NAKONECHNA, ed-in-chief. *Halytske Slovo*, 2004, April 2, no. 14, p. 2 [in Ukrainian].

12. ANON. Recipes from Mrs. Vira. In: Liubov BOIKO, ed.-in-chief. *Dnistrova Khvylia*, 1997, April 24, no. 17, p. 4 [in Ukrainian].

13. ANON. Christmas Vernissage in Halych. Yaroslav POTASHNYK, ed.-in-chief. *Halytske Slovo*, 2010, December 11, no. 54, p. 6 [in Ukrainian].

14. ANON. There is Still no Light at the End of the Tunnel. In: Andrii LIUBKO, ed.-in-chief. *Halytske Slovo*, 1999, April 20, no. 13, p. 1 [in Ukrainian].

15. ANON. Will We Have Heat and Water Tomorrow? In: Emiliia NAKONECHNA, ed-in-chief. *Halytske Slovo*, 2004, February 13, no. 7, p. 8 [in Ukrainian].

Надійшло / Received 27.11.2023
Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 728.6:391.985](477.54/62)
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.111

СУШКО ВАЛЕНТИНА
кандидатка історичних наук, доцентка, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, членкиня Спілки етнологів та фольклористів м. Харкова (Харків, Україна).
ORCID:https://orcid.org/0000-0003-0480-1473

SUSHKO VALENTYNA
a Ph.D. in History, an associate professor, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, a member of Kharkiv Union of Ethnologists and Folklorists (Kharkiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0480-1473

Бібліографічний опис:

Сушко, В. (2024) Народна архітектура та житло українців-слобожан. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 111–121.

Sushko, V. (2024) Folk Architecture and Dwelling of Ukrainians in Slobozhanshchyna. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 111–121.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

НАРОДНА АРХІТЕКТУРА ТА ЖИТЛО УКРАЇНЦІВ-СЛОБОЖАН

Анотація / Abstract

Житло є чи не найважливішим складником будь-якої етнічної культури. На формуванні народної архітектури українців Слобожанщини позначився масовий переселенський рух XVII ст. з Карпатського регіону, Галичини, Поділля, Волині, Правобережного Полісся та Середньої Наддніпрянщини.

На планувальні принципи й будівельні матеріали впливали як природні умови, так і соціально-економічні зміни: у козацькі часи хати будували з дубових колод, вони мали підлогу, вкривали їх ґонтом; епоха закріпачення (імперського та радянського), війни спричинили перехід до покриття хат очеретом і соломою, заміну підлоги глиняною долівкою, застосування доступніших матеріалів для зведення стін (дешевша деревина, глина, глинобитна цегла), спрощення номенклатури меблів. Покращення соціально-економічних умов приводило до урізноманітнення будівельних практик.

На основі зібраних польових етнографічних записів можна говорити про зміну планувальних принципів житла від трикамерної «хати на дві половини» до житла, внутрішній простір якого ділився піччю, а до фасадної стіни доєднувалися господарські приміщення, сіни та веранда, що було характерно в першій половині XX ст., і вже до зовсім сучасного «котеджного» житла з помешканням-«студією» або, навпаки, дуже ускладненого внутрішнього хатнього простору.

Матеріалом для написання представленої розвідки стала фіксація явищ сільського життя, а також міські реалії – і то не лише районних центрів, наприклад Вовчанська, Куп'янська та інших міст Харківщини, Охтирки чи Тростянця на Сумщині й самих Сум, а й міста-мільйонника Харкова, де донині є райони «приватного сектора» – сільської забудови.

Ключові слова: народна архітектура українців, житло українців-слобожан, хата, покуть, піч, піл (ліжко), мисник, горище, сіни, сволок, дах, Слобідська Україна.

Dwelling is perhaps the most important component of any ethnic culture. The mass resettlement movement of the 17th century from the Carpathian region, Halychyna, Podillia, Volhynia, the Right-Bank Polissia and the Middle Over Dnipro Lands have influenced the formation of folk architecture of Ukrainians in Slobozhanshchyna.

Planning principles and building materials are affected by both natural conditions and socio-economic changes: in Cossack times huts have been built out of oak logs, had a floor, and were covered with shingles; the epoch of serfdom (imperial and Soviet), wars led to the transition to covering huts with reeds and straw, replacing the floor with a clay floor, using more affordable materials for building walls (cheaper wood, clay, adobe bricks), and an extreme simplification of the furniture nomenclature. The improvement of socio-economic conditions has led to the diversification of construction practices.

Basing on the collected field ethnographic materials, it can be stated that the planning principles of housing have been changed from a three-chamber «house in two halves» to housing, the internal space of which is divided by a stove, and utility rooms, a porch and a veranda are attached to the facade wall. This phenomenon is typical for the first half of the 20th century. The process of transformation is finished by a completely modern «cottage» housing with a «studio» apartment or vice versa a very complicated internal house space.

The submitted study is written after the recording of the phenomena of rural life as well as the urban realities – and not only district centers, for example, Vovchansk, Kupiansk and other cities of the Kharkiv region, Okhtyrka or Trostianets in the Sumy region and Sumy itself, but also the city with a population of over a million Kharkiv, where there are still areas of the «private sector» – rural buildings.

***Keywords**:* Ukrainians' folk architecture, housing of Ukrainians in Slobozhanshchyna, hut, icon corner, stove, pil (bed), mysnyk (shelf for dishes), attic, lobby, bastard, roof, Sloboda Ukraine.

Одним із найважливіших чинників утворення характерних регіональних рис народного будівництва Слобідської України дослідник українського мистецтва та архітектури XX ст. Стефан Таранушенко називав «первісний склад колонізаторів»: на Слобожанщину, згідно з результатами архівних досліджень академіка Д. Багалія, «зійшлись виселенці з усіх кутків України – від Галичини до Полтавщини, від Холмщини до Поділля, а єсть вказівки, що заходили сюди також бойки й гуцули з гір Карпатських» [24, с. 1–2].

Визначальним фактором для заснування поселення була наявність річок і ставків. Так, наприклад, за найменуванням річки Вільхуватка називається село на Нововодолажчині, за найменуванням річки Липчик назвали своє село засновники с. Липці (нині Харківського р-ну Харківської обл.). Іншим принципом слід визнати розташування поселень у ярах, байраках та на кручах, непридатних для орного землеробства. Причиною цього було як не бажання видати своє розташування татарам, які щорічно приходили на москву за ясиром, так і ощадливе ставлення до земель, що на них можна було займатися хліборобством. На Харківщині є достатньо населених пунктів, у назві яких означена ця особливість їхньої топографії: Кам'яна Яруга та Волохів Яр – на Чугуївщині, Байрак – на Вовчанщині та ін.; у 1768 році втікачі-гонтівці заснували своє село Гонтів Яр (сучасна Валківська міська громада Богодухівського р-ну Харківської обл.).

Академік М. Сумцов, досліджуючи особливості українського менталітету, звернув увагу на характерну деталь: старовинні українські села розташовувалися оддалік від великих шляхів. Його думку підтверджують записані нами в с. Липці Харківського району Харківської області народні оповіді про будівництво залізниці. За словами розповідачів, липецькі діди, коли їм запропонували будувати залізничну колію, навідруб одмовилися від такої пропозиції, уважаючи «залізницю ділом нечистим».

До середини XX ст. на Слобожанщині існувало кілька типів поселень: міста й містечка різного значення та підпорядкування; села, з яких деякі ставали містами або, навпаки, сотенні містечка перетворювалися на села (як, наприклад, сотенне містечко Харківського полку XVII ст. – на с. Липці Харківського пов. Харківської губ., згодом Харківського р-ну Харківської обл.) та хутори. Останні зовсім зникли з карти Слобожанщини вже в радянський час унаслідок «укрупнення сіл», хоча до середини XX ст. кожне слобідське українське село було «обсаджене» хуторами через бажання господарів бути ближче до власної землі.

Одні з перших відомостей про слобідсько-українські села та звичаї їхніх поселян наведено в «Топографічному описі Харківського намісництва» кінця XVIII ст. [15, с. 36]. У ньому зазначається, що українські села здебільшого були розташовані в придатних для цього місцевостях із чистою водою [15, с. 38]. Таке село мало привабливий вигляд: між орним полем залишено кілька перелогів; у самому поселенні – на токах достатня кількість хліба, «причому хворостяні повітки, комори та інші споруди, легкі ворота з першого погляду подають привід думати про бідність села та ледачість його мешканців, але з іншого боку вкриті сіном лугові сінокоси виправдовують абсолютно їхній спосіб хазяйнування, пишні пасовиська з великим повносилим товаром додають вартості житлам; комора та повітки й хліви та інші будівлі з простого хмизу доводять, що вони зроблені лише з огляду на погодні негаразди та звірів, а будівлі з кращої деревини були б занадто витратними для господарів. Білі, чисті та світлі хати, квітучі сади, вирощені овочеві городи свідчать про абсолютно своєрідний спосіб хазяйнування та приязність місцевої людності» [15, с. 36].

Забудівля поселень була переважно хаотичною, пристосованою до особливостей ландшафту. При цьому церква та майдан довкола неї ставали центром села, що й відрізняло село від хутора. Найдавніші плани поселень Слобожанщини були створені майже через сто років після їх заснування – у другій половині XVIII ст. [15].

Харків до кінця XIX ст. (навіть за статусу університетського міста) був дуже подібний до сіл та містечок краю. Так, чи не найвідоміший харківський архітектор О. Бекетов згадував, що, навчаючись архітектури в санкт-петербурзькій академії мистецтв, він мріяв якомога швидше повернутися до Харкова, щоб із напівселянського одноповерхового, із солом'яними стріхами зробити його модерним містом. Від кінця XIX ст. до кінця XX ст. багато чого змінилося, однак такі «села в місті» продовжували існувати й навряд чи можна сказати, що зовсім зникли: донині харків'яни вживають терміни «Журавлівка», «Панасівка», «Іванівка», «Москалівка», «Гончарівка» на позначення районів та вулиць свого міста.

У XVIII ст. садиба українського селянина мала хату, яка стояла окремо, та «підварок» – господарські будівлі двору, що були об'єднані одним дахом [7, с. 8]. Традиція розділяти обійстя на «чистий» і «господарський» двори збереглася на Слобожанщині дотепер. До повномасштабного вторгнення росії в Україну в селах і приватних секторах міст Слобожанщини існувало кілька типів планування української садиби, які можна звести до двох основних:

1) хата і господарські будівлі розташовані паралельно. Хата причілковою стіною («около») виходить на вулицю; перед цією стіною з вулиці можуть розбивати квітник та саджати кілька плодових дерев. У такому разі курник і саж здебільшого розміщуються за сараями, біля виходу на город (не на чистій частині двору). Господарські будівлі часто розташовують під одним дахом, навіть погріб (бєлгородщина, с. Козинка грайворонського р-ну);

2) хата й господарські будівлі розташовані П-подібно, і паркан з воротами замикає композицію. У такому разі хата може або виходити однією з причілкових стін на вулицю (найбільш поширений варіант), або розміщуватися в глибині двору. Господарські будівлі стоять під одним дахом або частково розкидані по господарському двору.

Для людини традиційної культури житло було центром всесвіту, місцем, де проходить від колиски до могили все життя. Тож коли будували нову хату, намагалися дотримуватися всіх звичаїв, засторог, навіть найменших забобонів, аби привернути до себе всі добрі сили, багатство, щастя й добробут [2, с. 75]. «Життя» – «жито» – «житло» – слова однокореневі й однаково багато важать для українця. У «Словнику української мови» вітчизняний лексикограф Б. Грінченко трактував слово «хата» як «дім, місце помешкання, хижа», а іноді – і «могила» [5, с. 388–389].

У «Топографічному описі Харківського намісництва» зазначається, що мистецтво розпилювати дубові колоди та робити з них ґонт з прорізним краєм на покрівлю хат започатковане на Слобожанщині саме українцями, адже це було продуктивніше та економніше, аніж витрачати повні колоди [15, с. 30]. У цьому джерелі докладно описана слобожанська хата кінця XVIII ст.: «Українці в усьому полюбляють чистоту та охайність. Хати, хоч ру-

блені, хоч із хмизу сплетені, і при них великі сіни, обмазують з обох боків і долівку набивають глиною. Багато хто коло стін та печей, по долівці та пічному фундаменту на чверть аршину [приблизно 20 см. – *В. С.*] фарбують білою або жовтою, рідше – червоною чи чорною фарбою. І призьби коло хат, оплетені хмизом та глиною обмазані, майже по самі вікна набиті землею, служать на дворі замість лавок. А для того, щоб вони не розмивалися і для прикриття стін, роблять покрівлю з немалим спуском або навісом, особливо на поперечних стінах.

Печі, які називаються "груби", робляться з кахель, а в разі відсутності їх – з горщиків без цегли з одним лише склепінням під стелею; топляться з сіней з вогнища, яке від полу не вище чверті аршина, набите глиною, а над ним робиться шатром труба, яка називається комином, з лозин, обмазаних глиною. Кахлі бувають у заможніших зелені, а в інших просто обпалені, які, як і хати, підмазують білою глиною, а де є крейда, то нею, щосуботи, а надто – під великі свята: взимку лише всередині, а влітку – також і ззовні.

Мало коли в якій хаті буває менше трьох скляних, здебільшого з круглих шиб, вікон. Чому в українців завжди чисті, світлі і при тому теплі та нечадні житла? Тому що у груб димарі не закриваються, а майже весь день вони потроху протоплюються соломою, а надто – очеретом, а то й кізяками; зрідка коли, і то в лісистих місцях, дрібними дровами. Від того груби надзвичайно скоро розгоряються, так що навіть взимку якби подорожньому трапилося зайняти нетоплену хату, то за півгодини вона так прогріється, що треба буде заборонити надалі топити, і лише за півгодини заставити підкласти оберемка два чи три очерета, зовсім не боючися чаду. […]

У хаті зазвичай зроблені по-під стінами лавки, а по тій стіни, де встановлена груба, здебільшого від самої груби до стіни – піл, на якому вони сплять. А запічок, оскільки вони встановлюють ті груби на деякій відстані від стіни, щоб від розжарювання кахель не загорілася хата, слугує для зберігання пожежобезпечного начиння. Цей запічок є досить великим і на ньому сушуть хліб. У передньому куті поставлені ікони, а під ними – вузький та довгий стіл. І лавки, і стіл, і піл завжди чисто вимиті, а у заможних стіл вкритий килимом, у бідніших – чистим рядном. На столі завжди лежить невеликий житній хліб та стоїть солонка чи просто насипана сіль не знак гостинності. У тих, хто трохи багатший, замість столів на низеньких ніжках, які майже всі укріплені в землі, – скриня чи в столі висувні шухлядки, окуті залізом із внутрішніми замками, які накриті килимом, а поверх ще й скатертиною.

Дахи покривають очеретом, з якого через брак лісу роблять і стелі на тонких, але частих дерев'яних перекладинах, укріплюючи сволок, який товстіший та іде через усю хату» [15, с. 66–68].

З кінця XVIII ст. хати стали будувати переважно для одружених синів, надаючи можливість перейти «на власний хліб». Відома пісня яскраво характеризує вимогу нареченої до обранця: «Постав хату з лободи, а в чужую не веди». Справді, хоч як, можливо, було важко батькові, але за звичаєм він мусив «оддїлити» одружених синів. Виняток становили лише найменші, які мали «догодовувати батьків», залишаючись на батьковому дворі та господарстві [10, с. 36–37]. Тому хати на батьківщині «перекидали» на старому місці, тобто на місці старої «чистої» оселі, але трохи «зсунувши» – збільшивши, щоб не перетягти негаразди зі старого житла. Обираючи місце під нову хату, обов'язково розпитували старших людей, чи не було на тому місці гнойовища, цвинтаря, перехрестя доріг, навіть церкви, чи не стояла коли там хата розбишак, вішальників, чи не хворіли господарі старої хати [10, с. 37–38]. Місце неодноразово перевіряли: якщо там лягала корова, місце вважалося чистим, якщо ж кози – то недобре. На місці майбутньої хати кілька ночей спали майбутні господарі. Вірили – «які сни насняться, таке буде й життя». На кутах майбутньої хати насипали на ніч зерно, а вранці дивилися, чи залишилося воно цілим, інакше немає сенсу будувати хату на цьому місці. Щоб дізнатися, чи буде хата сухою, так само на кутах клали жмутки вовни, накривали глиняними сковорідками та залишали на ніч. Якщо вовна залишалася сухою, можна було будувати нову оселю [10, с. 38].

Хати будували влітку, починаючи з дня пам'яті преподобних, уникаючи днів пам'яті мученика – бо «будуть все життя

мучитися». Роботу в жодному разі не починали в понеділок, середу, п'ятницю чи суботу, що було пов'язано з трактуванням цих днів як нещасливих, важких (понеділок), жіночих (середа, п'ятниця) та завершальних (субота). Безумовно, не працювали в неділю. Починати будівництво нового житла можна було лише у вівторок або четвер – легкі чоловічі дні.

Для зведення стін та основи дахів здебільшого запрошували майстрів-теслів. Уважалося, що краще запрошувати українців, бо «москалі щось у носі мають» (знаються з нечистою силою) і можуть «зарубати хату на смерть» (здійснити певні дії, які призведуть до смерті мешканців житла). Узагалі, будь-яким майстрам слід було догоджати, виконувати всі їхні забаганки щодо пригощання, аби вони не розсердилися й не нашкодили щасливій долі господарів. Тому майстрів під час будівництва хати пригощали тричі: на закладанні нового житла; коли підіймали сволок – головну балку, яка підтримувала маленькі балочки-сволочки і всю стелю; після завершення робіт.

Крім того, під час будівництва важливими моментами, що їх відзначали святковими діями та урочистим обідом для працівників, були ліплення хати (покриття стін хати кількома шарами глини) та «квітка» – завершення будівництва. Нами не зафіксовано на Слобожанщині вживання для загальних робіт терміна «толока», проте саме явище існувало до кінця XX ст.: «просили людей», «не родичів, усіх», «сусіди приходили, свої – хто може», «люди сходилися, уліплювали, тоді – обідали». Пригощання, святкові обіди, ритуальні жарти (катання хазяїна з хазяйкою на тачці, викачування їх у глині) були поширені не тільки в XIX ст., а збереглися аж до кінця XX ст., допоки перестали зводити хати-мазанки, будівництво яких потребувало участі сусідів та родичів, що приходили «помагати» безкоштовно, лише за спільний обід від господарів.

Хата, як людина, мала чоло – фасадну стінку. Стіни, що підходили до чола, називалися «причілковими» («около»), а задня стіна – «глухою», адже або зовсім не мала вікон, або було одне віконечко.

На території Слобожанщини впродовж XVIII – на початку XX ст. існувало кілька типів житла. Найдавнішим видом було зрубне житло, характерне від козацьких часів до межі XIX–XX ст., особливо в північних районах Слобідської України. Стіни такої хати зводилися з дубових колод, покладених горизонтально. Надалі поверх колод набивалася («планкувалася») дранка-клинцьовка – планки для кращого прилягання глини. Відтак стіни «уліплювали» кількома шарами «чорної» глини та білили.

До середини XX ст. на всій території Слобожанщини основним типом стало каркасне житло, коли стіни зводили з колод дерева, поставлених вертикально – «всторч», які після клинцювання обмазували глиною та білили.

На півдні Слобожанщини, вірогідно, від самого початку заселення, основним типом житла були саманні (із глиняної цегли) та «топчанки» – хати з топтаними стінами (глина виливалася між двома рядами опалубки та застигала, утворюючи стіни майбутнього помешкання). Хоча на бєлгородщині наші інформанти твердили, що і в їхніх селах після Другої світової війни будували такі хати, відкидаючи припущення, що топтані хати робили «від бідності»: «просто були спеціалісти» (с. Максимівка шебекінського р-ну бєлгородської обл.; хутір Стадників Мішковської сільської ради шебекінського р-ну бєлгородської обл., рф). Адже цей спосіб вимагав точного розрахунку опалубки, щоб після висихання та прорізання дверних і віконних отворів «"коробку" не повело».

Характерною особливістю хат, які зводили після воєн (Першої світової війни, Визвольних змагань 1917–1920 років та Другої світової війни), було зменшення висоти стелі, що досліджувалося науковцями ще на початку XX ст. Так, у розвідці «Житло та санітарний побут сільського населення України», яка вийшла друком у Харкові в 1927 році, автор Марзеєв на широкому фактографічному матеріалі з усіх місцевостей тодішньої радянської України (від Харківської та Донецької губерній на сході до Волинської й Подільської на заході і від Чернігівської на півночі до Одеської та Катеринославської на півдні), що включала 49 округів, 214 населених пунктів, 86 158 дворів та 432 191 жителя, доводить зниження хат після громадянської війни після деякого їх підвищення. Загалом висота хат кінця

XIX – 1920-х років сягала в середньому 2,23–2,4 м [12, с. 59–64]. На жаль, автор не уточнює, що він розуміє під висотою житла – чи лише внутрішню висоту стін (а за деякими висловами можна припустити, що саме це), чи абсолютну висоту будівлі разом із дахом та бовдуром.

На загальне переконання слобожан, «хата – кругла» (с. Підвисоке Борівського, нині – Куп'янського р-ну Харківської обл.; с. Мосьпанове Чугуївського р-ну Харківської обл., с. Липці Харківського р-ну Харківської обл.), тобто з чотирисхилим дахом. До кінця XX ст. на двосхилу хату в селах Харківщини казали «хлігель».

Покриття дахів у XIX ст. стало переважно солом'яне або очеретяне. Існувало кілька способів покриття дахів плутаною соломою – «у натрушування», «у раструс», «у гребінець». У кінці XIX – на початку XX ст. застосовували більш удосконалений спосіб покриття – «під щітку», «під корінець», «під гузирь»: ряди снопиків-куликів чи розстеленої соломи укладали зрізаним колоссям угору, їх прив'язували до лат, а знизу підбивали дощечкою. Для міцності й вогнестійкості солому замочували в розчині глини («під глинку»), а потім укладали на даху зазначеними вище способами. Покриття «під глинку», хоча й обходилося значно дорожче, поширилося з другої половини XIX ст. в селищах, які часто страждали від пожеж. Очерет як покрівельний матеріал використовували лише в окремих селах, розташованих поблизу заболочених річок і озер.

Хата неодмінно мала горище, до якого найчастіше потрапляли із сіней, що могли бути як повністю перекритими з лядою на горище, так і відкритими.

Дахи хат на Слобожанщині мали характерні для українського житла навіси-«піддашки» – виноси даху по фасадній стіні, що спиралися на стовпи-кронштейни. Згодом ці піддашки стали закритими, утворюючи додаткове господарське приміщення – «галерею», «калідор». Ще донедавна по глухій стіні хати робили невеличку комірчину – «прихалабок».

Зведення каркасних хат, поширення солом'яних дахів, очевидно, було пов'язано із соціальними процесами: закріпаченням у XVIII ст. та зубожінням селянства у XIX ст., а також із господарською діяльністю – розвитком зернового орного землеробства та поступовою вирубкою лісу.

У XIX ст. рідкісними стали «хати на помості», тобто з дерев'яною підлогою. Зазвичай селянські та міщанські хати мали лише земляну долівку, яку щонайменше раз на тиждень господиня змащувала, а влітку, особливо перед Зеленими святами, ще й посипала пахучою травою.

У XIX – на початку XX ст. для будівництва використовували дуб, акацію, сосну. У багатьох селах підвалини та сволок робили з дуба, конструкцію даху робили із сосни, акації тощо. Якість будівельного матеріалу залежала від майнового становища господаря та соціальних обмежень держави.

Для будівництва житла уникали використовувати осику, вважаючи її проклятим деревом: за переказом, саме на осиці повісився зрадник Ісуса Христа Юда Іскаріотський – відтоді осика тремтить від жаху. Осикову деревину могли застосувати лише для будівництва стайні – «щоб чорт не займав коней», хліва – «щоб відьма не доїла молока», та сажу, де тримали свиней, оскільки останні вважалися нечистими й не могли зацікавити темні сили.

Загальноукраїнською є традиція обмазувати зруб хат зовні й усередині глиною та білити. Господарські будівлі двору (комори, хліви, згодом літні кухні та сараї) обмазували не завжди. С. Таранушенко зазначав: «Як самий факт обмазки, так і ґама доповнюючих тонів характеризують майстра швидче як живописця-ілюзіоніста, ніж як будівника-конструктора» [25, с. 74]. Навіть у другій половині XX ст. на Сумщині в деяких селах збереглися стародавні хати «з митими стінами», у яких у світлицях стіни не білені, а виструганi під рубанок.

У сільському будівництві українців Слобожанщини з кінця 1960-х почали застосовувати обпалену цеглу. Цегляні стіни на Харківщині обмазували глиною здебільшого тільки зсередини, а на бєлгородщині нерідко білили чи фарбували білою фарбою всю площину стіни, а кути хати – контрастними (синіми, червоними тощо) кольорами.

Про внутрішнє планування українських хат XVII–XVIII ст. можемо дізнатися лише з писемних джерел. Від XIX до початку XX ст. переважним типом планування була «хата на дві половини», де

першим приміщенням, куди потрапляли з вулиці, були сіни – неопалюване господарське приміщення, що ділило собою внутрішній простір житла на дві житлові (кімната і світлиця, кімната і кімната) або житлову та господарчу (хата і комора, світлиця і комірчина) частини.

Коли будівництво було завершене, хату освячували та справляли входини. Першими в хату заходили господарі, заніcши стіл, хліб-сіль та Псалтир. Атрибутом входин було впускання (а то й ночівля в хаті) кота та півня. Деякі наші інформанти розповідали про необхідність брати для цього тварин чорного кольору, деякі «того, що "по двору"». На входини, на відміну від спільних робіт з обмазування хати, запрошували лише близьких родичів, намагаючись, щоб їхня кількість була парною. Подібні торжества відбувалися і в радянський час.

У XVII – першій половині XVIII ст. житла простих козаків та козацької старшини відрізнялися мало, адже для того, аби здобути якісь маєтності, потрібен був час. Слід зауважити, що й до кінця XVIII ст. господи козаків та старшини різнилися розмірами, якістю оформлення інтер'єрів (наприклад, не просте рядно лежало на ослоні, а купований коц; не з доморобного сукна, а з купованої парчі чи бабереку шили для жінки кунтуш, який ховали не в просту дерев'яну скриню, а в ковану чи принаймні мальовану), а не асортиментом хатнього начиння. Ось як відомий український історик та архівіст Д. Багалій описує побут слобідсько-української козацької старшини: «Реєстри секвестрованого рухомого та нерухомого майна харківських полковників Федора Донця, Івана та Федора Шидловських та охтирського полковника Івана Перекрестова доводять, що вони були "пани на всю губу"» [4, с. 163]: власники заводів, пивниць-броварень та млинів, купці, господарі земельних і лісових угідь та виноградників. Тож: «У Харкові у полковника Шидловського було подвір'я з будівлею. Усі споруди були дерев'яні, в них було 4 світлиці, лазня, 4 людські кімнатки – для челяді, комори та поварня. Саме помешкання пана полковника складалося з однієї світлиці та двох кімнат. Затісне, як для старшини, тому у тому ж таки Харкові розпочалося будівництво кам'яниці на вісім світлиць, однак це житло добудоване не було – встигли вивести лише перший поверх.

В харківському обійсті пана полковника були, звичайно, стайні з сараєм, під останнім був і льох, комора, льодівня з сушнею, а довкола будинку – сад. Мав пан полковник двір-фортецю у с. Рождественському, огороджений палями з 3–4 вежами. У будинку на цьому дворі було 9 світлиць та кімнат, п'ять із них опалювалися печами з зеленими кахлями, стіни були обкладені цеглою та вибілені.

У цих хоромах було сім липових столярних столів, один з них круглий, три столярних поставця, три столярних ліжка. При стайні для коней була світлиця з вікнами та білою піччю. Був будинок на три світлиці та кімнати з кухнею, хата для челяді з сіньми.

В обійсті були яблуневий та вишневий сади, виноградник, кузня з ковальським начинням, лазня, солодовня з хатою та сушнею для сушіння солоду, брусяна броварня з трьома чанами та рештою начиння, вінниця соснова брусяна з 12 чанами та діжками з рубленою коморою при ній. Крім того, на р. Сіверський Дінець біля двору був млин з 3 коморами, з 8 жорнами, 3 ступами та сукновальнею. Трохи далі на Дінці була ще одна вінниця з 2 хатами. На озері – гути з коморами для готового скла.

Були ще гути з хатами та майстернями, які арендував відомий тогочасний склороб Ант. Гутник. На р. Уди – шкуратяні заводи» [3, с. 163].

Тільки після зрівняння у правах російського та українського дворянства українське панство відійшло від традиційного побуту. Але навіть на околицях столичного Харкова до середини XX ст. стояли «селянські» хати, хоча після війни мали вони вже не солом'яні, а залізні чи шиферні дахи. Ще на початку XXI ст. на Журавлівці, Іванівці, Шатилівці, Петінці, Немишлі та інших старих районах м. Харкова було немало таких хат. Такі хати ми донедавна могли бачити на Сумщині в різному фізичному стані (наприклад, у мм. Тростянці, Охтирці). Опис таких хат подав у 1920-х роках С. Таранушенко [23; 25, с. 31–75; 26], ставши першим мистецтвознавцем, що розглядав хату як мистецький твір серед мальовничої природи та творів майстрів, надзвичайно чутливих до цієї краси.

Традиції у використанні внутрішнього простору хати існували здавна. Головним кутом хати був покуть – кут навпроти вхідних дверей. Там висіли ікони, прикрашені найкращими рушниками, фотографії рідних (з кінця XIX ст.). Під образами стояв стіл, який завжди мав бути накритий скатертиною – «щоб життя голим не було». Покуть, сволок прикрашали тканими чи вишитими рушниками, паперовими квітами й висушеними травами, підвішеними на нитках, позолоченими голубками та писанками. До Різдва хату прикрашали «павуками».

По діагоналі від покутя була розташована «вариста піч», яка займала приблизно четверту-п'яту частину хати. У козацькі часи печі обкладали кахлями, вирішеними у єдиному стилі для всієї печі. Подібні зразки зберігаються в колекції КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». Від причілка печі до протилежної стіни влаштовували дощатий настил для спання – піл. Коли родина була велика, спали на долівці, розстеливши солому, яку, як і піл, накривали домотканими ряднами, а під голову клали великі пір'яні подушки. До сволока на гак підвішували колиску для дитини. Над полом зазвичай укріплювалася жердка для повсякденного одягу. Решта вбрання членів родини зберігалася в скринях чи просто на вішалках у прикомірку. Лебединська скриня була зафіксована експедицією Спілки фольклористів та етнологів м. Харкова 2003 року під час експедиції до шебекінського району бєлгородщини.

До XIX ст. в селянському житлі купованих меблів не було. Уздовж причілкової та чільної стін йшли щільно прикріплені до них лави. Згодом їх замінили дерев'яні вузькі лавки-дивани з високими, нерідко різними, спинками. Зібрані в 1920-х роках С. Таранушенком матеріали про українські меблі дають змогу простежити шлях та швидкість поширення культурної традиції: меблі стилю «чіппендейл», створені лебединськими кустарями, сфотографовано дослідником [27, с. 47]. Із зовнішнього боку столу до нього приставляли пересувні ослони – лави без спинок.

Простір хати від вустя печі до передньої стіни слугував «кухнею»: тут готували їжу і був зосереджений весь кухонний інвентар. Від вхідних дверей до стіни, що виходить на вулицю, до причілка, влаштовували «мисник» – полиці, а то й шафку, де зберігалися миски. Якщо мисник не мав дверцят, то яскраві, різнокольорові миски, що стояли на ньому, ставали додатковим декоративним елементом оселі. Глеки, дзбани, горщики та інший фігурний посуд ставили на полицю, яку прибивали над дверима.

У кінці XIX – на початку XX ст. українськими науковцями було зафіксовано досить багате художнє оформлення житла на Слобожанщині. Так, С. Таранушенко твердить, що на грайворонщині існував поліхромний стінопис: «В с. Новостроївці <...> в 60-х р. XIX ст. стіни розмальовувалися зеленими вітками з червоними й синіми квітками» [25, с. 75]. Проте хати, зведені в першій половині XX ст., здебільшого мали тільки вибілені (або підсинені) стіни з виділенням кольором лише дверних «луд». З кінця XX ст., коли для будівництва почали широко застосовувати обпалену цеглу, розповсюдилася традиція зводити житло із цегли різного кольору, різними способами кладки, залишаючи стіну ззовні нефарбованою. Водночас була широко розповсюджена і традиційна побілка стін крейдою чи тинькування вапном. Іноді лиштви вікон, пілястри, карнизи виділялися інтенсивним контрастним кольором.

До 1930-х років обійстя слобожанина мало численні господарські будівлі, такі як «стайня», «хлів», «клуня», «льох», «повітка», «комора» тощо. На жаль, у радянський час усі такі будівлі почали називати терміном «сарай», а нині єдиною господарською будівлею двору, що має самостійну назву, є «гараж» для транспорту.

Отже, можна стверджувати, що традиції житлового будівництва українців Слобожанщини становлять регіональний варіант української народної архітектури, і навіть жителі підросійської частини Слобожанщини є носіями слобідсько-українських етнічних традицій. Ці традиції виникли з традицій регіонів походження сучасного населення краю, розвивалися під впливом місцевих кліматично-географічних умов, соціально-політичних обставин та художніх уподобань. На жаль, чимала частина населених пунктів нашого краю нині значною мірою знищена й тому так важливо зафіксувати характерні особливості народної архітектури українців-слобожан XX – початку XXI ст.

Джерела та література

1. Артюшенко М. М. Історія Боромлі. З найдавніших часів до наших днів. Тростянець, 1999. 672 с.

2. Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А. Свята та побут Слобожанщини : альбом : 2-ге вид., допов. Харків : Колорит, 2008. 143 с.: іл.

3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / передмова, коментар В. В. Кравченка. Харків : Основа, 1991. 256 с.: іл.

4. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування. Київ : Довіра, 1992. 416 с.

5. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. Київ : Видавництво Академії наук УССР, 1959. Т. 4 : Р–Я. 564 с.

6. Данилюк А. Г. Українська хата. Київ : Наукова думка, 1991. 112 с.

7. Дьяченко Н. Т. Этнографические исследования Слободской Украины в XVIII – первой половине XIX ст. (Историко-этнографическое исследование) : автореф. дисс. … канд. ист. наук. Киев : Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рыльского, 1971. 28 с.

8. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд. Очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. Харьков : Изд. губ. стат. комитета, 1898. Т. 1. 1012 с.

9. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии. *Харьковский сборник* : *литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1893 год* / издание Харьковского губернского статистического комитета [под ред. члена-секретаря комитета В. В. Иванова]. Харьков : Типография губернского правления, 1893. Вып. 7. С. 1–28.

10. Иванов П. В. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате. *Харьковский сборник*. Харьков, 1889. Вып. 3. С. 35–66.

11. Максимов В. Л. Саманная изба / под ред. проф. А. М. Соколова. Петроград : Издание Главного управления землеустройства и земледелия, 1915. Вып. 2. 128 с.: илл.

12. Марзеев А. Н. Жилища и санитарный быт сельского населения Украины. Харьков : Научная мысль, 1927. 196 с.: планы, карты, илл.

13. Муравський шлях – 97 : матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / упоряд. Красиков М., Олійник Н., Осадча В., Семенова М. Харків : ХДІК, 1998. 360 с.

14. Оковита К. О. Великобурлуччина (сторінки історії). Харків : МСУ, 2000. 528 с.

15. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археограф. комісія та ін. ; упоряд.: В. О. Пірко, О. І. Гуржій ; редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1991. 220, /3/ с., [24] л. іл.

16. Парамонов А. Ф., Рибальченко Р. К. Хутори, млини, вітряки, шинки Слобожанщини. Київ : Харківський приватний музей міської садиби ; Стилос, 2007. 104 с.

17. Самойлович В. П. Українське народне житло. Київ : Будівельник, 1972.

18. Сілецький Р. Поминальні мотиви в будівельній обрядовості українців. *Народознавчі зошити*. 2001. № 3. С. 479–482.

19. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / підготовка тексту й мовна редакція Л. Ушкалова ; слово до читача, примітки та післямова В. Фрадкіна. Харків : Акта, 2002. 282 с.

20. Сушко В. А. Народна архітектура в світоглядних уявленнях українців (на прикладі вірувань, пов'язаних з будівництвом житла). *Міжнародна науково-практична конференція «Традиційна народна культура: збереження самобутності в умовах глобалізації» : тези доповідей*. Харків : Регіон-інформ, 2004. С. 135–141.

21. Сушко В. А. Народне житлове будівництво українців Слобожанщини. *Acta Universitat is Palackianae Olomucensis. Faculta Philosophica. Philologica 97–2008: Ucrainica III. Současná Ukrajinistika: Problémy jazyka, literatury a kultury*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2008. 2. část. C. 673–676.

22. Сушко В. А. Сучасний стан української народної архітектури на Харківщині (на прикладі с. Липці Харківського району Харківської області) . *VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (наукові доповіді та повідомлення)*. Київ ; Харків : Рідний Харків, 1997. Ч. 2. С. 289–291.

23. Таранушенко С. А. Козіївка / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Харків : Харк. приват. музей міськ. садиби, 2010. 56 с. : іл.

24. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв. Харків : Музей українського мистецтва, Друкарня вид-ва «Пролетарій», 1928. 9 с., XXXVI табл., іл.

25. Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. : монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріа-

ли / упоряд.: О. О. Савчук, М. М. Красиков, С. І. Білокінь ; передм. С. І. Білоконя ; підготовка тексту та прим. О. О. Савчука, М. М. Красикова ; авт. післямови та наук. ред. М. М. Красиков. Харків : Видавець Савчук О. О., 2011. 696 с., 702 іл. (Серія «Слобожанський світ». Вип. 1).

26. Таранушенко С. А. Старі хати Харкова : [альбом] / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису, Харк. приват. музей міськ. садиби. Харків : Харк. приват. музей міськ. садиби, 2010. 168 с. : іл.

27. Таранушенко С. А. Українські народні меблі. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2011. 52 с., фотогр.

28. Традиційна народна культура Дворічанського району Харківської області / упоряд. М. Семенова. Харків : Регіон-інформ, 2001. 160 с.

29. Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні : словник народної термінології / наук. ред. М. Кодак. Київ : Артанія, 1997. 312 с.: іл.

30. Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. Київ : Будівельник, 1970. 192 с.

References

1. ARTIUSHENKO, Mykola. *History of Boromla. From the Most Ancient Times to the Present Days.* Trostianets, 1999, 672 pp. [in Ukrainian].

2. ASTAKHOVA, Olena, Tetiana KRUPA, Valentyna SUSHKO. *Holidays and Mode of Life of Slobozhanshchyna: An Album: the 2nd ed., revised ed.* Kharkiv: Coloration, 2008, 143 pp.: ills. [in Ukrainian].

3. BAHALII, Dmytro. *History of Sloboda Ukraine.* Prefaced, annotated by Volodymyr KRAVCHENKO; artist, illustrations compiled by Viacheslav RIIAKA. Kharkiv: Osnova, 1991, 256 pp. [in Ukrainian].

4. BULASHEV, Heorhii. *The Ukrainian People in Their Legends, Religious Views and Beliefs: Cosmogonic Ukrainian Folk Views and Beliefs.* Kyiv: Trust, 1992, 416 pp. [in Ukrainian].

5. HRINCHENKO, Borys, compiler. *Dictionary of the Ukrainian Language: In Four Volumes.* Collected by the editorial board of the "Kyivan Past" Journal. Kyiv: The publishing house of the Academy of Sciences of Ukrainian SSR, 1959. Vol. 4: Р–Я [R–Ya], 563 pp. [in Ukrainian].

6. DANYLIUK, Arkhyp. *Ukrainian House*. Kyiv: Scientific Thought, 1991, 112 pp. [in Ukrainian].

7. DYACHENKO, Nikolai. *Ethnographic Studies of Sloboda Ukraine in the 18th – the First Half of the 19th Century (Historical and Ethnographic research):* An author's abstract of a Ph.D. thesis in History. Kiev: M. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnography, 1971, 28 pp. [in Russian].

8. IVANOV, Vasily, ed. *Life and Art of the Peasants of Kharkov Governorate. Starobelsk County. Essays on the Ethnography of the Region.* Kharkov: Publishing House of the Governorate Statistical Committee, 1898, vol. 1, 1012 pp. [in Russian].

9. IVANOV, Vasily. Modern Village in Kharkov Governorate. *Kharkov Collection: Literary and Scientific Supplement to "Kharkov Calendar" on* 1893 / Edition of Kharkov Governorate Statistical Committee [edited by the member-secretary of the committee V. V. Ivanov]. Kharkov: Governorate Administration Publishers, 1893, iss. 7, pp. 1–28 [in Russian].

10. IVANOV, Petr. Folk Customs, Beliefs, Signs, Proverbs and Riddles Related to the Ukrainian House. *Kharkov Collection*. Kharkov, 1889, iss. 3, pp. 35–66 [in Russian].

11. MAKSIMOV, Vladimir. *Mudbrick House*. Editrd by Anatoly SOKOLOV. Petrograd: Edition of the Main Directorate of Land Management and Agriculture, 1915, iss. 2, 128 pp.: ills. [in Russian].

12. MARZEEV, Aleksandr. *Dwellings and Sanitary Activities of Ukraine's Rural Population.* Kharkov: Scientific Thought, 1927, 196 pp., plans, maps, ills. [in Russian].

13. KRASYKOV, Mykhailo, Nataliia OLIYNYK, Vira OSADCHA, Myroslava SEMENOVA, compilers. *Muravsky Trail – 97: Materials of a Complex Folklore and Ethnographic Expedition.* Kharkiv: Kharkiv State Institute of Culture, 1998, 360 pp. [in Ukrainian].

14. OKOVYTA, Klavdiia. *Velykoburluchchyna (Pages of History)* / International Slavic University. Kharkiv, 2000, 528 pp. [in Ukrainian].

15. PIRKO, Vasyl, Oleksandr HURZHII, compilers. *Descriptions of the Kharkiv Governorate in the Late 18th Century. Descriptive and Statistical Sources.* Editorial board's chairperson – Pavlo SOKHAN, deputy chief – Valerii SMOLII. Academy of Sciences of Ukrainian SSR. Archeographic Committee, Institute of History of Ukraine, USSR's Central State Military and Historical Archives, Donetsk State University. Kyiv: Scientific Thought, 1991, 220, /3/ pp., [24] fols. of ills. [in Ukrainian].

16. PARAMONOV, Andrii, Rostyslav RYBALCHENKO. *Farms, Mills, Windmills, Taverns of Slobozhanshchyna.* Kyiv: Kharkiv Private Museum of the City Manor; Stylos, 2007, 104 pp. [in Ukrainian].

17. SAMOILOVYCH, Viktor. *Ukrainian Folk Housing.* Kyiv: Builder [in Ukrainian].

18. SILETSKYI, Roman. Commemorative Motifs in the Building Rites of Ukrainians. *The Ethnology Notebooks*, 2001, no. 3, pp. 479–482 [in Ukrainian].

19. SUMTSOV, Mykola. *Slobozhahshcnyna Residents. A Historical and Ethnographic Study.* Text preparation and linguistic editing – Leonid USHKALOV, prefaced, annotated and postface-authored by Volodymyr FRADKIN. Kharkiv: Kharkiv Acta, 2002, 282 pp. [in Ukrainian].

20. SUSHKO, Valentyna. Folk Architecture in the Worldview of Ukrainians (Exemplified by the Beliefs Related to Dwelling Building). *International Theoretical and Practical Conference «Traditional Folk Culture: Preservation of Originality in the Conditions of Globalization»*: *Abstracts of Reports.* Kharkiv: Rehion-inform, pp. 135–141 [in Ukrainian].

21. SUSHKO, Valentyna. Folk Housing Construction of Ukrainians of Slobozhanshchyna. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis [Journal of Palacký University Olomouc]. Faculta Philosophica [Philosophy Faculty]. Philologica 97–2008: Ucrainica III. Současná Ukrajinistika: Problémy jazyka, literatury a kultury.* 2 část *[Philology 97–2008: Ukrainian Studies, vol. 3. Modern Ukrainian Studies: Problems of the Language, Literature and Culture. Part 2].* Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci [Palacký University Olomouc], 2008, pp. 673–676 [in Ukrainian].

22. SUSHKO, Valentyna. The Current State of Ukrainian Folk Architecture in the Kharkiv Region (Exemplified by the Village of Lyptsi of Kharkiv District in Kharkiv Region). *The 8th All-Ukrainian Scientific Conference «Historical Local History and Culture»* (*Scientific Reports and Reviews).* Kyiv; Kharkiv: Native Kharkiv, 1997, part 2, pp. 289–291 [in Ukrainian].

23. TARANUSHENKO, Stefan. *Koziivka*. V. Vernadskyi National Library of Ukraine, Manuscript Institute. Kharkiv: Kharkiv Private Museum of the City Manor, 2010, 56 pp.: ills. [in Ukrainian].

24. TARANUSHENKO, Stefan. *The Art of Slobozhanshchyna in the 17th–18th Centuries.* Kharkiv: Ukrainian Art Museum, Proletarian Publishing House's First Printing House, 1928, 9 pp., 36 tables, ills. [in Ukrainian].

25. TARANUSHENKO, Stefan. Scientific Heritage. The Kharkiv Period. Studies of 1918–1932: Monographic Editions, Papers, Reviews, Appendices, Studies on Taranushenko, Illustrations, and Reference Materials. Compiled by Oleksandr SAVCHUK, Mykhailo KRASYKOV and Serhii BILOKIN. Prefaced by Serhii BILOKIN. Text is prepared and annotated by Oleksandr SAVCHUK and Mykhailo KRASYKOV. Postfaced and scientifically edited by Mykhailo KRASYKOV. Kharkiv: Savchuk O. O. Publisher, 2011, 696 pp., 702 ills. (*The World of Slobozhanshchyna* Series. Iss. 1) [in Ukrainian].

26. TARANUSHENKO, Stefan. *Old Houses of Kharkiv: [An Album];* V. Vernadskyi National Library of Ukraine, Manuscript Institute, Kharkiv Private Museum of the City Manor. Kharkiv: Kharkiv Private Museum of the City Manor, 2010, 168 pp.: ills. [in Ukrainian].

27. TARANUSHENKO, Stefan. Ukrainian Folk Furniture. Kharkiv: Kharkiv Private Museum of the City Manor, 2011, 52 pp., photos [in Ukrainian].

28. SEMENOVA, Myroslava, compiler. *Traditional Folk Culture of Dvorichna District in Kharkiv Region.* Kharkiv: Region-Inform, 2001, 160 pp. [in Ukrainian].

29. SHEVCHENKO, Yevhen. *Folk Woodworking in Ukraine: Dictionary of Folk Terminology.* Scientifically edited by Mykola KODAK. Kyiv: Arthania, 1997, 312 pp.: ills. [in Ukrainian].

30. YURCHENKO, Petro. *Wooden Architecture of Ukraine.* Kyiv: Builder, 1970, 192 pp. [in Ukrainian].

Отримано / Received 04.11.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 392:304.2:316.75]:(447.41)]]:004.775:355.01(477:470)“20”
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.122

БЕХ КАТЕРИНА
кандидатка історичних наук, учений секретар Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6779-623X

BEKH KATERYNA
a Ph.D. in History, a scientific secretary of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6779-623X

Бібліографічний опис:

Бех, К. (2024) Сімейна обрядовість у реаліях сучасної Київщини: історіографічний огляд та перспективи вивчення. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 122–129.

Bekh, K. (2024) Family Rites in the Realities of Modern Kyiv Region: a Historiographical Review and Prospects for Study. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 122–129.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

СІМЕЙНА ОБРЯДОВІСТЬ У РЕАЛІЯХ СУЧАСНОЇ КИЇВЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ

Анотація / Abstract

У статті досліджено особливості трансформації сімейної обрядовості на Київщині в умовах сучасних соціокультурних змін, зокрема, війни, глобалізації, урбанізації та впливу цифрових технологій. Розглядається роль сім’ї як носія національних традицій, моральних цінностей та чинника соціальної стабільності. У публікації підкреслено значення сімейної обрядовості як важливого чинника патріотичного виховання молоді, адже родинна традиція не лише відтворює культурну пам’ять, а й формує активну громадянську позицію, сприяє консолідації суспільства в умовах викликів воєнного часу. Акцент зроблено на змінах у традиційних обрядах під впливом урбанізації, глобалізації, технологій та війни. Наведено джерельну базу зібраних свідчень очевидців, документальних збірок, електронних платформ та публікацій, що висвітлюють особливості сучасного сімейного життя та обрядової практики на Київщині. Увагу приділено також змінам у гендерних ролях у сім’ї, зростанню відповідальності жінок у збереженні традицій та підтримці родинного укладу. Порушено питання про психологічний аспект сімейної обрядовості, який виконує важливу роль емоційної підтримки, стабілізації психоемоційного стану членів родини в умовах стресу, втрат і тривалої невизначеності.
Ключові слова: сімейна обрядовість, повсякдення сім’ї, патріотичне виховання, національна ідентичність, реалії війни, свідчення очевидців війни, міський простір, соціальні та екологічні аспекти міста.

The peculiarities of the transformation of family rites in the Kyiv region in the context of contemporary socio-cultural changes, including war, globalization, urbanization, and the impact of digital technologies, are studied in the article. The signifacance of the family as a carrier of national traditions, moral values, and a factor of social stability is considered. The importance of family rites

as an important factor in the patriotic education of young people is emphasized in the published work. Thus, the family tradition reproduces cultural memory as well as also forms an active civic position, and contributes to the consolidation of society in the conditions of wartime challenges. The emphasis is placed on the changes in traditional rites under the influence of urbanization, globalization, technologies and war. The source base of the collected eyewitness accounts, documentary collections, electronic platforms, and publications highlighting the peculiarities of modern family life and ritual practice in the Kyiv region is submitted. Attention is also paid to changes in gender roles in the family, the growing responsibility of women in preserving traditions and maintaining the family way of life. The issue of the psychological aspect of family rituals is raised, which plays an important role of emotional support, stabilizing the psycho-emotional state of family members in the conditions of stress, loss, and prolonged uncertainty.

Keywords: family rites, everyday family life, patriotic education, national identity, war realities, eyewitness accounts, urban space, social and environmental aspects of the city.

Сімейна обрядовість завжди була важливою частиною української культури, відображаючи етнічні цінності, соціальні норми та національну ідентичність. Сім'я є транслятором і ретранслятором норм, традицій та етнічних цінностей. Вона відіграє унікальну роль у суспільстві, виконуючи низку життєво важливих функцій: народження, виховання, розвиток та соціалізація майбутніх поколінь. Як один з найдавніших соціальних інститутів сім'я не лише формує особистість, а й відображає загальні тенденції, виклики та суперечності, притаманні суспільству в різні історичні періоди.

Стабільність і гармонійне функціонування родини є ключовою умовою для сталого розвитку суспільства та збереження національної ідентичності. Саме через сімейні традиції передається історична пам'ять, духовні й моральні цінності, що об'єднують покоління та формують почуття належності до свого народу. Вважається, що сім'я закладає основи світогляду, навчає поваги до культурної спадщини, сприяє збереженню мови, звичаїв і моральних орієнтирів, які становлять фундамент національної самобутності.

Сімейна обрядовість Київщини, як і всієї України, зазнала значних змін упродовж XX – на початку XXI ст. Ці трансформації зумовлені радянською політикою, урбанізацією, глобалізацією, змінами в сімейних цінностях, а також технологічним прогресом. Відбулося як зникнення окремих традиційних елементів, так і поява нових форм обрядовості, адаптованих до сучасних умов.

Сім'я як складна функціональна система здатна виступати своєрідним буфером між особистістю та суспільством, що переживає динамічні зміни. У часи розпаду старих ідеологічних, політичних, культурних відносин вона залишається єдиною сталою структурою, яка здатна до саморегуляції, адаптації та збереження фундаментальних засад людського співіснування. Через сімейні традиції, міжпоколінну комунікацію та особистісні зв'язки передається життєвий досвід, закріплюються моделі поведінки, які допомагають людині знаходити внутрішню рівновагу в періоди нестабільності.

В умовах війни сімейне повсякдення та обрядовість набувають особливого значення, оскільки традиційні ритуали та звичаї виконують не лише культурну, а й важливу психологічну та соціальну функції. Родинні обряди стають засобом збереження національної ідентичності, джерелом духовної підтримки та механізмом адаптації до нових реалій. Вони допомагають людині відчувати зв'язок з минулим, знаходити опору у звичних ритуалах та зберігати внутрішню рівновагу в умовах невизначеності.

На Київщині, регіоні, що зазнав окупації та важких наслідків воєнних дій, відбуваються трансформації сімейної обрядовості саме під впливом соціальних і психологічних викликів. Війна змінює всі аспекти життя громад: зростає рівень стресу, змінюються моделі поведінки, переосмислюються життєві цінності. У таких умовах сімейні обряди стають важливим механізмом єднання поколінь, що дозволяє людям підтримувати моральну силу, відчувати спільність і спадкоємність традицій навіть у складних обставинах.

У період кризових змін, суспільних потрясінь і загострення соціально-економічних проблем роль сім'ї як фундаментального суспільного осередку набуває

особливої актуальності. Вона виконує не лише функцію захисту й підтримки своїх членів, а й виступає важливим стабілізуючим чинником, що забезпечує тяглість традицій, моральних цінностей і культурної ідентичності. Вивчення сімейної обрядовості в цей період є вкрай важливим для розуміння того, як українці адаптуються до викликів війни, які елементи культури та повсякдення залишаються незмінними, а які зазнають трансформацій.

З часу окупації/деокупації Київщини різними фахівцями було активізовано фіксацію наслідків воєнних дій. Зокрема, до збору свідчень про сучасні реалії життя на Київщині долучилися громадські активісти, музейні працівники, архівісти, журналісти, місцеві краєзнавці. Значний масив фактажу оприлюднено на просторах Інтернету: сайтах науково-дослідницьких центрів, архівів, бібліотек, електронних ЗМІ, місцевих рад, громадських та волонтерських організацій, а також на публічних сторінках соціальних мереж. Сучасні інноваційні засоби дозволяють зібраний масив свідчень зберігати та представляти для громадськості у різноформатному контенті (відео-, аудіофайли, фотографії, тексти).

Загалом з часу повномасштабного вторгнення бібліотеки отримали нові орієнтири для своєї діяльності від Департаменту культури та туризму Київської обласної військової адміністрації (КОВА). Одними із завдань бібліотечних колективів стали збір та збереження у вільному доступі свідчень очевидців російсько-української війни [13]. Зокрема, для осягнення проблематики стану побутування та особливостей сімейної обрядовості в сучасних реаліях на Київщині варті уваги укомплектовані вебліографічні матеріали «Свідчення очевидців подій війни росії проти України» на сайті Національної історичної бібліотеки України [15]. Серед низки розміщених розповідей, спогадів та щоденників трапляються свідчення інтерв'юерів, що стосуються сімейної тематики [15]. Джерельну базу складають також воєнні хроніки регіону в дитячих есе та віршах, збір яких був організований Київською обласною бібліотекою для дітей у межах реалізації проєкту «Сила слова» [6].

Задля викриття порушень законів та звичаїв ведення війни, перекручувань історичних подій та згодом притягнення до відповідальності росіян на державному рівні було реалізовано ініціативу зі створення спеціальних цифровізованих платформ для збору свідчень про російські воєнні злочини. Розробники наголошують, що вони дотримуються міжнародних стандартів, захищають інформацію та свідків, зберігають інформацію для здійснення правосуддя відповідно до українського законодавства, а також у Міжнародному кримінальному суді в Гаазі [5]. Зокрема, однією такою платформою є електронний воєнний щоденник «Свідок» [14]. Цей ресурс є багатофункціональним, адже на ньому можна як залишити власні спогади про пережиті події (зокрема, й анонімно), так і стати читачем численних розповідей очевидців воєнних реалій. Значна частина розміщених оповідей стосується саме Київщини – проблем виживання в окупації, відновлення життєустрою після деокупації, а також питань про повсякдення та функціонування сім'ї в умовах, спричинених воєнним станом. Ці матеріали є цінним для подальшого наукового опрацювання, адже зафіксовані від перших осіб та окреслюють чітку позицію і реакцію оповідача на ті чи інші суспільно-культурні виклики у воєнний час.

Джерелами до вивчення функціонування сімейної обрядовості мешканців Київщини в сучасних реаліях слугують опубліковані (на паперових та електронних носіях) збірки різних укладачів – науковців, письменників, громадських активістів, журналістів, правозахисників тощо. Однією з таких є публіцистична книга В. Покатіс «Незламні» [12], у якій уміщено 30 історій жінок-військовичок, парамедикинь, волонтерок, засновниць фондів і притулків, адвокаток. У збірці йдеться про силу й стійкість українського духу, про жіночу єдність, про моральну напруженість, коли треба покинути домівку й рятувати сім'ю, а потім країну, про якості, що їх українки відкрили в собі з початком війни, про те, як вони допомагають армії та мріють відновлювати країну [3].

Цінною як джерело інформації про воєнні реалії є книга «Рани землі Бучанської» [4], написана письменницею з м. Ворзеля О. Воробйовою, яка стала безпосереднім свідком злочинів росій-

ських окупантів у Бучанському районі. Авторка після деокупації рідного міста почала записувати свідчення трагічних подій, укомплектувавши їх у формі нарисів та художніх роздумів. Усі описані нею події підтверджені фактами та розповідями інших мешканців окупованих навколишніх населених пунктів.

Резонансним відлунням пережитих подій стали книги О. Фещенко, жительки м. Бородянки. Авторка зібрала чималий фактаж зі свідченнями мешканців Бородянщини у кілька збірок «Живі історії» [18]. У книгах зафіксовано історії цивільних людей, котрі постраждали внаслідок російської агресії в Бородянській громаді. У кожного з героїв свій біль та особиста трагедія. Авторка намагалася донести єдину правду про російську агресію до кожного, закликати світову спільноту до радикальних дій для припинення цієї несправедливої та геноцидної війни. Унікальністю цього проєкту громадської діячки є те, що в книгах уміщено Q-коди, які ведуть до бази оригінальних записів голосів свідків війни. У доробку волонтерки є також документально-художні видання, що висвітлюють воєнну тематику через поетичне слово, зокрема, «Мереживо перемоги», «Мереживо війни» [7].

Цікавість серед громадськості викликає збірка спогадів і роздумів «Київ. Жінки. Війна». Зокрема, ця книга була підтримана в організації вирішення питань з оприлюднення та презентації Департаментом суспільних комунікацій Київської міської державної адміністрації. Авторами збірки стали киянки, які поділилися своїми життєвими історіями під час війни та її супутніх загроз [1].

Важливими джерелами до вивчення сімейної проблематики, зосібна, особливостей сучасної обрядової практики, можуть слугувати законодавчі документи, що регламентують ключові етапи життя людини – народження, шлюб, усиновлення, розлучення, смерть. Відтак у цьому контексті офіційні документи та статистичні дані є тими джерелами, що дозволяють простежити, як війна впливає на традиційні форми родинного укладу, правові відносини між членами сім'ї та проведення обрядових практик.

З огляду на масштабні трансформації, спричинені війною, особливої уваги заслуговує аналіз змін у системі родинних обрядів, які тривалий час слугували стабілізуючим чинником у суспільстві. Військові дії порушують звичні моделі поведінки, змінюють форми міжособистісного спілкування, спричиняють тимчасову або постійну міграцію членів родини, розлуку, втрату близьких. У таких умовах трансформація традиційних обрядових практик є не лише неминучою, а й потребує осмислення та фіксації. Законодавчі акти, ухвалені під час воєнного стану, часто містять норми, які тимчасово змінюють або адаптують традиційні правові процедури. Наприклад, було спрощено порядок реєстрації шлюбу в умовах бойових дій, дозволено державну реєстрацію актів цивільного стану військовослужбовцями чи представниками органів місцевої влади. Змінилися також правила усиновлення, опіки та виїзду дітей за кордон. Усе це безпосередньо впливає на обрядову сторону подій – як саме відбуваються весілля, хрестини, поховання тощо. Водночас законодавчі документи нині відіграють важливу роль у впорядкуванні культурно-обрядових процесів, забезпечуючи їхню законність і соціальну значущість.

Поряд із законодавчими джерелами важливу роль відіграють статистичні дані, які надають можливість оцінити масштаби змін у сімейному житті. Наприклад, показники реєстрації шлюбів і розлучень, народжуваності та смертності, усиновлення дітей, внутрішнього переміщення сімей – усе це створює кількісну картину трансформацій родинного повсякдення. Такі дані дозволяють не лише зафіксувати загальні тенденції, а й установити зв'язок між соціальними потрясіннями та змінами в культурних і обрядових практиках.

Особливе значення має й аналіз практики поховань та вшанування пам'яті полеглих під час війни. Тут законодавчі та статистичні джерела також відображають нові форми обрядовості: поява меморіальних церемоній, проведення поховань у польових умовах, зміни в ритуалі прощання та поминання. Усе це свідчить про адаптацію традицій до екстремальних умов. Таким чином, поєднання аналізу нормативно-правових документів та статистичної інформації дає змогу цілісно осмислити, як війна трансформує родин-

не життя українців, змінює форми обрядовості та впливає на щоденну практику сім'ї. Ці джерела відкривають перспективи для глибшого розуміння сучасної історії, соціальної адаптації та культури в умовах кризи.

Чи не найціннішим джерелом вивчення сучасної сімейної обрядовості та культури й повсякдення загалом є зібрані дослідниками власні польові матеріали і спостереження. Зокрема, група дослідників Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України працювала в цьому напрямі в межах проєкту «Сучасне воєнне повсякдення громад Київщини». Відзначимо, що при підготовці власних досліджень та наукових міркувань нами було опрацьовано значний масив наукової бази. Відтак зазначаємо, що як об'єкт вивчення сучасна сім'я потрапляє в дослідницьке коло етнологів, соціологів, демографів, психологів, правознавців. Свої спостереження та погляди на розвиток, функціонування, життєдіяльність та культуру сучасної сім'ї науковці резюмували в низці публікацій. Аналіз власних польових записів про повсякденні практики людності Київщини дозволяє простежити, як змінюється взаємодія між членами родини, які нові символи виникають, як трансформується традиційно-обрядова культура сім'ї та громади загалом. Наприклад, хрестини, весілля, поминальні обряди та святкування релігійних і державних свят часто поєднуються з волонтерськими ініціативами, благодійними акціями та вшануванням пам'яті загиблих.

Авторкою у 2022 році було підготовлено статтю «Весілля в умовах війни як складова сучасної етнокультури українців» [2]. У ній зазначено про значне скорочення обрядового комплексу весілля, натомість відбулася поява нових форм укладення шлюбу. Зокрема, запроваджено спрощену процедуру засвідчення шлюбу у прифронтових та фронтових зонах, дозволену офіційними актами. Публікація містить значний опис нової атрибутики, що набуває патріотичного смислу навіть на вузьких сімейних святах. Зазначено також про роль сучасної жінки, про формування ного образу військового/військової.

Зауважимо, що однією з помітних особливостей сучасної сім'ї є зміщення акцентів функціонування ролей жінки та чоловіка. Сьогодні здебільшого традиційні аспекти повсякдення сім'ї зберігаються серед населення Київщини, водночас як в одному з найбільш прогресуючому та урбанізованому регіоні України є можливості для розвитку кожного індивіда сім'ї. А саме відбувається професійна реалізація як чоловіка, так і жінки. Чимало сімей не розподіляють життєдіяльність та життєзабезпечення на суто чоловічі чи жіночі обов'язки. Крім цього, зауважимо про зростання ролі жінки: воєнні реалії поклали більше обов'язків на дружин/матерів у плані розвитку та підтримки існування сім'ї, поки чоловік/батько несе військову службу. Нині роль жінки зростає не лише в межах сімейного осередку, жіноче представництво набуває значимості в суспільстві, оскільки жіноцтво долучається до лав Збройних Сил України. У цьому контексті помітно видозмінився й образ чоловіка, який, окрім своїх звичних обов'язків (господарство, фінансове забезпечення, виховання) перебирає на себе безпосередню роль захисника своєї сім'ї та країни.

Питання перерозподілу ролей та адаптації сімей до нових умов, викликаних воєнним станом, розглядає Л. Слюсар у статті «Українська сім'я в умовах війни» [16]. Дослідниця зазначає й інше: в умовах війни та викликаної війною соціально-економічної дезорганізації сім'я стає опорою: сімейна солідарність, взаємодопомога, турбота, обмін діяльністю та матеріальними ресурсами між членами сім'ї надають можливість налагодити життєдіяльність, а іноді й захистити життя [16, с. 3]. Додамо, що сім'я відіграє ключову роль у формуванні внутрішнього світу людини, акумулюючи в собі основні функції суспільства та моделюючи різноманітні соціальні зв'язки. Саме в родинному середовищі дитина отримує первинний досвід комунікації, навчається розрізняти добро і зло, формує систему моральних координат, яка згодом визначає її життєві пріоритети. У процесі сімейного виховання відбувається закріплення виховних норм і моделей поведінки, що сприяють розвитку відповідальності, самостійності, емпатії та поваги до інших. Саме тому особливо важливим є збереження сімейних традицій для дітей, які зростають в умовах війни. Обряди, пов'язані з народженням,

вихованням та святкуваннями, допомагають їм відчути стабільність і підтримку, формують уявлення про культурну спадщину, виховують почуття приналежності до нації. Водночас нові реалії спонукають до переосмислення традицій: сім'ї змушені адаптовувати весільні церемонії, обряди прощання, святкування життєвих подій відповідно до безпекових умов та економічних реалій.

У контексті повсякдення українських сімей, зокрема й Київщини, важливим аспектом є у реабілітація військових, які повертаються з фронту. Родинні традиції та звичаї стають своєрідною терапією, допомагаючи ветеранам відновити зв'язок з мирним життям, інтегруватися в соціум та знайти душевну рівновагу. Спільні сімейні ритуали сприяють відродженню почуття єдності, дозволяють повернутися до звичних моделей спілкування та взаємопідтримки.

Таким чином, сімейна обрядовість у воєнний час виконує не лише традиційну роль збереження культури, а й стає інструментом психологічного захисту, соціальної адаптації та національного єднання. Вивчення цього явища дозволяє глибше зрозуміти динаміку змін у суспільстві та виробити ефективні стратегії підтримки українських сімей у складні часи. Зокрема, цю проблематику порушено в наукових публікаціях гуманітаріїв різного спрямування: С. Петреченко «Роль родини у процесі соціально-психологічної адаптації важкопоранених комбатів» [11], Д. Маліннікова «Сімейна медіація як ефективний метод вирішення спорів в умовах воєнного стану в Україні» [9], І. Шапошникова «Соціальна реабілітація в умовах війни: світовий досвід та проблеми України» [19]. Про адаптативність та сприйняття реалій війни, проведення точкових опитувань, можливості проведення будь-яких досліджень ідеться в публікації «Мілітарна проблематика: соціологічний дискурс» авторського колективу кількох соціологів [8].

Сучасні практики поховання та вшанування загиблих ґрунтовно досліджує О. Таран [17]. У її наукових розвідках чимало матеріалу, який відображає особливості цих ритуалів саме на Київщині. Загалом дослідники зазначають, що в поховальних обрядах зросла роль громад у вшануванні загиблих.

У сучасному світі, де технологічний прогрес, соціальні трансформації та глобалізаційні процеси змінюють характер міжособистісних відносин, значення сім'ї залишається незмінним. Вона не лише передає традиції та цінності, а й адаптується до нових реалій, допомагаючи своїм членам інтегруватися в суспільство, зберігаючи при цьому особисту самобутність і культурну спадщину. Саме завдяки родинним зв'язкам людина відчуває приналежність до спільноти, що додає їй впевненості, внутрішньої рівноваги та здатності долати виклики сучасного світу. Сім'я виступає не лише осередком соціалізації, але й важливим буфером у періоди криз. Як зазначають дослідники, сім'я стає простором стабільності в умовах загроз.

Сімейна обрядовість відіграє важливу роль і в соціальному аспекті. Вона є потужним чинником згуртування родини, сприяє створенню тісних зв'язків між членами сім'ї, дає відчуття приналежності до роду, громади та нації. Дослідники зазначають, що цінності кожного індивіда лежать в основі політичної культури держави та значною мірою визначають її зовнішню і внутрішню політику, формують національну ідентичність [10, с. 93]. Протягом свого життя в сімейному колі людина поступово перетворюється на особистість, яка не лише переймає цінності, а й розвиває індивідуальні якості, формує життєву ієрархію пріоритетів. Вона отримує базові орієнтири щодо світогляду, кар'єрних прагнень, професійного самовизначення, творчої самореалізації та особистісного розвитку. Важливим аспектом є те, що сім'я не лише задає напрямок розвитку, а й надає емоційну підтримку, забезпечує психологічну безпеку та мотивацію для досягнення поставлених цілей.

Зібрані свідчення очевидців російсько-української війни, зокрема, у межах проєкту «Сучасне воєнне повсякдення громад Київщини», підтверджують, що багато сімей намагаються відроджувати автентичні сімейні обряди, які були втрачені, значна частина респондентів наголошують про важливість сімейних обрядів, що згуртовують близьких та відновлюють моральний дух.

В умовах повномасштабної війни сімейна обрядовість на Київщині зазнає трансформацій, які водночас виявляють як повернення до традицій, так і їхню адап-

тацію до нових соціальних реалій. Зібрані польові матеріали, свідчення очевидців, а також аналіз наукових і публіцистичних джерел дозволяють стверджувати, що обряди, пов'язані з весіллям, народженням дитини та похованням, не зникають – натомість трансформуються під тиском обставин воєнного часу. З одного боку, війна активізує прагнення відтворювати сімейні обряди як прояв культурної стійкості, опори та ідентичності. З іншого боку, змінилися не лише форми, а й самі смисли. Традиційна сімейна обрядовість – колись стабільна й передбачувана – сьогодні стала більш гнучкою та здатною адаптуватися.

Актуальними напрямами для наукового студіювання є проблематика соціально-культурних трансформацій у сфері сімейних традицій на тлі сучасних соціальних і політичних змін, що безпосередньо пов'язані з війною та економічною нестабільністю. Важливими є також питання збереження культурної спадщини та адаптація традиційних обрядів до нових реалій. У перспективі наукові дослідження варто зосереджувати на соціокультурних змінах, оскільки вони безпосередньо впливають на формування національної свідомості, ідентичності та взаємодії між поколіннями.

Джерела та література

1. Баранівська Т. Історії про війну, жіночу силу та сміливість: у столиці презентували книгу «Київ. Жінки. Війна». *Суспільне. Київ.* 26.01.2024. URL : https://suspilne.media/kyiv/670370-istorii-pro-vijnu-zinocu-silu-ta-smilivist-u-stolici-prezentuvali-knigu-kiiv-zinki-vijna/.

2. Бех К. Весілля в умовах війни як складова сучасної етнокультури українців. *Українознавство.* 2022. № 4. С. 210–219. DOI : https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(85).2022.270124.

3. Віртуальний бібліографічний огляд. «Сучасна українська книга про війну». URL : https://library.vn.ua/downloads/suchasna-ukraiinska-kniga-pro-vijnu.pdf.

4. Воройбова О. Рани землі Бучанської: місто-герой Буча. Vydavnychyї dim «ArtEk», 2023. 38 с.

5. В Україні діє платформа збору свідчень про російські воєнні злочини. *Офіційний портал Києва. Київська міська рада. Київська міська державна адміністрація.* 28 квітня 2022 року. URL : https://kyivcity.gov.ua/news/v_ukrani_diye_platforma_zboru_svidchen_pro_rosiyski_voyenni_zlochini/.

6. Київська обласна бібліотека для дітей. URL : https://child-library.kiev.ua/component/search/?searchword=%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B0%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0&ordering=newest&searchphrase=all&limit=20&limitstart=0.

7. Книжка Ольги Фещенко «Живі історії війни». *Сайт Публічної бібліотеки імені Лесі Українки.* 27.03.2023. URL : https://lukl.kyiv.ua/prezentatsiya-knyhy-olhy0feshchenko-zhyvi-istoriyi-viyny/.

8. Кудринська А., Лапан Т., Химович О. Мілітарна проблематика: соціологічний дискурс. *Науково-теоретичний альманах Грані.* 2022. Т. 25. № 5. С. 53–61. DOI : https://doi.org/10.15421/172261.

9. Маліннікова Д. К. Сімейна медіація як ефективний метод вирішення спорів в умовах воєнного стану в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2023. Т. 35 (74). № 1. С. 36–40.

10. Неприцька Т. І. Формування ціннісних орієнтацій в суспільстві в умовах війни: реалії України. *Політичне життя.* 2022. № 3. С. 93–97.

11. Петреченко С. Роль родини у процесі соціально-психологічної адаптації важкопоранених комбатантів. *Psychology Travelogs.* 2024. № 4. С. 99–113. DOI : https://doi.org/10.31891/PT-2024-4-10.

12. Покатіс В. Незламні. Київ : Yakaboo Publishing, 2023. 256 с.

13. Рибальська А. Коворкінг та «пункт незламності»: оновлені функції бібліотек Київщини під час війни. *Суспільне. Київ.* 06.10.2023. URL : https://suspilne.media/kyiv/588523-kovorking-ta-punkt-nezlamnosti-onovleni-funkcii-bibliotek-kiivsini-pid-cas-vijni/.

14. Свідок. Історія від кожного українця. URL : https://svidok.org/.

15. Свідчення очевидців подій війни росії проти України (розповіді, спогади, щоденники за матеріалами ЗМІ) : вебліографічні матеріали. URL : https://nibu.kyiv.ua/svidch_ochevyd/v6/.

16. Слюсар Л. Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка.* 2023. № 2. С. 3–20. DOI : https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003.

17. Таран О. Громадянські практики вшанування загиблих – нові форми міської комеморації в умовах російсько-української війни. *Народна творчість та етнологія.* Київ, 2023. № 1 (397). С. 36–47.

18. Фещенко О. Живі історії війни. Київ : Ліра-К, 2022. 154 с., фото.

19. Шапошникова І. В. Соціальна реабілітація в умовах війни: світовий досвід та проблеми України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2024. № 12. URL : https://doi.org/10.54929/2786-5738-2024-12-07-02.

References

1. BARANIVSKA, Tamila. Stories about War, Women's Strength and Courage: A Book "Kyiv. Women. War" has been Presented in the Capital. *Social. Kyiv* [online]. Available from: https://suspilne.media/kyiv/670370-istorii-pro-vijnu-zinocu-silu-ta-smilivist-u-stolici-prezentuvali-knigu-kiiv-zinki-vijna/ [in Ukrainian].

2. BEKH, Kateryna. Wedding in the Wartime as a Part of Modern Ethnic Culture of Ukrainians. *Ukrainian Studies*, 2022, no. 4, pp. 210–219. DOI : https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(85).2022.270124 [in Ukrainian].

3. ANON. Virtual Bibliographic Review. "Modern Ukrainian Book about the War" [online]. Available from: https://library.vn.ua/downloads/suchasna-ukraiinska-kniga-pro-vijnu.pdf [in Ukrainian].

4. VOROIBOVA, Olha. *Wounds of the Bucha Land: The Hero City of Bucha.* "ArtEk" Publishing House, 2023, 38 pp. [in Ukrainian].

5. *Kyiv Regional Library for Children* [online]. Available from: https://child-library.kiev.ua/component/search/?searchword=%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B0%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0&ordering=newest&searchphrase=all&limit=20&limitstart=0 [in Ukrainian].

6. The Book by Olha Feshchenko "Living Stories of the War". *Lesia Ukrainka Public Library Website.* 27.03.2023 [online]. Available from: https://lukl.kyiv.ua/prezentatsiya-knyhy-olhy0feshchenko-zhyvi-istoriyi-viyny/ [in Ukrainian].

7. KUDRYNSKA, Anna, Tetiana LAPAN, Oksana KHYMOVYCH. Military Issues: Sociological Discourse. *Scientific and Theoretical Almanac GRANI*, 2022, vol. 25, no. 5, pp. 53–61. DOI : https://doi.org/10.15421/172261 [in Ukrainian].

8. MALINNIKOVA, Daria. Family Mediation as an Effective Means of Disput Resolution in the Conditions of Martial Law in Ukraine. *Scientific Proceedings of V. Vernadskyi Taurida National University.* Legal Education Series. 2023, vol. 35 (74), no. 1, pp. 36–40 [in Ukrainian].

9. NEPRYTSKA, Tetiana. Shaping Value Orientations in a Society in Conditions of War: Reality of Ukraine. *Political Life*, 2022, no. 3, pp. 93–97 [in Ukrainian].

10. Ukraine has a Platform for Collecting Testimony about Russian War Crimes. *Official Portal of Kyiv. Kyiv City Council. Kyiv City State Administration.* April 28, 2022 [online]. Available from: https://kyivcity.gov.ua/news/v_ukrani_diye_platforma_zboru_svidchen_pro_rosiyski_voyenni_zlochini/ [in Ukrainian].

11. PETRECHENKO, Svitlana. The Role of Family in the Process of Social and Psychological Adaptation of Severely Wounded Combatants. *Psychology Travelogs*, 2024, no. 4, pp. 99–113. DOI : https://doi.org/10.31891/PT-2024-4-10 [in Ukrainian].

12. POKATIS, Viktoriia. *Unbreakable*. Kyiv: Yakaboo Publishing, 2023, 256 pp. [in Ukrainian].

13. RYBALSKA, Anna. Coworking and the "Points of Invincibility": Updated Functions of Libraries of the Kyiv Region in the Wartime. *Social. Kyiv.* 06.10.2023 [online]. Available from: https://suspilne.media/kyiv/588523-kovorking-ta-punkt-nezlamnosti-onovleni-funkcii-bibliotek-kiivsini-pid-cas-vijni/ [in Ukrainian].

14. *Witness. A Story from Every Ukrainian* [online]. Available from: https://svidok.org/ [in Ukrainian].

15. *Eyewitness Testimony of the Events of the Russian-Ukrainian War (Stories, Reminiscences, Diaries after the Media Materials): Webliographic Materials* [online]. Available from: https://nibu.kyiv.ua/svidch_ochevyd/v6/ [in Ukrainian].

16. SLYUSAR, Liudmyla. The Ukrainian Family in the Conditions of War. *Demography and Social Economy*, 2023, no. 2, pp. 3–20. DOI : https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003 [in Ukrainian].

17. TARAN, Olena. Civic Practices to Honour the Dead as New Forms of Urban Commemoration in the Conditions of Russian-Ukrainian War. *Folk Art and Ethnology*, 2023, no. 1 (397), pp. 36–47 [in Ukrainian].

18. FESHCHENKO, Olha. *Living Stories of the War.* Kyiv: Lira-K, 2022, 154 pp., photos [in Ukrainian].

19. SHAPOSHNYKOVA, Iryna. Social Rehabilitation in Wartime: Global Experience and Challenges in Ukraine. *Problems of Modern Transformations.* Series: Economics and Management, 2024, no. 12 [online]. Available from: https://doi.org/10.54929/2786-5738-2024-12-07-02 [in Ukrainian].

Отримано / Received 04.10.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 314.1+323.11]:314.04(477.41)“192”
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.130

СКЛЯР ВОЛОДИМИР
доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0020-5973

SKLIAR VOLODYMYR
a Doctor of History, a professor, a chief research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0020-5973

Бібліографічний опис:

Скляр, В. (2024) Бишівський район Київської округи у 20-х роках XX століття: чисельність та етнічний склад населення. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 130–142.

Skliar, V. (2024) Byshiv District of Kyiv Region in the 1920s: Population Size and Ethnic Composition. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 130–142.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

БИШІВСЬКИЙ РАЙОН КИЇВСЬКОЇ ОКРУГИ У 20-х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ: ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

Анотація / Abstract

Дослідження етнодемографічних процесів в Україні має важливе значення в сучасній українській етнології. Статистичні матеріали щодо чисельності та етнічного складу населення, зокрема, дані перепису населення 1926 року, є важливим джерелом у проведенні досліджень етнодемографічних процесів, що відбувалися в 20-х роках XX ст. у Київській окрузі, зокрема й у Бишівському районі. Від початку 30-х років XX ст. ці унікальні статистичні матеріали опинилися у «спецхрані», тож не були доступні для науковців – заборона на їхнє оприлюднення існувала аж до розпаду СРСР. На основі опрацювання матеріалів переписів населення 1926 та 2001 років проведено розрахунки та підготовлено таблиці щодо чисельності та етнічного складу населення Бишівського району.

Бишівський район як окрема адміністративно-територіальна одиниця проіснував з березня 1923 року до березня 1959-го. Від березня 1959-го й до червня 2020 року територія колишнього Бишівського району була в складі Макарівського району Київської області. До Бишівського району 1926 року належало 20 сільських рад, а поселенська мережа складалася зі 108 населених пунктів. Бишівський район характеризувався етнічною однорідністю населення, абсолютним домінуванням за чисельністю на його теренах українців на тлі поодиноких представників етнічних меншин, розселених у дисперсний спосіб. Протягом 1926–2001 років відбулося досить істотне скорочення чисельності населення Бишівського району (у 2,5 рази), попри те, що він розташовувався на незначній відстані від Києва. Це зменшення чисельності було б іще істотнішим, проте сталася евакуація на терени Бишівщини населення із зони відчуження після аварії на Чорнобильській АЕС.

Ключові слова: Бишівський район, Київська округа, перепис населення 1926 року, чисельність населення, етнічний склад населення, адміністративно-територіальний устрій.

The study of ethno-demographic processes in Ukraine is important in modern Ukrainian ethnology. Statistical materials on the number and ethnic composition of the population, in particular, the 1926 census data, form an important source for researching ethno-demographic processes in the 1920s in the Kyiv region, including the Byshiv district. Since the early 1930s these unique statistical materials have been in 'special storage' and are not available for scientists, and a ban on their publication remained in place until the dissolution of the USSR. It is calculated and the tables are prepared on the number and ethnic composition of the population of the Byshiv district after the data of the 1926 and 2001 censuses.

Byshiv district, as a separate administrative-territorial unit, has existed from March, 1923 to March, 1959. The territory of the former Byshiv district has been a part of the Makariv district of Kyiv region. In 1926 the Byshiv district has included 20 village districts, and the settlement network consisted of 108 settlements. The Byshiv district has been characterized by the ethnic homogeneity of the population, absolute dominance of Ukrainians on its territory, with a few representatives of ethnic minorities settled dispersedly. Quite a significant reduction of the population of the Byshiv district (by 2.5 times) has taken place during the 1926 and 2001, despite the fact that it is located at a short distance from Kyiv. This decline would have been even more significant if there had been no evacuation of the population from the exclusion zone after the Chernobyl accident to the Byshiv district.

Keywords: Byshiv district, Kyiv region, 1926 census, population size, ethnic composition of the population, administrative and territorial structure.

Вступ. Дослідження етнодемографічних процесів в Україні загалом, а також в її областях і районах має важливе наукове значення в сучасній українській етнології. Статистичні матеріали щодо чисельності та етнічного складу населення також є значущими стосовно проведення краєзнавчих досліджень, зокрема й Київщини. Це стосується і Бишівського району, що був створений у лютому 1923 року в складі Київської округи Київської губернії.

Досить активно етнодемографічні дослідження проводилися в добу Українського національного відродження 20-х років XX ст. Спричинив виникнення таких наукових студій перепис населення 1926 року. Надзвичайно важливе значення для дослідження чисельності населення та поселенської мережі Київської округи, за матеріалами перепису населення 1926 року, має збірник статистичних матеріалів «Населені місця Київщини. Попередні підсумки перепису 17 грудня 1926 року» [5]. Унікальність цього видання полягає у наведенні статистичних даних щодо чисельності та етнічного складу населення кожного сільського населеного пункту.

У статистичних матеріалах перепису населення 1926 року містяться надзвичайно важливі дані про українське село незадовго перед катаклізмами, що сталися наприкінці 20-х – на початку 30-х років XX ст. Насамперед ідеться про насильницьку колективізацію, зокрема розкуркулення та депортації, а особливо Голодомор 1932–1933 років – геноцид українства. Від початку 30-х років XX ст. ці унікальні статистичні матеріали перепису населення 1926 року опинилися у «спецхрані», тож не були доступні для науковців – заборона на їхнє оприлюднення існувала аж до розпаду СРСР.

Унікальні етнодемографічні дослідження у 20-х – на початку 30-х років XX ст. проводив видатний український науковець Арсеній Хоменко [15]. Наприкінці 30-х років XX ст. вчений був заарештований, його розстріляли у Харкові в січні 1939 року [4]. Науковий доробок А. Хоменка опинився в «спецхрані», тож був недоступним для дослідників аж до початку 90-х років XX ст., як і матеріали перепису населення 1926 року. Зі здобуттям Україною Незалежності відновилися етнодемографічні наукові студії, зокрема і за статистичними матеріалами перепису населення 1926 року. Однак спеціальних досліджень, де б аналізувалися етнодемографічні процеси 20-х років XX ст. на Київщині та в її районах, на жаль, не існує й досі.

Головним джерелом для дослідження етнодемографічних процесів у Бишівському районі є статистичні дані переписів населення. На основі опрацювання матеріалів перепису населення 1926 року [5] проведено розрахунки та підготовлено таблицю № 1. Узагальнено статистичні дані в абсолютних та у відносних показниках, визначено чисельність та етнічний

склад населення Бишівського району загалом, 20 с. р. та 108 населених пунктів. На основі порівняльного аналізу статистичних матеріалів переписів населення 1926 та 2001 років створено таблицю № 2. Проведено порівняльний аналіз змін чисельності населення за 1926–2001 роки колишнього Бишівського району та його с. р. у межах 1926 року.

Джерелом для дослідження змін адміністративно-територіального устрою, які стосувалися Київщини (округи та області), є постанови ВУЦВК УСРР 20-х – 30-х років XX ст. [7–12]. Важливим документом для вивчення змін адміністративного устрою Бишівщини став довідник «Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918–2010 роки» [1]. У цьому виданні оприлюднено постанови ВР УРСР та ВР України, а також ухвали (рішення) Київської обласної ради 50–90-х років XX ст. щодо змін територіального підпорядкування. Адміністративно-територіальна реформа 2020 року відбилася у постановах ВР України та КМ України [6; 13].

У фундаментальному виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Київська область» зафіксовано історію окремих населених пунктів колишнього Бишівського району, однак без використання матеріалів перепису населення 1926 року [3, с. 131]. Журналіст і краєзнавець Є. В. Букет підготував низку публікацій щодо історії населених пунктів Бишівщини [2]. Однак у цих виданнях також відсутня інформація щодо чисельності та етнічного складу населення цього району у 20-х роках XX ст. Запропонована стаття сприятиме розширенню знань щодо історичного минулого Бишівщини.

Виклад основного матеріалу. ***Чисельність населення та поселенська мережа Бишівського району в 1926 році.*** Бишівський район було створено 1923 року в межах Київської округи Київської губернії [7]. У 1926 році до його складу входили 20 сільських рад (с. р.). Поселенська мережа Бишівщини вміщувала 108 населених пунктів: 20 сіл, 79 хуторів, 5 урочищ, 3 колонії, 1 ферму. Центрами усіх с. р. були села, а Мар'янівської – хутір (див. табл. 1).

У 1926 році Бишівський район межував: на заході – з Брусилівським, на півночі – з Макарівським, на сході – з Бударівським і Васильківським районами Київської округи, а на півдні – з Корнинським і Фастівським районами Білоцерківської округи.

Серед загальної кількості населених пунктів Бишівського району 1926 року частка сіл становила 18,51 % (20 сіл зі 108 населених пунктів). Найбільш розповсюдженим типом сільського населеного пункту цього району був на той час хутір. У 1926 році частка хуторів серед загальної кількості населених пунктів Бишівського району досягала 73,15 % (79 хуторів). Усі 5 урочищ входили до складу Мар'янівської с. р. Колонії були у Лишнянській с. р. (Осикове), Мар'янівській с. р. (Павлинівка), Мостищенській с. р. (Постройки). Ферма Чорногородська існувала у Чорногородській с. р. (див. табл. 1).

Загальна чисельність населення Бишівського району становила у 1926 році 30 808 осіб, які мешкали у 7 006 домогосподарствах (д. г.). Усе без винятку населення в цьому районі було сільськими мешканцями. Жодного міського поселення 1926 року, як, до речі, й нині, на цих теренах не було. Середня чисельність населення однієї с. р. Бишівського району того ж року досягала 1 540 осіб, а середня чисельність населення 1 населеного пункту становила 285 осіб. 10 д. г. Бишівщини налічували 44 особи (див. табл. 1).

Чисельність населення кожної з 20 с. р. Бишівського району помітно відрізнялася. Найбільшою за чисельністю населення поміж усіх с. р. у 1926 році був районний центр (Бишівська с. р.) – 4 715 осіб, де було також і найбільше д. г. – 1 154. Досить значною була чисельність населення Гружчанської – 3 209 осіб (743 д. г.), Чорногородської – 2 391 особа (531 д. г.), Ясногородської – 2 186 осіб (493 д. г.), Лишнянської – 2 107 осіб (465 д. г.) с. р. (див. табл. 1).

Чисельність населення семи с. р. Бишівського району складала у 1926 році від 1 тис. до 2 тис. осіб: Пашківської – 1 895 осіб (464 д. г.), Новосільської – 1 733 особи (397 д. г.), Козичанської – 1 650 осіб (376 д. г.), Вітрівської – 1 581 особа (339 д. г.), Соснівської – 1 407 осіб (313 д. г.), Мостищенської – 1 071 особа (241 д. г.), Яблунівської – 1 041 особа (217 д. г.). В інших восьми с. р. від 500 до 1 тис. осіб: Вульшанської – 839 осіб (201 д. г.),

Юрівської – 799 осіб (193 д. г.), Веселослобідської – 782 особи (182 д. г.), Горобіївської – 773 особи (179 д. г.), Мар'янівської – 704 особи (122 д. г.), Левонівської – 694 особи (146 д. г.), Ястребнської – 657 осіб (150 д. г.), а найменше Старицької – 574 особи (111 д. г.) (див. табл. 1).

Поміж усіх с. р. Бишівського району 1926 року найбільше населених пунктів нараховувалося у Лишнянській с. р. – 19, а також у Бишівській та Вітрівській с. р. – по 11. Найменше населених пунктів (по 1) було у Старицькій та Яблунівській с. р. Середня кількість населених пунктів у 1 с. р. складала 5 населених пунктів. Найбільше хуторів було у Лишнянській с. р. – 17, а також у Бишівській та Вітрівській – по 10 (див. табл. 1).

Село Бишів (раніше містечко та волосний центр) було найбільшим за чисельністю мешканців населеним пунктом у 1926 році – 4 164 особи (1 042 д. г.). Значною була чисельність населення ще 10 сіл: Грузьке – 3 140 осіб (729 д. г.), Чорногородка – 2 232 особи (497 д. г.), Пашківка – 1 772 особи (435 д. г.), Ясногородка – 1 622 особи (366 д. г.), Новосілки – 1 569 осіб (359 д. г.), Козичанка – 1 364 особи (315 д. г.), Соснівка – 1 258 осіб (285 д. г.), Лишня – 1 229 осіб (272 д. г.), Мостище – 1 056 осіб (237 д. г.), Яблунівка – 1 041 особа (217 д. г.). У 9 селах чисельність населення не досягала 1 тис. осіб: Вітрівка – 795 осіб (175 д. г.), Весела Слобода – 738 осіб (173 д. г.), Вульшка – 703 особи (169 д. г.), Горобіївка – 688 осіб (162 д. г.), Юрівка – 578 осіб (145 д. г.), Старицьке – 574 особи (111 д. г.), Ботушівка – 489 осіб (103 д. г.), Левонівка – 488 осіб (107 д. г.), Ястребна – 442 особи (108 д. г.) (див. табл. 1).

У 1926 році у всіх 20 селах Бишівщини мешкало 25 942 особи, що складало 86,21 % від загальної чисельності населення району (30 808 осіб), хоча села складали лише 18,51% (20 зі 108) від загальної кількості населених пунктів. Тобто села були головним осередком територіального розміщення населення у Бишівському районі. Середня чисельність населення одного села Бишівського району досягала у 1926 році 1 297 осіб (див. табл. 1).

Разом у 79 хуторах Бишівщини в 1926 році мешкали 4 253 особи. Середня чисельність населення 1 хутора складала 54 особи. Відчутно меншою була середня чисельність населення 1 урочища – 44 особи. У 5 урочищах Мар'янівської с. р. мешкали 222 особи. Ще 391 особа мешкала у 3 колоніях. Середня чисельність 1 колонії виявилася вищою – 130 осіб (див. табл. 1).

За чисельністю мешканців зі 108 населених пунктів найбільше виявилося тих, де чисельність населення не перевищувала 100 осіб – 74. У 17 населених пунктах чисельність населення складала від 101 особи до 500 осіб, у 6 населених пунктах – від 501 до 1 000 осіб, у 8 населених пунктах – від 1 001 до 2 000 осіб. І лише в 3 селах чисельність населення перевищувала 2 тис. осіб (Бишів, Грузьке, Чорногородка) [5, с. 84].

Етнічний склад населення Бишівського району 1926 року. Визначальною ознакою етнічного складу населення Бишівського району була у 1926 році етнічна однорідність населення – абсолютне домінування за чисельністю ***українців***, частка яких серед усього населення досягала 96,84 % (29 833 осіб із 30 808 осіб). Українці домінували за чисельністю у всіх с. р. району, за винятком найменшої за чисельністю населення Старицької с. р. У 4 с. р.: Вульшанській, Левонівській, Мостищенській, Чорногородській – рівень частки українців серед усього населення досягав 100 %. У 13 с. р. цей рівень становив від 98,54 % до 99,88 %. Дещо нижчим був рівень частки українців серед усього населення у 2 с. р. Лишнянській – 89,94 % та Мар'янівській – 87,64 %, де колонії були заселені німцями (див. табл. 1).

Сукупна чисельність ***етнічних меншин*** у Бишівському районі у 1926 році складала 969 осіб, ще 6 осіб не вказали власне етнічне походження. Етнічні меншини на теренах цього району були розселені у дисперсний спосіб, за винятком ***німців***, які зберігали малокомпактний тип розселення. У 1926 році німці мешкали лише в 3 зі 108 населених пунктів 3 із 20 с. р. району: селі Стариця, колоніях: Осикове – 183 особи та Павлинівка (Паулинівка) – 87 осіб. Разом – 772 особи, що складало 2,51 % від усього населення Бишівщини (30 808 осіб). У жодному іншому населеному пункті представників цієї етнічної меншини не було. Серед сукупної чисельності етнічних меншин району німці складали абсолютну більшість –

79,67 % (772 особи із 969 осіб) (розрахунки автора).

У 1926 році чисельність кожної з інших етнічних меншин була незначною, їхні поодинокі представники були розселені в окремих населених пунктах, насамперед у центрах с. р. Чисельність ***євреїв*** складала 67 осіб і майже половина їх зосереджувалася у с. Бишів – 32 особи. Євреї мешкали лише у 5 зі 108 населених пунктів Бишівщини. Частка євреїв в етнічному складі населення району – 0,22 % (67 осіб із 30 808 осіб). Іще менше у районі було ***росіян*** – 54 особи. Поодинокі представники цієї етнічної меншини мешкали у 13 населених пунктах, а їхня частка серед усього населення Бишівщини складала лише 0,17 % (див. табл. 1).

У Бишівському районі 1926 року мешкало 24 ***поляки***, які були розселені у дисперсний спосіб, хоча ще в XIX ст. територіальне представництво цієї меншини було більшим. Поляки мешкали у 5 населених пунктах. Частка поляків в етнічному складі населення Бишівщини складала лише 0,08 %. У районі було обмаль ***білорусів*** і ***чехів*** – лише по 13 осіб. Білоруси мешкали у 2 населених пунктах, а чехи – у 3 населених пунктах. Частка як білорусів, так і чехів в етнічному складі населення району була мізерною – лише 0,04 % (див. табл. 1).

Етнічні меншини у 1926 році мешкали у 20 зі 108 населених пунктів Бишівського району, переважно у районному центрі та селах – центрах с. р., де вони були розпорошені. А лише в 3 населених пунктах німці складали більшість від усього населення. Однак у всіх інших 88 населених пунктах Бишівщини не було жодного представника етнічних меншин (див. табл. 1).

Зміни адміністративно-територіального устрою та підпорядкування Бишівського району (20-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.). Бишівський район створено за адміністративно-територіальною реформою 1923 року з Бишівської волості Київського повіту Київської губернії згідно з постановою ВУЦВК від 07 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ Київщини» [7]. За цією реформою, ліквідовано волості та повіти, натомість запроваджено поділ на райони та округи зі збереженням губерній, які були ліквідовані в 1925 році. На початковому етапі – 1923 року – було 18 с. р. у складі Бишівського району.

Згідно з постановою ВУЦВК від 27 березня 1925 року «Про зміни в адміністративно-територіальному поділі Київщини та Поділля» Чорногородську та Яблунівську с. р. Фастівського району Білоцерківської округи, було передано до Бишівського району Київської округи [8]. 17 грудня 1926 року здійснювався перепис населення цього району у складі 20 с. р.

Відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про реорганізацію районів УСРР» від 03 лютого 1931 року, розформовано 119 районів, зокрема й Бишівський [9]. Терени цього району передано до Брусилівського району. Зі створенням Київської області, згідно з постановою ВУЦВК «Про утворення областей на території УСРР» від 09 лютого 1932 року, Брусилівський район, зокрема й терени розформованого Бишівського району, ввійшли до її складу [12].

Згідно з постановами Президії ВУЦВК від 22 січня 1935 року «Про реорганізацію районів УСРР» та від 04 лютого 1935 року «Про склад нових адміністративних районів Київської області», відновлено Бишівський район через розукрупнення Брусилівського району [10; 11]. До Бишівського району повернуто 18 із 20 його колишніх с. р. Ястребнянська с. р. залишилася в складі Брусилівського району, а Старицьку с. р. до того часу вже було ліквідовано.

Відповідно до указу Президії ВР УРСР «Про укрупнення сільських рад депутатів трудящих Київської області» від 10 серпня 1954 року, ліквідовано Леонівську, Вітрівську, Горобіївську, Вільнянську с. р. Бишівського району [1, с. 61]. Тоді в межах району залишалося 14 с. р., які проіснували до квітня 1972 року, але у складі не лише Бишівського (до його розформування в березні 1959 р.), але й Макарівського (від березня 1959 до січня 1965 рр.) [1, с. 110], Фастівського (від січня 1965 до грудня 1966 рр.) [1, с. 128] та знову Макарівського району (від грудня 1966 р.) [1, с. 132].

У 1959 році здійснювалося укрупнення районів. Бишівський район розформовано, згідно з указом Президії ВР УРСР від 07 березня 1959 року «Про ліквідацію Бишівського та Великополовецького районів Київської області», тож 14 с. р.

Бишівського району було приєднано до Макарівського району [1, с. 110].

У 70–90-х роках XX ст. відбувалися також зміни в межах с. р. колишнього Бишівського району. Згідно з рішенням Київської обласної ради «Про зміни в адміністративно-територіальному поділі деяких районів області» від 10 квітня 1972 року, ліквідовано Мар'янівську та Юрівську с. р., але відновлено розформовану 1954 року Вільнянську с. р. [1, с. 139–140]. Відповідно до рішення Київської обласної ради «Про зміни в адміністративному поділі деяких районів області» від 24 травня 1976 року, ліквідовано Веселослобідську та Мостищенську с. р. [1, с. 143]. Із 20 с. р., які існували в Бишівському районі 1926 року, на цих теренах залишилося 1976 року лише 11.

Після аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 році до Макарівського району, зокрема й на терени колишнього Бишівського району, розпочалася евакуація населення з Іванківського району Київської області. Будувалося житло для переселенців, виникли навіть нові села. До с. Мар'янівка евакуйовано населення Старошепелецької с. р. Іванківського району Київської області. Згідно з рішенням Київської обласної ради «Про зміни в адміністративно-територіальному устрої окремих районів області» від 21 грудня 1987 року, Старошепелецьку с. р. перейменовано на Мар'янівську, «у зв'язку з тим, що ця с. р. знаходиться у селі Мар'янівка» [1, с. 152].

У 1986 році на теренах Козичанської с. р. розпочалося будівництво нового села Волинське, яке від 1987 року було перейменоване на с. Нові Опачичі. До новозбудованого села переселено мешканців села Опачичі Іванківського району. До нового села була евакуйована й Опачицька с. р. 07 липня 1992 року, відповідно до рішення Київської обласної ради «Про часткові зміни в адміністративно-територіальному устрої окремих районів області» від 07 липня 1992 року село Нові Опачичі підпорядковано Опачицькій с. р. [1, с. 160]. Збільшення чисельності населення за рахунок переселенців призвело до рішення Київської обласної ради «Про зміни в адміністративному поділі Макарівського району» від 22 грудня 1992 року, за яким відновлено Мостищенську с. р., розформовану 1976 року [1, с. 161]. Тобто кількість с. р. на теренах колишнього Бишівського району зросла від 11 у 1976 до 14 у 1992 роках. У 1986 році до с. Грузьке евакуйовано населення Куповатської с. р. (с. Куповате) Іванківського району. Згідно з рішенням Київської обласної ради «Про часткові зміни в адміністративно-територіальному устрої окремих районів області» від 14 вересня 1993 року, у Макарівському районі «об'єднано Куповатську та Гружчанську с. р. у Гружчанську с. р. із центром у селі Грузьке» [1, с. 162].

Зміни чисельності населення та поселенської мережі Бишівського району в межах 1926 року протягом 1926–2001 років. Важливе значення для дослідження змін чисельності населення колишнього Бишівського району в межах 1926 року протягом XX – початку XXI ст. є порівняння результатів переписів населення 1926 та 2001 років. Протягом 1926–2001 років чисельність населення цих теренів зазнала досить істотного скорочення – на 60,14 % (18 529 осіб), від 30 808 осіб у 1926 році до 12 279 осіб у 2001 році, тобто у 2,5 рази (див. табл. 2). Скорочення чисельності населення Бишівщини протягом цього часу було б значно інтенсивнішим, якби після аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 році на ці терени в другій половині 80-х років XX ст. не відбулося масове переселення з Іванківського району Київської області.

Зменшення чисельності населення протягом 1926–2001 років відбулося у 19 з 20 с. р. Бишівського району. Найбільш істотно в абсолютних показниках за цей час скоротилася чисельність населення у 8 с. р.: у Гружчанській – на 2 347 осіб, Бишівській – 1 789 осіб, Чорногородській – 1 763 особи, Ясногородській – 1 447 осіб, Вітрівській – 1 327 осіб, Козичанській – 1 323 особи, Лишнянській – 1 175 осіб, Пашківській – 1 152 особи. Досить помітно зменшилася також і чисельність населення інших с. р.: Новосілківської – на 792 особи, Мостищенської – на 771 особу, Соснівської – на 726 осіб, Ястребнської – на 610 осіб, Веселослобідської – на 604 особи, Леонівської – на 592 особи, Старицької (де не залишилося жодного мешканця) – на 574 особи, Юрівської – на 551 особу, Горобіївської – на 525 осіб, Яблунівської – на 574 особи, Вільнянської – на 199 осіб. Збільшилася чисельність населення лише в Мар'янівській с. р.

на 15,34 % (108 осіб) (див. табл. 2). Це зростання чисельності населення стало наслідком переселення мешканців Старошепелецької с. р. Іванківського району після аварії на Чорнобильській АЕС.

Про масштаб скорочення чисельності населення свідчить досить значне зменшення чисельності населення у відносних показниках. Від 9 до 3 разів скоротилася чисельність населення в 11 с. р.: 9 разів (на 92,85 %) – у Ястребнській с. р., у 7 разів (на 85,30 %) – у Леонівській, у 6 разів (на 83,93 %) – у Вітрівській, у 4 рази (на 77,24 %) – у Веселослобідській, у 3,5 рази (на 73,73 %) – у Чорногородській, у 3,5 рази (на 73,14 %) – у Гружчанській, у 3 рази (на 71,98 %) – у Мостищенській, у 3 рази (на 68,96 %) – у Юрівській, у 3 рази (на 67,92 %) – у Горобіївській, у 3 рази (на 66,19 %) – у Ясногородській. Перестала існувати Старицька с. р. У 2,5 рази зменшилася чисельність населення у Пашківській с. р. (на 60,79 %). Вдвічі скоротилася чисельність населення ще у 4 с. р.: Лишнянській – на 55,76 %, Соснівській – на 51,60 %, Новосілківській – на 45,70 %, Яблунівській – на 45,53 %. Найменші темпи скорочення чисельності населення спостерігалися у Бишівській с. р. – 37,94 % та Вільнянській с. р. – на 23,72 % (див. табл. 2).

Досить важливе значення має порівняння чисельності населення Бишівського району за переписами населення 1926 та 1937 років. Український історик В. Сергійчук оприлюднив результати перепису населення 1937 року за кожним районом, зокрема і Бишівським [14, с. 290]. За 1926–1937 роки чисельність населення Бишівського району скоротилася на 21,95 % (6,2 тис. осіб), від 29,6 тис. осіб до 23,2 тис. осіб [розрахунки автора]. Тобто за десять років Бишівщина втратила кожного п'ятого мешканця. Реально скорочення чисельності населення району було ще інтенсивнішим, бо не враховано приріст чисельності населення в другій половині 20-х років XX ст. Таке істотне скорочення населення за досить короткий термін було спричинене репресіями та депортаціями за часів колективізації, а особливо Голодомором 1932–1933 років. Фактично внаслідок цієї демографічної катастрофи кількість населення Бишівського району знизилася за короткий термін щонайменше на 30 %.

Від 1926 року до початку XXI ст. помітно змінилася також і поселенська мережа на теренах Бишівського району. У 1926 році в його межах було 108 населених пунктів, а на початку XXI ст. – лише 24 (див. табл. 1, 2). Тобто кількість населених пунктів Бишівщини скоротилася у 4,5 рази. Із 20 сіл, які були у 1926 році, збереглися 18, а з 79 хуторів залишилися тільки 3: Мар'янівка, Лубське та Конопельки. Ці хутори стали селами. Із 3 колоній збереглася лише колонія Осикове Лишнянської с. р., яка теж стала селом. Селом стала Ферма Чорногородська. Із 5 урочищ не збереглося жодного. Разом залишилося 23 населені пункти – 23 села (див. табл. 1, 2). Ще одне село виникло у 1986 році на теренах Козичанської с. р. (Волинське), від 1987 року перейменоване на село Нові Опачичі. Тобто на початок XXI ст. у межах Бишівського району було 24 населених пункти, а не 108, як у 1926 році.

Із 20 с. р., які були в складі Бишівського району 1926 року, до адміністративно-територіальної реформи 2020 року збереглися 13. У 1926 році середня чисельність однієї с. р. із 20 с. р. Бишівського району становила 1 540 осіб, а середня чисельність однієї с. р. із 13 с. р. на цих теренах у 2001 році була значно нижчою – 944 особи. А якби с. р. у 2001 році залишилося 20, то чисельність кожної з них досягала б лише 614 осіб, тобто у 2,5 рази менше, ніж у 1926 році. Чисельність населення 12 с. р. 1926 року перевищувала 1 тис. осіб кожної, а в 2001 році чисельність населення однієї тільки Бишівської с. р. перевищувала 1 тис. осіб (див. табл. 1, 2).

Протягом 1926–2001 років значно зменшилася чисельність населення колись багатолюдних сіл, а інші населені пункти (хутори та колонії) взагалі перестали існувати. У 1926 році у с. Бишів нараховувалося 4 164 особи, с. Грузьке – 3 140 осіб, с. Чорногородка – 2 232 особи. У 8 селах чисельність населення становила від 1 тис. осіб до 1,8 тис. осіб: Пашківка, Ясногородка, Новосілки, Козичанка, Соснівка, Лишня, Мостище, Яблунівка. У 2001 році чисельність населення села Бишів скоротилася до 2 873 осіб, а на теренах Бишівщини не залишилося жодного села, чисельність населення якого б перевищувала 1 тис. осіб. Середня

чисельність 1 населеного пункту Бишівщини у 1926 році складала 285 осіб, бо було 108 населених пунктів, а в 2001 році 1 населений пункт нараховував 511 осіб, бо існувало лише 24 поселення (див. табл. 1, 2).

Територія колишнього Бишівського району за адміністративно-територіальною реформою 2020 року. За новою адміністративно-територіальною реформою, відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Київської області» від 12 червня 2020 року, утворено Бишівську сільську територіальну громаду [13]. Її створено шляхом об'єднання 9 с. р. Макарівського району: Бишівської, Гружчанської, Козичанської, Лишнянської, Мостищенської, Опачицької, Чорногородської, Яблунівської, Ясногородської. Згідно з постановою Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» від 17 липня 2020 року, Бишівська сільська територіальна громада ввійшла до складу новоствореного Фастівського району Київської області [6]. Утворено 6 старостинських округів: Гружчанський, Козичанський, Лишнянський, Чорногородський, Яблунівський, Ясногородський, які об'єднували 15 сіл. У межах Бишівської сільської територіальної громади у 2020 році перебували терени 12 с. р. Бишівського району в межах 1926 року.

12 червня 2020 року створено Томашівську сільську територіальну громаду, до якої ввійшли Вільнянська та Соснівська с. р. Макарівського району [13]. 17 липня 2020 року ця територіальна громада ввійшла до складу новоствореного Фастівського району Київської області [6]. 12 червня 2020 року утворено Боярську міську територіальну громаду у складі нового Фастівського району, до якої ввійшла Новосілківська с. р. [6, 13]. 12 червня 2020 року утворено Макарівську селищну територіальну громаду, до якої ввійшла Мар'янівська та Пашківська с. р. [13]. 17 липня 2020 року ліквідовано Макарівський район, тож ця селищна територіальна громада ввійшла до складу новоствореного Бучанського району Київської області [6].

Висновок. Отже, Бишівський район як окрема адміністративно-територіальна одиниця проіснував від березня 1923-го до березня 1959 року. І тільки від лютого 1931-го до лютого 1935 року його терени належали до Брусилівського району. Від березня 1959-го до червня 2020 року територія колишнього Бишівського району була в складі Макарівського району. Бишівський район характеризувався етнічною однорідністю населення, абсолютним домінування за чисельністю на його теренах українців на тлі поодиноких представників етнічних меншин. Лише німці в цьому районі зберігали малокомпактний тип розселення.

Протягом 1926–2001 років спостерігалося істотне скорочення чисельності населення Бишівського району (у 2,5 р.), попри те, що він розташовувався на незначній відстані від Києва. Це зменшення чисельності було б іще значнішим, проте сталася евакуація на ці терени населення Іванківського району із зони відчуження Чорнобильської АЕС. Упродовж 1926–2001 років досить помітно змінилася поселенська мережа Бишівщини. Кількість населених пунктів протягом цього часу скоротилася у 4,5 рази. За адміністративно-територіальною реформою 2020 року, територія колишнього Бишівського району Київської округи в межах 1926 року опинилася в складі 5 новостворених територіальних громад: Бишівській та Томашівській сільських, Брусилівській та Макарівській селищних, Боярській міській, трьох нових районів: Бучанського, Житомирського, Фастівського, двох областей: Київської та Житомирської.

Джерела та література

1. Адміністративно-територіальний поділ Київщини. 1918–2010 роки. Довідник / автор-упорядник М. М. Корінний. Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2012. 304 с.

2. Букет Є. В. Історія українського села. Козичанка. Київ : Логос, 2003. 100 с.

3. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київська область. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1971. 791 с.

4. Марочко В. І. Професор демографії Арсен Хоменко: «причина смерті – розстріл». *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.* 2017. № 1. С. 345–390. DOI : https://doi.org/10.15407/vuchk2017.01.345.

5. Населені місця Київщини. Попередні підсумки перепису 17 грудня 1926 року. Київ, 1927. 104 с.

6. Постанова ВР України «Про утворення та ліквідацію районів» від 17 липня 2020 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2020. № 33. Ст. 235.

7. Постанова ВУЦВК «Про адміністративно-територіальний поділ Київщини» від 07 березня 1923 року. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (ЗУРРСУУ).* 1923. № 18–19. Ст. 309.

8. Постанова ВУЦВК «Про зміни в адміністративно-територіальному поділі Київщини та Поділля» від 27 березня 1925 року. *ЗУРРСУУ.* 1925. Ч. 1. № 15. Ст. 109.

9. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про реорганізацію районів УСРР» від 03 лютого 1931 року. *ЗУРРСУУ.* 1931. № 3.

10. Постанова ВУЦВК «Про розукрупнення районів УСРР» від 22 січня 1935 року. *ЗУРРСУУ.* 1935. № 3. Ст. 12.

11. Постанова ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Київської області» від 17 лютого 1935 року. *ЗУРРСУУ.* 1935. № 4. Ст. 20.

12. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про утворення областей на території УСРР» від 09 лютого 1932 року. *ЗУРРСУУ.* 1932. № 5. Ст. 28.

13. Розпорядження КМ України «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Київської області» від 12 червня 2020 року № 715-р. Додаток до розпорядження «Адміністративні центри та території територіальних громад Київської області».

14. Сергійчук В. І. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Київ : ПП Сергійчук В. І., 2016. 320 с.

15. Хоменко А. П. Національний склад людности УСРР. Перепис 17 грудня 1926 року. Харків : Господарство України, 1931. 144 с.

References

1. KORINNYI, Mykola, compiler. *Administrative and Territorial Division of the Kyiv Region in 1918–2010. A Reference Book.* Bila Tserkva: O. V. Pshonkivskyi Publisher, 2012, 304 pp. [in Ukrainian].

2. BUKET, Yevhen. *History of Ukrainian Village. Kozychanka.* Kyiv: Lohos, 2003, 100 pp.

3. TRONKO, Petro, editorial board's chairperson. *History of the Towns and Villages of the Ukrainian SSR: In Twenty-Six Volumes.* Kyiv Region. Feliks RUDYCH, volume editorial board's chairperson. Kyiv: The Main Editorial House of the Ukrainian Soviet Encyclopaedia of the AS of Ukrainian SSR, 1971, 791 pp. [in Ukrainian].

4. MAROCHKO, Vasyl. Professor of Demography Arsen Khomenko: "Shooting is the Cause of Death". *From the Archives of All-Ukrainian Extraordinary Commission, State Political Directorate, People's Commissariat of Interior Affairs, Committee of State Security*, 2017, no. 1, pp. 345–390. DOI : https://doi.org/10.15407/vuchk2017.01.345. [in Ukrainian].

5. ANON. *Populated Places of the Kyiv Region. Preliminary Results of the Census on December* 17, 1926. Kyiv, 1927, 104 pp. [in Ukrainian].

6. Resolution of the Supreme Council of Ukraine "On the Formation and Abolition of the Districts" on July 17, 2020. *Information of the Supreme Council of Ukraine*, 2020, no. 33, art. 235 [in Ukrainian].

7. The Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee "On the Administrative and Territorial Division of Kyivshchyna" of March 7, 1923. *Collection of Legalizations and Orders of the Workers-Peasants Government of Ukraine*, 1923, no. 18–19, art. 309 [in Ukrainian].

8. The Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee "On the Changes in Administrative and Territorial Division of Kyivshchyna and Podillia" of March 27, 1925. *Collection of Legalizations and Orders of the Workers-Peasants Government of Ukraine*, 1925, part 1, no. 15, art. 109 [in Ukrainian].

Таблиця 1

Чисельність та етнічний склад населення Бишівського району у 1926 році

№	Сільські ради, населені пункти	Д ет	Д/ г	Разом	Вк. ет пох	Українці		Росіяни		Євреї		Поляки		Німці		Чехи		Білоруси	
				осіб	осіб	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
	Бишівський район	***у***	***7006***	***30027***		***29 058***	***96,77***	***54***	***0,18***	***67***	***0,22***	***24***	***0,08***	***772***	***2,57***	***13***	***0,04***	***13***	***0,04***
1	***Бишівська*** 11 н. п.: 1 с., 10 х.	***у***	***1154***	***4715***	***4709***	***4647***	***98,68***	***12***	***0,36***	***32***	***0,68***	***7***	***0,15***			***1***	***0,02***	***9***	***0,19***
	с. Бишів	***у***	1042	4164	4158	4096	98,51	12	0,29	32	0,77	7	0,17			1	0,02	9	0,22
2	***Веселослобідська*** 3 н. п.: 1 с., 2 х.	***у***	***182***	***782***	***782***	***781***	***99,87***	***1***	***0,13***										
	с. Весела Слобода	***у***	173	738	738	737	99,86	1	0,14										
3	***Вітрівська*** 11 н. п.: 1 с., 10 х.	***у***	***339***	***1581***	***1581***	***1578***	***99,81***					***3***	***0,19***						
	с. Вітрівка	у	175	795	795	795	100,0												
4	***Вульшанська*** 6 н. п.: 1 с., 5 х.	***у***	***201***	***839***	***839***	***839***	***100,0***												
	с. Вульшка (Вільне)	у	169	703	703	703	100,0												
5	***Горобіївська*** 5 н. п.: 1 с., 4 х.	***у***	***179***	***773***	***773***	***768***	***99,35***	***5***	***0,65***										
	с. Горобіївка	у	162	688	688	683	99,27	5	0,73										
6	***Грузецька*** 3 н. п.: 1 с., 2 х.	***у***	***743***	***3209***	***3209***	***3172***	***98,84***			***17***	***0,53***	***6***	***0,19***						
	с. Грузьке	у	729	3140	3140	3103	98,82			17	0,54	6	0,19						
7	***Козичанська*** 7 н. п.: 1 с., 6 х.	***у***	***376***	***1650***	***1650***	***1648***	***99,88***					***2***	***0,12***						
	с. Козичанка	у	315	1364	1364	1362	99,85					2	0,15						
8	***Левонівська*** 3 н. п.: 1 с., 2 х.	***у***	***146***	***694***	***694***	***694***	***100,0***												
	с. Левонівка	у	107	488	488	488	100,0												
9	***Лишнянська*** 19 н. п.: 1 с., 17 х., 1 к.	***у***	***465***	***2107***	***2107***	***1895***	***89,94***	***14***	***0,66***	***4***	***0,19***			***183***	***8,69***				
	с. Лишня	у	272	1229	1229	1214	98,79	4	0,32	4	0,32								
10	***Мар'янівська*** 8 н. п.: 2 х., 1 к., 5 ур.	***у***	***122***	***704***	***704***	***617***	***87,64***							***87***	***12,36***				
	х. Мар'янівка	у	27	151	151	151	100,0												

№	Сільські ради, населені пункти	Д ет	Д/ г	Разом	Вк. ет пох	Українці		Росіяни		Євреї		Поляки		Німці		Чехи		Білоруси	
				осіб	осіб	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
11	***Мостищенська*** 2 н. п.: 1 с., 1 к.	***у***	***241***	***1071***	***1071***	***1071***	***100,0***												
	с. Мостище	у	237	1056	1056	1056	100,0												
12	***Новосілківська*** 3 н. п.: 1 с., 2 х.	***у***	***397***	***1733***	***1733***	***1728***	***99,71***	***1***	***0,06***									4	0,23
	с. Новосілки	у	359	1569	1569	1564	99,68	1	0,06									4	0,26
13	***Пашківська*** 3 н. п.: 1 с., 2 х.	***у***	***464***	***1895***	***1895***	***1890***	***99,74***	***1***	***0,05***	***4***	***0,21***								
	с. Пашківка	у	435	1772	1772	1767	99,72	1	0,06	4	0,22								
14	***Соснівська*** 6 н. п.: 1 с., 5 х.	***у***	***313***	***1407***	***1407***	***1403***	***99,72***									***4***	***0,28***		
	с. Соснівка	у	285	1258	1258	1254	98,68									4	1,32		
15	***Старицька*** 1 н. п.: 1 с.	***н***	***111***	***574***	***574***	***72***	***12,54***							***502***	***87,46***				
	с. Старицьке	н	111	574	574	72	12,54							502	87,46				
16	***Чорногородська*** 2 н. п.: 1 с., 1 ф.	***у***	***531***	***2391***	***2391***	***2391***	***100,0***												
	с. Чорногородка	у	497	2232	2232	2232	100,0												
17	***Юрівська*** 6 н. п.: 1 с., 5 х.	***у***	***193***	***799***	***799***	***793***	***99,25***					***6***	***0,75***						
	с. Юрівка	у	145	578	578	572	98,96					6	1.04						
18	***Яблунівська*** 1 н. п.: 1 с.	***у***	***217***	***1041***	***1041***	***1038***	***99,71***	***3***	***0,29***										
	с. Яблунівка	у	217	1041	1041	1038	99,71	3	0,29										
19	***Ясногородська*** 4 н. п.: 2 с., 2 х.	***у***	***483***	***2186***	***2186***	***2154***	***98,54***	***14***	***0,64***	***10***	***0,46***					***8***	***0,36***		
	с. Ясногородка	у	366	1622	1622	1596	98,40	8	0,49	10	0,62					8	0,49		
20	***Ястребнська*** 4 н. п.: 1 с., 3 х.	***у***	***150***	***657***	***657***	***654***	***99,54***	***3***	***0,46***										
	с. Ястребня	у	108	442	442	442	100,0												

Скорочення: н. п. – населений пункт, с. – село, х. – хутір, к. – колонія, ур. – урочище, ф. – ферма. **Бишівський район:** 20 сільських рад; 108 н. п.: 20 сіл, 79 хуторів, 5 урочищ, 3 колонії, 1 ферма; 7 006 домогосподарств; загальна чисельність населення – 30 808 осіб; середня чисельність населення: 1 сільської ради – 1 540 осіб; 1 населеного пункту – 285 осіб; 1 села – 1 297 осіб; 1 хутора – 54 особи; 1 урочища – 44 особи; 1 колонії – 130 осіб; 10 домогосподарств – 44 особи.

Таблиця 2

Зміни чисельності населення сільських рад колишнього Бишівського району за 1926–2001 рр. у межах 1926 року та сіл, які були на початку XXI ст.

№	сільські ради	1926		2001		1926 – 2001	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
	Бишівський район	***30 808***	***100,00***	***12 279***	***100,00***	***-18 529***	***-60,14***
1	Бишівська	4 715	15,30	2 926	23,83	-1 789	-37,94
	с. Бишів	4 164	13,52	2 873	23,40	-1 291	-31,00
	с. (х.) Лубське	134	0,44	53	0,43	-81	-60,45
2	Гружчанська (Грузецька)	3 209	10,42	862	7,02	-2 347	-73,14
	с. Грузьке	3 140	10,19	862	7,02	-2 278	-72,55
3	Чорногородська	2 391	7,76	628	5,11	-1 763	-73,73
	с. Чорногородка	2 232	7,24	619	5,04	-1 613	-72,27
	с. Ферма	159	0,52	9	0,07	-150	-94,34
4	Ясногородська	2 186	7,10	739	6,02	-1 447	66,19
	с. Ясногородка	1 622	5,26	739	6,02	-883	-54,44
5	Лишнянська	2 107	6,84	932	7,59	-1 175	-55,76
	с. Лишня	1 229	3,99	584	4,76	-645	-52,48
	с. (кол.) Осикове	243	0,79	348	2,83	105	43,21
6	Пашківська	1 895	6,15	743	6,05	-1 152	-60,79
	с. Пашківка	1 772	5,75	743	6,05	-1 029	-58,07
7	Новосілківська	1 733	5,63	941	7,66	-792	-45,70
	с. Новосілки	1 569	5,09	941	7,66	-628	-40,03
8	Козичанська та Опачицька	1 650	5,36	752	6,12	-898	-54,42
	Козичанська	1 650	5,36	327	2,66	-1 323	-80,18
	с. Козичанка	1 364	4,43	327	2,66	-1 037	-76,03
	Опачицька	-	-	425	3,46	-	-
	с. Нові Опачичі	-	-	425	3,46	-	-
9	Вітрівська	1 581	5,13	254	2,07	-1 327	-83,93
	с. Вітрівка	795	2,58	254	2,07	-541	-68,05
10	Соснівська	1 407	4,57	681	5,55	-726	-51,60
	с. Соснівка	1 258	4,08	672	5,47	-586	46,58
	с. (х.) Конопельки	46	0,15	9	0,08	-37	-80,43
11	Мостищенська	1 071	3,48	300	2,44	-771	-72,00
	с. Мостище	1 056	3,43	300	2,44	-756	-71,59
12	Яблунівська	1 041	3,38	567	4,61	-474	-45,53
	с. Яблунівка	1 041	3,38	567	4,61	-474	-45,53
13	Вільнянська (Вульшанська)	839	2,72	640	5,21	-199	-23,72
	с. Вільне (Вульшка)	703	2,28	640	5,21	-63	-8,96
14	Юрівська	799	2,59	248	2,02	-551	-68,96
	с. Юрівка	578	1,88	248	2,02	-330	-57,09
15	Веселослобідська	782	2,54	178	1,45	-604	-77,24
	с. Весела Слобідка	738	2,40	178	1,45	-560	-75,88
16	Горобіївська	773	2,51	248	2,02	-525	-67,92
	с. Горобіївка	773	2,51	248	2,02	-525	-67,92
17	Мар'янівська	704	2,28	812	6,61	108	15,34
	с. (х.) Мар'янівка	151	0,49	812	6,61	761	503,97
18	Леонівська (Левонівська)	694	2,25	102	0,83	-592	-85,30
	с. Леонівка (Левонівка)	488	1,58	102	0,83	-386	-79,10
19	Ястребнська	657	2,13	47	0,38	-610	-92,85
	с. Ястребна	442	1,43	47	0,38	-438	-99,09
20	Старицька	574	1,86	0	0	-574	-100,00
	с. Стариця	574	1,86	0	0	-574	-100,00

9. The Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee and Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR "On the Reorganization of the Districts of Ukrainian SSR" of February 3, 1931. *Collection of Legalizations and Orders of the Workers-Peasants Government of Ukraine*, 1931, no. 3 [in Ukrainian].

10. The Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee "On the Disaggregation of the Districts of Ukrainian SSR" of January 22, 1935. *Collection of Legalizations and Orders of the Workers-Peasants Government of Ukraine*, 1935, no. 3, art. 12 [in Ukrainian].

11. The Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee "On the Structure of New Administrative Districts of the Kyiv Region" of February 17, 1935. *Collection of Legalizations and Orders of the Workers-Peasants Government of Ukraine*, 1935, no. 4, art. 20 [in Ukrainian].

12. The Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee and Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR "On the Creation of Regions on the Territory of Ukrainian SSR" of February 9, 1932. *Collection of Legalizations and Orders of the Workers-Peasants Government of Ukraine*, 1932, no. 5, art. 28 [in Ukrainian].

13. ANON. Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the Determination of Administrative Centres and Approval of the Lands of territorial Communities of the Kyiv Region" of June 12, 2020 no. 715-r. Supplement to the Order "Administrative Centers and Lands of the Territorial Communities of the Kyiv Region" [in Ukrainian].

14. SERHIICHUK, Volodymyr. *The Holodomor of 1932–1933 as the Genocide of Ukrainians.* The fourth edition, supplemented. Kyiv: sole trader Serhiychuk V. I., 2016, 320 pp. [in Ukrainian].

15. KHOMENKO, Arsen. *National Structure of the Population of the Ukrainian SSR. Census of December 17, 1926* / State Planning Commission of the Ukrainian SSR. Kharkiv: *Economy of Ukraine* State Publishing House, 1931, 144 pp. [in Ukrainian].

Отримано / Received 03.10.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 165.9:016:39При]:391:746.3(477)“20”
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.143

ПОНОМАР ЛЮДМИЛА
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. (Київ, Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1725-9230

PONOMAR LIUDMYLA
a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Center* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1725-9230

Бібліографічний опис:

Пономар, Л. (2024) Ареалогічні інтерпретації традиційного вбрання Якова Прилипка в контексті сучасних викликів. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 143–153.

Ponomar, L. (2024) Areological Interpretations of the Traditional Clothing of Yakiv Prylypko in the Context of Modern Challenges. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 143–153.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

АРЕАЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОГО ВБРАННЯ ЯКОВА ПРИЛИПКА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Анотація / Abstract

Стаття присвячена спадщині фундатора «Історико-етнографічного атласу одягу України» Я. П. Прилипка та її значенню для сучасних досліджень народного вбрання. Актуальними є висновки вченого щодо регіональної специфіки традиційного одягу українців, зокрема вишивки сорочок; тяглості етнічної традиції, що виявляється в розмаїтті вбрання українців. У час війни ці напрацювання є підґрунтям для спростування тез про пізнє походження вишивки на сорочках, про відсутність у козацькому вбранні широких штанів – «шароварів» тощо. Заперечення цих міфів – це не «замилування власною культурою», а цілком об’єктивна оцінка того, що українці створили унікальний спадок народного одягу, зокрема сорочок, декорованих вишивкою і тканням, із розмаїттям орнаментального та колористичного вирішення в межах регіональних і локальних традицій Карпат, Полісся, Поділля, Буковини, Середньої Наддніпрянщини, Слобожанщини, Півдня України. Вишивка – одна з типових рис регіональних комплексів, що складалися впродовж тривалого часу. Особливе значення мають положення Я. Прилипка про те, що ареали поширення колористики вишивок на жіночій народній сорочці збігаються із загальноетнографічним зонуванням України. На нашу думку, головною причиною звільнення вченого та припинення роботи над атласом стала його концепція тяглості української традиції та пов’язання її з давньоруськими племенами. Бо це вже питання спадкоємності культури Київської держави, які фальсифікує росія в загарбницькій війні. Ареал поширення широких штанів із назвами «шаровари» є переконливим аргументом для спростування заперечень їх ношення козаками. Дослідження козацького вбрання, його видів і типів лишається одним із актуальних завдань етнологів, мистецтвознавців, істориків та мовознавців.

Ключові слова: Я. П. Прилипко – фундатор атласу одягу України, етнічна традиція, вишита сорочка, міфи про козацьке вбрання, шаровари.

The article is devoted to the heritage of the founder of the "Historical-Ethnographic Atlas of Clothing of Ukraine" Ya. P. Prylypko and its importance for modern research of the folk clothing. The scientist's conclusions concerning the regional specifics of traditional clothing of Ukrainians are relevant, embroidery of shirts in particular; the endurance of the ethnic tradition, which is manifested in the variety of clothing of Ukrainians. They are an important basis for refuting theses about the late origin of embroidery on shirts and the reasons for the variety of ornamentation, about the absence of the type of wide trousers sirwal ("sharovary") as a component of Cossack clothing, etc., especially in the period of war. Denial of these myths is not an "infatuation with one's own culture", but a completely objective assessment of the fact that Ukrainians have created a rich and unique heritage of folk clothing, in particular embroidered and woven shirts with a variety of ornamental and color solutions within the regional and local traditions of the Carpathians, Polissia, Podillia, Bukovyna, Middle Over Dnipro Lands, Slobozhanshchyna, Southern Ukraine. Embroidery is one of the typical features of the regional complexes have been formed over a long period of time. The conclusions of Ya. Prylypko, that the areas of embroidery color on women's folk shirts coincide with the general ethnographic zoning of Ukraine are of particular importance. In our opinion, the scholar's concept of durability of the Ukrainian tradition and its connection with the ancient Ukrainian tribes has become the main reason for his dismissal and the cessation of work on the atlas. Because this is already an issue of cultural continuity of the Kyivan state, which is falsifying by Russia in the war of aggression. The area of distribution of wide pants with the name serouel («sharovary») on the atlas maps is important for refuting the objections of their wearing by the Cossacks. The research of the Cossacks' attire, its kinds and types is still one of the most relevant tasks for the ethnologists, art studiers, historians, linguists.

Keywords: Ya. P. Prylypko is a founder of the clothing atlas of Ukraine, ethnic tradition, embroidered shirt, myths about the Cossacks' clothing, saroual.

Стаття присвячена дослідникові народного українського одягу Я. Прилипку, чий непересічний за значенням для української та європейської науки доробок упав у забуття на десятиліття через політичні репресії радянської влади. Усі наукові ідеї, розробки вченого пов'язані насамперед із його роботою над підготовкою «Історико-етнографічного атласу одягу» України. Він був фундатором цієї праці. Архівні рукописи, статті засвідчили, що Я. Прилипко – дослідник з енциклопедичними знаннями етнології, слов'янських мов, археології. Ученому належать основоположні методичні розробки, викладені в його теоретичній праці «Одяг як складова частина матеріальної культури народу. Принципи та методи дослідження. Типологія» [8]. Ця робота стала базовою для створення карт «Історико-етнографічного атласу одягу України». Я. Прилипко, як і інші дослідники, в основу класифікації кладе крій, однак у його праці представлене глибоке обґрунтування. Дослідник зупиняється на способі з'єднання одягу як ключовій ознаці. Він зазначає, що, попри всю різноманітність одягу, який класифікується як натільний, нагрудний, становий, саме вона властива всім видам одягу та, очевидно, об'єднує їх генетично. Праця Я. Прилипка посідає визначне місце в етнології, її методичні розробки використовують дослідники народного вбрання на сучасному етапі. Робота над атласом розпочалася в 1964 році й тривала до 1973-го. За цей час, як зауважував Я. Прилипко, стояло завдання зібрати, узагальнити, проаналізувати великий фактичний матеріал з упровадженням сучасних методів етнографічного дослідження. При цьому історико-хронологічні рамки стосуються різних періодів: середини XIX ст.; порубіжжя XIX і XX ст., коли серед широких прошарків українського селянства ще побутував (хоча з цілком закономірними трансформаціями) комплекс традиційного одягу, що складався впродовж попередніх віків; середини XX ст. – важливого в контексті вивчення змін традиційного вбрання, тенденцій його розвитку. Я. Прилипко організував роботу групи етнологів, що працювала над картами, до якої входили такі науковці, як К. Матейко, Т. Гонтар, Т. Ніколаєва, В. Миронов. Кілька карт виконав В. Наулко. Як керівник, учений брав на себе відповідальність за всі види робіт: збір матеріалу, класифікацію, розробку значків для позначення реалій та назв на картах. Відтак учасники вже переносили зібрані та згруповані відомості на карти. Частина з них була повністю підготовлена Я. Прилипком у результаті зве-

дення з картами одягу карпатської зони (автори: К. Матейко, Н. Здоровега). Систематизація та узагальнення багатого матеріалу з одягу, що їх здійснювали українські дослідники в 60–70-х роках XX ст. під керівництвом Я. Прилипка, були не завершені, але це був вагомий результат. Вони підійшли до фінішу – Я. Прилипко зазначав, що вже можна ставити питання про завершення цієї великої і складної праці. Атлас заклав основу для вирішення актуальних теоретичних проблем української етнології. На картах було презентовано картину поширення традиційного одягу в різні історичні періоди, зокрема типів сорочки, поясного одягу, верхнього одягу, головних уборів, поясів, взуття. Очевидно, тому, що ім'я керівника проєкту було так тісно пов'язане зі створенням атласу: це була його концепція, розробка, на картах стоять підписи лише науковців, які за легендами переносили матеріал на карти. Прізвище Я. Прилипка як автора є лише на зведених картах, на відміну від карт білоруського атласу, де на кожній карті є підпис керівника Л. Молчанової. Попри те, що атлас не було завершено, все ж таки можна говорити про його велике значення для української науки. Відомий вітчизняний дослідник Р. Кісь часто казав, виступаючи на конференціях: «Мені не цікаво "що?", мені цікаво "чому?", бо відповідь на це питання – це вже інтерпретація». Це, власне, є ареалогія, осмислення матеріалу на діахронному рівні. Це проблема генезису ареалів, що дозволяє глибше проникнути в природу явища, пов'язану з простором і часом та впливом історичних чинників, які в підсумку зумовлюють специфіку досліджуваного одягу певної території. У кінці 80-х років XX ст. часто відбувалися діалектологічні конференції, присвячені саме проблемам ареалогії. Вони свідчили про високий рівень результатів лінгвогеографічних досліджень. У цьому розумінні Я. Прилипко стояв в одному ряду з видатними українськими мовознавцями, які працювали над атласами. З виходом «Атласу української мови» відбувся великий злет вітчизняної лінгвогеографії з подальшим розвитком регіональних праць, що вирішували ключову проблему – визначення меж поширення говорів. В етнографії такий злет було зупинено знищенням Я. Прилипка як науковця та фундатора атласу одягу українців. Коли б не цей злочин, українська етнологія мала б золоті здобутки у вивченні народного вбрання, у розвитку картографування, теоретичного осмислення атласних карт. Утім, уже перший аналіз карт, здійснений Я. Прилипком, засвідчив потужний ареалогічний напрям в українській етнології. Я. Прилипко досліджував генезис ареалів поширення одягу та його назв. Він показав значення атласу для етногенетичних досліджень. В атласі як принципово новому типові обробки й репрезентації зіставного матеріалу поставлено завдання виявити специфічні риси та етнографічне розмежування. Функціонування народного вбрання неможливо уявити поза прямим зв'язком з мовою етносу. Я. Прилипко дав найбільш точну оцінку значення термінології для етнологів, уважаючи, що зіставлення реалій із термінами, начебто вторинними, та нерідко більш стійкими ознаками, створює додаткові можливості культурних характеристик окремих регіонів. Учений обґрунтував важливість комплексного дослідження предметної і термінологічної або номінативної сфер традиційного одягу України. Він розумів значення напрацювань етнологів і діалектологів, тому що накладання ареалів явищ на міждисциплінарному рівні, їх межі засвідчують давність побутування й пов'язані з актуальною проблематикою – районуванням. Результати атласу одягу із залученням даних інших наук – мовознавства, антропології, археології – у разі їх виходу сприяли б вирішенню питання основного етнографічного поділу. Автором була порушена одна з найважливіших проблем – етнічна традиція за матеріалами вбрання [9]. Як ніколи, актуальними є висновки дослідника про сорочку, декорування, до яких варто звертатися для відсічі ненаукових версій, що активно пропагуються сьогодні в інформаційному просторі. Я. Прилипко за матеріалами картографування порівняв межі поширення певних явищ одягу з межами розселення племен. Він зробив висновок, що для народних українських комплексів вбрання характерна, поряд зі спільними елементами, регіональна специфіка, генетичною основою якої є літописні племена. Це величезний крок у дослідженні вбрання українців. Ідеться про передачу етнічної традиції, що позна-

чилася на розмаїтті народного одягу, зокрема й вишивки. Саме це основне положення є актуальним для сьогодення у світлі поширення інтернет-виданнями псевдонаукових теорій про традиційну вишиту сорочку, її роль у згуртуванні українського народу та міжнародної спільноти, про козацьке вбрання. Спростування необґрунтованих тез про пізню появу вишивки на сорочках, про її запозичення подано в статтях В. Балушка та М. Олійник [1], Л. Пономар [6]. На жаль, обмежена кількість часописів, їх популяризація показала проблему донесення інформації до широкого загалу. Як результат – поширення подібних ідей, що фальсифікують і принижують українську культуру, її спадщину. Зокрема, мовиться про фільм Акіма Галімова із циклу «Україна. Повернення своєї історії» – «Як насправді одягались козаки? Руйнуємо совєтський образ» [3]. У медійному просторі, зосібна автор статті «Скарби нації: справжні козаки не носили шаровари…» А. Кокотюха вважає цей фільм подією національного масштабу, що розвінчує радянські стереотипи, «але розвінчати радянські міфи й стереотипи, які сьогодні досі живуть і квітнуть, навіть важливіше за повернення матеріальних цінностей» [5]. Автор фільму А. Галімов не просто вислуховує думку реконструктора козацького вбрання С. Шаменкова, а в окремому кадрі виділяє її та подає як беззаперечну. Можна було б не зважати на його та подібні міркування через ненаукове, абсурдне пояснення, зокрема, про появу та поширення вишивки на українських сорочках. Однак інтернет-простір заповнений саме таким баченням, і ці тези активно повторюються на різних ютуб-каналах. Скажімо, у фільмі наводиться «переконливий» аргумент С. Шаменкова, і в цьому вони солідарні з А. Галімовим: «З XV ст. – зима, літо, осінь – дуже холодні, тому "всі запаковані", тому вишивка просто непотрібна. Що буде з вишивкою, якщо на неї одягти грубе? Вона повитирається дуже швидко». (Дивно, що не «витираються» сорочки в традиційних комплексах із сердаками, свитами, юпками).

А. Галімов повторює як мантру в окремому кадрі, щоб уже всі запам'ятали: «Влітку ходили у верхньому одязі. Тому носити вишиту сорочку "навіть банально не було сенсу"». Хоча про вбрання в Україні в цей історичний період є інші відомості. У. Вердум, мандруючи в 1670–1672 роках, зауважив: «На Руси літом ходять лише в сорочці; у селянок сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат з гаптованої китайки, при чім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими. Горішня частина таких сорочок є коло шиї і паса стягнена у збори, як плащ і чепурно обрамована різнокольоровою бавовною» [10, с. 147]. І ще одна «незаперечна» теза С. Шаменкова про час появи чоловічої вишивки та причини цього явища: «Насправді мода на чоловічій вишивці з'являється в першій половині XIX ст., коли почало теплішати, а ще пізніше українські еліти за допомогою вишивки хотіли підкреслити своє українське походження в умовах суворої цензури російської імперії». Далі надзвичайно «просто» реконструктор пояснює різноманіття орнаментики українців: «Але отой пік розвитку відбувся вже в XIX ст., коли навіть господаркам, от, Брокар давав прості схеми. Тоді прості схеми господині брали і копіювали. І так пішли всі оці квіти різноманітні. Були модні геометричні орнаменти – вишивали геометричні якісь візерунки, була там квіткова тема – почали вишивати квіткові…». Варто, звісно, авторам передачі було б ознайомитись із працями Т. Кари-Васильєвої, Т. Ніколаєвої, К. Матейко, Г. Стельмащук про традиційне декорування в різних регіонах, витіснення його в XIX ст. брокарівським хрестиком. І це вже не про розквіт вишивки, хоча талановиті майстрині вміли й тут робити вишукані композиції. За одне століття створити таке розмаїття вишивки в різних регіонах неможливо, причому зауважимо, що вже в XIX ст. сорочки змінюють оздоблення на пізніше хрестикове, відбувається також зміна традиційної колористики. Можна розмірковувати про час формування тих чи інших традицій прикрашання сорочок, простежувати певні запозичення, однак не заперечувати їх давність. Отож, знову звернемося до хрестоматійних висновків Я. Прилипка, що є показовими у зв'язку з формуванням традицій кожного регіону та ключовими у спростуванні необґрунтованих тез про пізню появу української вишивки на сорочках. Дослідник дав характеристику одягу як продукту національного, локаль-

ного розвитку у статті «Український народний одяг як джерело вивчення етнічної історії» [9], підготовленій як вступна частина до історико-етнографічного атласу одягу. Ця праця фундатора атласу започаткувала новий напрям етногенетичних досліджень. Узагальнюючи напрацьований матеріал, Я. Прилипко вперше глибоко розробляє тему одягу як джерела етнічної історії та культурних зв'язків. Він наголошує на ролі вивчення регіональної специфіки як історичної зумовленості, і це стосується різноманіття кроїв різних видів одягу та оздоблення сорочок. Так, учений зіставив поширення на картах чотирьох типів українських сорочок за способом з'єднання тканини на плечах: поликовий – із плечовими вставками, пришитими по основі або пітканню; із суцільнокроєними рукавами, пришитими по основі або пітканню: тунікоподібний, на кокетці. У підсумку зробив вагомий висновок, що сорочка зі вставками на плечах, пришитими по основі, переважає на Чернігівщині, Полтавщині, по пітканню – на Волині; із суцільнокроєними рукавами – у південній частині Київщини, на Східному Поділлі та в Карпатах; тунікоподібна – на Буковині, Прикарпатті; сорочка на кокетці – на Півдні України. Він також звернув увагу на збіг поликів, пришитих по основі, з ареалами побутування полотна шириною 45–50 см; по пітканню – 75 см, суцільнокроєного рукава й тунікоподібної сорочки – 60 см, сорочки на кокетці – із шириною фабричного полотна [9, с. 15]. Ці особливості дослідник виділив як характерні для української сорочки. Водночас Я. Прилипко робить ще один дуже важливий для етногенетичних досліджень висновок про те, що ареал із поликами, пришитими по основі, лягає на етнічну територію літописних сіверян, поширюючись за її межі на південь та схід (шляхи пізніших колонізаційних потоків) і лише незначною мірою – на північ, а із заходу та півночі накладається на ареал сорочки з поликами, пришитими по пітканню, що переважала на землях літописних деревлян [9, с. 15]. На його думку, поширення сорочок із суцільнокроєними рукавами у південній частині Київщини, на Східному Поділлі і в Карпатах свідчить на користь гіпотези про київське походження українців населення Карпат, оскільки древні землі полян були заселені раніше, ніж гірські Карпати. У час війни його висновки – це зброя в розвінчуванні міфів російських політиків та псевдонаукового трактування українського народного вбрання. Однак ці праці важливі також для спростування дивних концепцій деяких вітчизняних дослідників, що заперечують вишивку сорочок як регіональну та локальну традицію. Або ж необґрунтованих тверджень про те, що вишивка українських сорочок прийшла в кінці XVIII ст. з міської культури, потім (на початку XX ст.) зникла на селі й знову повернулася в місто [6, с. 88]. Усі подібні міркування розвінчує спадщина народного вбрання, тому що в усіх регіонах України брокарівській вишивці передували давніші традиції. На сорочках кожного села можна простежити зміну колористики, орнаментики, технік вишивання й усталену традицію (а не появу лише в XIX ст.). Наприклад, у с. Стіна Томашпільського району Вінницької області, за спогадами інформаторів (1907, 1910 р. н.), за фотографіями, предметами одягу (чоловічі та жіночі сорочки 80-х років XIX ст.) побутували найдавніші («батьківські та дідівські») сорочки-«білянки», вишиті білими нитками, «жовті сорочки» (назва пов'язана з житнім кольором фарбованих домашнім способом ниток); сорочки, вишиті «широм» – металевою ниткою срібного або золотого кольору. Ці сорочки були весільними сорочками в середині й кінці XIX ст. У Стіні збережена чоловіча весільна сорочка «білянка» 80-х років XIX ст. З другої половини XIX ст. в селі з'являється тип «чорних» сорочок, вишитих на рукавах чорними вовняними нитками, характерних для Західного Поділля. На зашитій горизонтальній смузі з білих просвітів вимальовуються ромби, S-подібні знаки, чорний орнамент підкреслювало додавання червоних смуг. Уздовж клали горизонтальні смуги рослинного геометризованого орнаменту («коси», «сосонка, «виноград»). Такі сорочки були весільними вже на початку XX ст., заступивши «білянки». Ці давні типи сорочок були маркерами – візитівкою села: «Білянка – сама нарядна сорочка, по ній пізнавали стінянців, бо у сусідньому селі Вилах таких сорочок не було, а у Клембівці любили поєднувати жовтий колір з чорним» [7, с. 66]. Переважання чорного кольору на сорочках

теж виконувало важливу соціальну функцію – було маркером стінянських жителів, бо «у Вилах носили сорочки чорні з червоним, а таких чорних не вишивали». На початку XX ст. поширюється мода на різноколірне оздоблення сорочок хрестиком (додають зелені, сині нитки), нові орнаменти з букетів квітів, «метелики», «полуниці». Однак варто зазначити, що їх автори за традицією вишивають «погрудки» – поздовжні смуги на грудях. Уже в 40-х роках XX ст. у Стіні характерним стає прикрашання сорочок типу «на гестці» кольоровою низзю – синьою або зеленою на поликах та орнаментом «павук» або «квітка» спереду (ці сорочки увійшли до переліку спадщини ЮНЕСКО). У середині XX ст. дівчата вишивали гладдю різними кольорами. У давній купальській стінянській пісні співають: «На тім Іванові вишита сорочка. / А хто її вишив? Григорія дочка. / На тому Петрові вишита сорочка. / А хто ж її вишив? Гаврилова дочка. / На тому Павлові вишита сорочка. / А хто ж її вишив? Семенова дочка» [7, с. 154]. У цій пісні перегукуються весільні мотиви. Вишита сорочка мала обрядову семантику у весільному обряді. За давнім віруванням, в Україні був звичай вишивання дівчиною нареченому сорочки. Її використовували також у поховальному обряді, що теж свідчить про значення вишитої сорочки в духовній культурі українців та її давність. Поширення брокарівських схем вишивки хрестиком із натуралістичним рослинним орнаментом нівелювало регіональну та локальну специфіку декорування, зробило вже не такими «впізнаваними» комплекси вбрання. Тому заперечення тез про пізнє розповсюдження вишивки на селі, її семантику – це не «замилування власною культурою», а цілком об'єктивна оцінка того, що українці створили багату унікальну спадщину вишитих сорочок із розмаїттям орнаментального та колористичного вирішення в межах регіональних і локальних традицій Карпат, Полісся, Поділля, Буковини, Середньої Наддніпрянщини, Слобожанщини, Півдня України. Ці національні ознаки, як і комплекси вбрання, не могли сформуватися за короткий відтинок часу і зникнути раптово. Вишивка – одна з типових рис регіональних комплексів, що складались упродовж тривалого часу. Хоча питання її виникнення, поширення, формування специфічних рис потребує спеціального вивчення. Безперечно, вона не зникла безслідно на початку XX ст., а й далі жила на селі, попри зміни техніки, колористики та крою сорочок. Щодо тез про побутування вишивки лише в «заможних селянок» (а на чоловічих сорочках взагалі не вишивали) [3] або ж запозичення селянами вишивки «від панів» у кінці XVIII ст. (ідеться про те, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. працювали численні майстерні, зокрема на Чернігівщині, Полтавщині, Слобожанщині, у яких кріпосні селянки вишивали побутові речі для панів та переймали від панських вишитих речей орнаментальні сюжети, техніку вишивання тощо) [6, с. 88], вони теж не мають підґрунтя. У цей історичний період Україна не була суцільно покріпачена. Козацтво боролося за свої права, і відомо, що значна його частина на Лівобережній Україні відстояла їх, як і «околична шляхта» на Правобережній Україні. Показовою щодо прав «вольностей» є «околична шляхта» на Житомирщині – Коростенщині, Овруччині, ґрунтовно досліджена М. Бехом у роботі «Традиції і трансформації в етнокультурі та побуті села Бехи на Житомирщині кінця XIX – першої половини XX століття» [2]. Це великий пласт «культури» вільного населення, що відстояло свої права від покріпачення за часів Польщі (як «околична шляхта») та росії (як дрібні дворяни). Саме цим вони відрізнялися від сусідніх сіл, які не мали таких прав – «мужицьких». М. Бех, досліджуючи «шляхетські вольності», зібрав багато матеріалів із літератури та архівів про грамоти «на отримання шляхетських вольностей» «від київського князя Володимира Ольгердовича, великого князя Вітовта, короля Казимира, київського воєводи Андрія Немировича. Вони мали землю, політичну свободу від покріпачення й «несли службу конем», тобто мали певні військові зобов'язання, визначені уставами [2, с. 28]. Та головне їх заняття – селянське: землеробство, бортництво, традиційні ремесла. Саме вільний статус забезпечив їм розвинене ткацтво, килимарство з багатою орнаментикою, про які сьогодні говоримо як мистецькі витвори народної спадщини. Декорування сорочки тільки в нижній частині рукава сму-

гою тканого орнаменту відрізняло вбрання жінок «шляхетських» сіл від оздоблених по всьому рукаву «мужицьких» сорочок. Ця традиція має історичну тяглість. У роботі Г. Гримашевич «Одяг поліщука-шляхтича в XVI–XVII ст. (за матеріалами актових книг Житомирського гродського уряду)» наведено назви вишитих сорочок «сорочка» та «кошуля», пошиті з шовку й полотна: «кошу(л) же(н)ски(х) вышиваны(х) е(д)вабо(м), кошу(л) вышиваны(х) коленъскихъ же(н) скихъ три, кошу(л) жо(н)ски(х) поло(т) на простого» [4, с. 56]. Необґрунтоване заперечення вишивки як явища давньої традиції українців, особливо в час війни, у час єдності та згуртованості народ – це не що інше, як перекручення поняття ідентичності українців. Сьогодні в контексті полеміки знову звернемося до аналізу карти, що відображає колір і розташування орнаментації жіночих сорочок кінця XIX – початку XX ст. Я. Прилипко дійшов висновку, що ареали колористики вишивок на жіночій народній сорочці збігаються із загальноетнографічним зонуванням України [9, с. 17–18]. При цьому зазначив, що Чернігівщина та Полтавщина характеризуються одноколірністю вишивки, Київщина, Черкащина, частково Поділля – майже суцільною двоколірністю, на Волині переважає одноколірність, на півдні й південному заході Поділля починається ареал поліхромії. Дослідник звернув увагу й на те, що одноколірність Лівобережжя, утворена вишивкою білими нитками («біллю»), тяжіє до сіверської землі; червона одноколірність (волинське занизування), змінюючись у напрямі до Поділля, Галичини, – до літописних волинян. Учений виділив переважання червоного кольору на Правобережжі, білого – на Лівобережжі, межа між якими проходить по Дніпру. Уважаємо, що переконливою є версія Я. Прилипка про появу чорного кольору вишивки в певних районах Покуття, Західного Поділля (традиція ширша – охоплює також Східне Поділля) з романської традиції (не витримують критики версії про овець з чорною вовною; або ж як знак скорботи через напад ворогів у переказах). Очевидно, не тільки включення до атласу заборонених у той час праць (до речі, у росії не карали за це) стало причиною звільнення Я. Прилипка. На нашу думку, головною була якраз концепція тяглості української традиції та пов'язання її з давньоруськими племенами, яку обґрунтував учений. Особливо на тлі російського атласу. Бо це вже питання спадкоємності культури Київської держави, питання, які зараз фальсифікує росія в загарбницькій війні. Я. Прилипко прив'язує одяг до регіонів, подає їх специфіку, зокрема й вишивку як історичну зумовленість.

Дослідження поширення широких штанів із назвою «шаровари» є також важливим аргументом для спростування заперечень достовірності описів, поданих у праці Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», оскільки він «викладав факти, збудовані за спогадами літніх людей, яких опитував під час подорожей Катеринославщиною та Херсонщиною, де свого часу існувала Запорозька Січ. Проте науково доведено, що спогади – сумнівне джерело інформації. Однак романтизований і такий милий серцю народників образ запорозького козака підхопили та розтиражували мандрівні театральні трупи, що закріпили в масовій свідомості українця уявлення про запорожця, як про людину в широких червоних шароварах, вишиванці та з оселедцем на голові» [6, с. 88]. Досвід діалектологів, етнолінгвістів, етнологів, етномузикологів показав, що записи від респондентів є надійним джерелом, і цей факт – неспростовний, тобто наукою доведено протилежне (один із прикладів – «Атлас української мови»). На думку А. Кокотюхи, лише за «Описом України» Гійома де Боплана Акім Галімов та його команда разом із реконструкторами відтворили справжній, а не намальований радянськими художниками козацький одяг» [5]. А. Галімов визначає основну мету фільму «Скарби нації» – «розвінчати радянські міфи й стереотипи». Думка слушна, але з викривленим поданням самого матеріалу. Отже, основна теза Сергія Шаменкова: козаки не носили шароварів, бо про них є згадка лише у XVIII ст., тобто шаровари носили лише в часи підпорядкування росії. Він уважає, що до цього часу відома лише одна назва штанів – «убранє». Однак ще в давній літературі можна знайти відомості про шаровари. Арабський письменник Ібн-Даст у «Книзі добрих скарбів», написаній у першій половині X ст., описує штани русів:

«Штани носять широкі – сто ліктів матерії йде на кожні. Одягаючи такі штани, збирають їх коло коліна і прив'язують до нього. Усі постійно носять при собі мечі [10, с. 14–15]. Дослідник Є. Славутич у роботі «Одяг "малоросійських" козаків; склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII – перша третина XVIII ст.» подає опис штанів козацького комплексу – із назвами «шаровари» та «убранє», що були вужчими в порівнянні із широкими шароварами запорізьких козаків: «Поясним одягом слугували традиційні "шаровари" кавказько-татарського типу, які заправляли в чоботи без нависання. Козацькі шаровари або "убраннє" були відносно вузькими (на відміну від дуже широких шароварів турецького типу, що побутували в запорожців), мали клиновидну вставку із 2-х трикутних клинів. […] Холоші з'єднувалися під кутом, що робило штани широкими у кроці, а к кінцям звужувалися, аби їх легко можна було заправити у халяви чобіт. Затягували шаровари в поясі очкуром зі шнура або тасьми, протягнутим крізь очкурню (гашник) і зав'язували попереду на рівні розпірки. Стройові козацькі штани шилися з простого товстого сукна – звичайного "свитного", габи або грубого, товстого фабричного польського чи німецького сукна, як-от "шиптуха", "бенкля" або "кира" (останні мали назву "кирдані"); в рідких випадках носили шаровари із бавовняних тканин, стьобані на бавовні. Влітку часто носили шаровари, пошиті з полотна. Підбивали штани грубим полотном "хрящем". По боках в розпірки швів вшивалися прорізні прямокутні кишені з того ж полотна, або ж замість бокових кишень, за давнім звичаєм, всередині шаровар за гашником пришивали спеціальну кишеню-мішечок, де зберігали гроші та інші цінності» [11, с. 218]. За нашими експедиційними матеріалами, широкі штани на очкурі побутували ще на початку XX ст., і сама назва «шаровари» відома в селах на Лівобережжі та Правобережжі. Відомості про крій штанів С. Шаменков брав з угорської та польської кравецьких книг, бо це «європейський крій», а отже, у нас такий самий. Безперечно, у нас було схоже вбрання тих часів, схожі крої одягу, що і в Європі. Але не можна так беззаперечно стверджувати, що в нас таке саме. У нас були свої кравці і свої традиції. Той-таки Гійом Левассер де Боплан писав: «В країні Запорожській ви знайдете людей, що вміють усі ремесла, потрібні для громадського життя: шевців, кравців…. Жінки прядуть льон і вовну, тчуть для свого вжитку полотно і сукно» [10, с. 35]. Згаданий у статті А. Кокуші Боплан як той, хто допоміг авторам вирішити дилему з шароварами, у знаменитій книзі із заголовком «Опис України, або областей королівства польського, що лежать поміж кордонами Московії і Трансильванії. З додатком відомостей про вдачу, звичаї і військову вмілість Українців» зазначає: «Україна простягається від границь Московії до границь Трансильванії і поділена на кілька провінцій Польщі». В іншому місці зараховує до території України не тільки ціле Запоріжжя, Київщину, Чернігівщину, Поділля, Волинь, але й «Люблинщину, Белзщину, Червону Русь (Галичину) і Покуття». Тому в середині XVI ст. можна говорити про різні назви, особливості цих земель, зокрема, про особливості одягу, кравецьких традицій. І селяни, поповнюючи ряди козацтва, не були всі в однакових штанах (особливо сумнівний крій штанів «з соломою», описаний С. Шаменковим). Про одяг козаків Боплан зазначає, що вони «люблять вбиратися, але лише тоді, коли вертаються переможцями» [10, с. 31]. Культура населення сільської місцевості мала станове розрізнення, хоча прірви між ними не було. Були тісні європейські контакти того часу, мала поширення європейська мода. Носили різні види одягу: каптани з дорогої на той час тканини, водночас і свити. Отже, одяг у козаків був різний: для повсякдення, походів та святковий. С. Шаменков уважає, що козаки носили сермяги тільки білого кольору, бо саме такі замовили для Київського полку. Як зауважує Є. Славутич, можливо, «козаки окремих сотень або навіть полків дотримувалися єдиного кольору свого підрозділу, принаймні в окремих деталях стройового одягу, як-от: вершки шапок, вилоги жупанів, пояси або навіть самі жупани» [11, с. 215]. Утім, були поширені й інші види верхнього одягу, які могли бути чорні, коричневі, сірі: армяк (арим'як), делія, опанча, сермяга (біла і чорна), доломан, бурка, сукман [3]. Варто також враховувати, що в ті часи було багато при-

візних тканин. У роботі С. Славутича про використання шовкових тканин для пошиття одягу козаків детально описані різні їх сорти, кольори [12]. Так, з кінця XVII ст. в одязі військової еліти Української козацької держави починає уживатися майже виключно сорт камки «лудан» – жупан із цією назвою відомий до початку XX ст. на Житомирщині. С. Славутич зазначає, що атлас залишався незмінно популярною матерією в побуті української військової еліти як у XVII, так і протягом усього XVIII ст. Були різні кольори атласу: червоний, темно-вишневий, рожевий, брунатний, зелений… Червоний цінувався найбільше, був найдорожчий. Дослідник додає, що заможна старшина з атласу шила не тільки жупани, кунтуші, а й святкові шаровари [12, с. 162]. Широкі штани типу «шаровари» пов'язані зі способом носіння із сорочкою. Звернімося знову до інтерпретації карти «Способи носіння чоловічої сорочки» Я. Прилипка, що був добре обізнаний із культурами інших народів. Картографування виявило, що спосіб носіння навипуск охоплює більшу частину української території, крім деяких районів Волині та Закарпаття. Межі між ареалом носіння сорочки навипуск та ареалом сорочки, заправленої в штани, проходять близько або збігаються на заході – з межами між Середнім Подніпров'ям і Слобожанщиною, на півдні – між Середнім Подніпров'ям і Півднем України, на сході – між Середнім Подніпров'ям і Поділлям, Волинню, на півночі – між Середнім Подніпров'ям і Середнім Поліссям. Я. Прилипко вважав, що спосіб носіння сорочки, заправленої в штани, міг виробитися під впливом кочових племен Сходу, з якими через історичні та географічні причини вони стикалися протягом майже всієї багатовікової історії і які взяли немалу участь у самому етногенезі болгарського та українського народів [9]. Широкі штани-шаровари здавна відомі народам, що займали степову частину Східної Європи. Старовинні широкі шаровари запорозького козацтва були близькі за формою до тюркських. У другій половині XIX ст. вже не трапляються шаровари, які, за образним висловом Т. Шевченка, «мотнею вулицю мели». Однак широкий крій штанів у Східній та Центральній Україні зберігся до кінця XIX ст. У росіян цей тип був поширений лише серед населення, яке перебувало в безпосередній близькості до кочових у минулому народів Східної Європи, а також народів Азії та Кавказу, де такий крій переважав.

Заселення Слобожанщини пов'язане з козацькими сотнями, які принесли сюди свою культуру вбрання. Тут поширилася вишивка білими нитками, бо це були вихідці з Полтавщини, Чернігівщини. За матеріалами картографування атласу на тлі основного ареалу назви «штани», що охоплює переважну частину української території, на Слобожанщині локалізується ареал назви «шаровари». У кінці XIX – на початку XX ст. назва «шаровари» вже була малопоширеною. Ці історичні факти мають значення для вивчення одягу. Українська етнічна традиція виразно простежується в різних типах вбрання, виявляючи не тільки локальні, слобожанські регіональні риси, а й спільність з іншими етнографічними регіонами.

Одним зі здобутків фільму А. Галімова А. Кокотюха вважає підтвердження «бутафорського, несправжнього, кітчевого значення назви "шароварщина"». Він зазначає, що термін «шароварщина» увійшов в обіг культурної спільноти приблизно наприкінці 1980-х: «Йдеться про українських козаків. Як відомо, хлопці в червоних шароварах – наше все. Вони ілюструють класичне вже українське радянське, зразка 1969 року, видання "Енеїди" Котляревського. У шаровари Енея з компанією одягнув художник Анатолій Базилевич. Двома роками раніше на студії "Київнаукфільм" вийшла перша серія мультику про трьох козаків – Грая, Ока й Тура. Впродовж двадцяти наступних років глядачі побачили ще вісім серій, персонажі живуть досі, стали брендовими, і знову це – вусані в шароварах. По цьому вбранню за часів СРСР визначали українців як етнос, у шароварах бачимо аніматорів на етнічних фестивалях дотепер» [5]. Однак уважаємо, що семантика цього терміна була іншою в 1970-х роках. У цей час українська традиційна культура, українська пісня, українська мова підпали під радянський терор як «націоналізм». Варто хоча б згадати Леопольда Ященка. Киянин, інтелігент, музикант, композитор, кандидат наук, насамперед – фольклорист. Він мав величезні знання, велику любов до народної пісні, захо-

плення й розуміння її. Уважав, що цей спадок треба нести до людей. Організував для співу хор «Гомін», що об'єднав людей різного віку та професій. Популяризували народну пісню, співали колядки, щедрівки на Хрещатику, веснянки в Гідропарку. У 1972 році всіх учасників хору взято на облік як «націоналістів». Л. Ященко 20 років не мав роботи, був позбавлений усіх звань. Студенти були вигнані з вишів… Репресії за «націоналізм» не припинялись до здобуття Україною незалежності. У 1978 році у день народження Т. Шевченка працівників Музею народної архітектури та побуту попередили, щоб ті не йшли з квітами до пам'ятника (міліція «хапала» всіх). І так само не варто було йти у Спілку письменників, де мав читати вірші Шевченка А. Паламаренко, бо візьмуть на облік. Однак на чолі з етнографом Лідією Орел невелика група все ж таки пішла слухати вірші Т. Шевченка. У залі було лише близько двадцяти людей… На знак протесту проти репресій, деяка частина свідомої молоді почала ходити в народних строях своїх рідних, у вишитій сорочці. Саме до них ідеологи чи «інтернаціоналізовані» громадяни озвучували цей термін – «шароварщина». Урешті, у статті не ставимо за мету досліджувати семантику цього слова. Автори фільму та їх однодумці вбачають зв'язок із «шароварами» в негативному контексті, бо в них представляли українців за радянських часів. Справді, аби показати розквіт культур і щасливе буття всіх народів СРСР, на фестивалях, концертах, починаючи із садочків, представників кожної національності одягали в їхнє традиційне вбрання. Брали щось «впізнаване». Це стосувалося молдовського, литовського, узбецького та інших костюмів. В українців це був переважно жіночий комплекс із плахтою, керсеткою, вінком, чоловічий – сорочка, шаровари, широкий пояс. Інші «братні» народи своє вбрання не назвали «шароварщиною». Нападки мали б стосуватися просування фабричних «народних костюмів», не пов'язаних із місцевими традиціями, які сприяли забуттю, знеціненню регіонального та локального вбрання. Тому представлення розмаїття козацького вбрання в ґрунтовній науковій роботі – на часі.

Джерела та література

1. Балушок В., Олійник М. Вишивка на одязі українців: деякі проблеми сучасного дискурсу. *Народознавчі зошити.* Львів, 2021. № 4 (160). С. 849–863. DOI : https://doi.org/10.15407/nz2021.04.849.

2. Бех М. Традиції і трансформації в етнокультурі та побуті села Бехи на Житомирщині кінця XIX – першої половини XX століття / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ : Наукова думка, 2018. 142 с.

3. Галімов А. Як насправді одягались козаки? Руйнуємо совєтський образ. *Реальна історія.* URL : https://www.youtube.com/watch?v=V9WMxlQD6Uw (дата звернення 18.11.2024).

4. Гримашевич Г. І. Одяг поліщука-шляхтича в XVI–XVII ст. (за матеріалами актових книг Житомирського гродського уряду). *Волинь – Житомирщина.* 2007. № 17. С. 149–158. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vg_2007_17_16 (дата звернення 11.11.2024).

5. Кокотюха А. «Скарби нації»: справжні козаки не носили шароварів. *Детектор медіа.* URL : https://detector.media/kritika/article/144163/2019-01-21-skarby-natsii-spravzhni-kozaky-ne-nosyly-sharovariv (дата звернення 11.11.2024).

6. Пономар Л. Напрями дослідження народного вбрання в сучасній інтерпретації. *Народна творчість та етнологія.* 2021. № 3. С. 82–93.

7. Пономар Л. Традиційний одяг (кінець XIX – середина XX ст.). *Одвічна Русава. Етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі.* Вінниця, 2003. С. 63–80.

8. Прилипко Я. П. Одежда как составная часть материальной культуры народа. Принципы и методы исследования. Типология // АНФРФ ІМФЕ. Ф. 14. Кол. 4, 23.

9. Прилипко Я. П. Український народний одяг як джерело вивчення етнічної історії. Н*ародна творчість та етнографія.* 1971. № 5. С. 10–19.

10. Січинський В. Чужинці про Україну. URL : https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2206/file.pdf. (дата звернення 10.12. 2024).

11. Славутич Є. «Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII – перша третина XVIII ст.». *Спеціальні історичні*

дисципліни. 2010. № 16. С. 210–238. URL : http://resource.history.org.ua > publ > sid_2010_16_210 (дата звернення 5.12.2023).

12. Славутич Є. Шовкові тканини в костюмах військової еліти і урядовців Української козацької держави та їхня тогочасна місцева термінологія. *Історико-географічні дослідження в Україні : зб. наукових пр*. 2007. Вип. 10. С. 143–180. URL : http://resource.history.org.ua/publ/geo_2007_10_143 (дата звернення 5.12.2023).

References

1. BALUSHOK, Vasyl, Maryna OLIYNYK. Embroidery on the Clothes of Ukrainians: Some Problems of Modern Discourse. *The Ethnology Notebooks*, 2021, no. 4 (160), pp. 849–863 [online] [viewed 24 September 2020]. DOI : https://doi.org/10.15407/nz2021.04.849 [in Ukrainian].

2. BEKH, Mykola. *Traditions and Transformations in the Ethnic Culture and Everyday Life of the Village of Bekhy in Zhytomyr Oblast at the Late 19th – Early 20th Century.* National Academy of Sciences of Ukraine, M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology. Kyiv: Scientific Publishing Enterprise «"Scientific Thought" Publishing House of the National Academy of Sciences of Ukraine», 2018, 142 pp. [in Ukrainian].

3. HALIMOV Akim. How did the Cossacks dress actually? We are Destroying the Soviet Image. *Real History* [online] [viewed 18 November 2024]. Available from: https://www.youtube.com/watch?v=V9WMxlQD6Uw [in Ukrainian].

4. HRYMASHEVYCH, Halyna. Clothes of Polissian Nobleman in the 16th – 17th Centuries (After the Materials of the Act Books of the Zhytomyr City Government). *Volhynia* – Zhytomyr Region, 2007, no. 17, pp. 149–158 [online] [viewed 11 November 2024]. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vg_2007_17_16 [in Ukrainian].

5. KOKOTIUKHA, Andrii. «Treasures of the Nation»: Real Cossacks did not Wear Saroual. *Detector Media* [online] [viewed 11 November 2024]. Available from: https://detector.media/kritika/article/144163/2019-01-21-skarby-natsii-spravzhni-kozaky-ne-nosyly-sharovariv [in Ukrainian].

6. PONOMAR, Liudmyla. Directions of the Study of Folk Attire in Modern Interpretations. *Folk Art and Ethnology*, 2021, no. 3, pp. 82–93 [in Ukrainian].

7. PONOMAR, Liudmyla. Traditional Clothes (Late 19th – Mid-20th Centuries). Eternal Rusava. Ethnography and Folklore of the Village of Stina in Podillia. Vinnytsia, 2003, pp. 63–80 [in Ukrainian].

8. PRYLYPKO, Yakiv. Clothing as an Integral Part of the Material Culture of the People. Principles and Methods of Research. Typology. *Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.* Fund 14. Collections 4, 23 [in Ukrainian].

9. PRYLYPKO, Yakiv. Ukrainian Folk Clothing as a Source for Studying Ethnic History. *Folk Art and Ethnography*, 1971, no. 5, pp. 10–19 [in Ukrainian].

10. SICHYNSKYI, Volodymyr. *Foreigners about Ukraine* [online] [viewed 10 December 2024]. Available from: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2206/file.pdf [in Ukrainian].

11. SLAVUTYCH, Yevhen. «Clothes of the "Ukrainian" Cossacks: Structure, Origin, Cut, Materials, Functionality, Provision. Mid- to Late 17th – the First Third of the 18th Century». *Special Historical Disciplines*, 2010, no. 16 [online] [viewed 05 December 2023]. Available from: http://resource.history.org.ua >publ> sid_2010_16_210 [in Ukrainian].

12. SLAVUTYCH, Yevhen. Silk Fabrics in the Costumes of the Military Elite and Government Officials of the Ukrainian Cossack State and Their Contemporary Local Terminology. *Historical and Geographical Research in Ukraine*, 2007, iss. 10, pp. 143–180 [online] [viewed 05 December 2023]. Available from: http://resource.history.org.ua/publ/geo_2007_10_143 [in Ukrainian].

Отримано / Received 27.11.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 39+908-047.37](092)(477.7)“19”
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.154

ТАРАН ОЛЕНА
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0548-0678

TARAN OLENA
a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Center* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0548-0678

Бібліографічний опис:

Таран, О. (2024) «Хочеться вільні години присвятити етнографії»: Аривон (Іларіон) Курило-Кримчак як етнограф. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 154–159.

Taran, O. (2024) «I *Want to Devote My Free Time to Ethnography*»: Aryvon (Ilarion) Kurylo-Krymchak as an Ethnographer. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 154–159.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

«ХОЧЕТЬСЯ ВІЛЬНІ ГОДИНИ ПРИСВЯТИТИ ЕТНОГРАФІЇ»: АРИВОН (ІЛАРІОН) КУРИЛО-КРИМЧАК ЯК ЕТНОГРАФ

Анотація / Abstract

Стаття присвячена висвітленню невідомої донині сторінки в біографії непересічної особистості – Іларіона Павловича Курило-Кримчака, організатора краєзнавчих (насамперед природоохоронних) досліджень Українського Приазов'я (Мелітопольщини), директора Мелітопольського окружного краєзнавчого музею, а також підпільника й одного з керівників Мелітопольського окружного Проводу ОУН, бургомістра м. Мелітополя у 1941–1943 роках. Учитель і водночас активний дописувач Етнографічної комісії ВУАН, І. Курило-Кримчак упродовж 1926–1931 років надсилав етнографічні матеріали з українських сіл Ново-Олександрівка та Вознесенка Мелітопольської округи. Матеріали, зібрані І. Курило-Кримчаком, дозволяють реконструювати окремі елементи традиційної духовної культури українців Мелітопольщини. Вони стосуються, приміром, окремих елементів календарної обрядовості зимового циклу; народних вірувань, пов'язаних із традиційними уявленнями про воду, кота, а також пісенного фольклору. Етнографічні матеріали І. Курило-Кримчак збирав за спеціально розробленими програмами Етнографічної комісії, що значно збільшує їхню наукову вагу як емпіричних даних для наступних наукових узагальнень. Маючи високий авторитет учителя, І. Курило-Кримчак не лише сам фіксував емпіричний матеріал, але й залучав до цієї роботи сільську молодь, гуртуючи її в колі місцевого краєзнавчого гуртка. Політичні репресії, які охопили всю Україну в 1930-х роках, безпосередньо вразили й І. Курило-Кримчака, оскільки вже 1930 року він був усунений з посади керівника Мелітопольського окружного краєзнавчого музею, але згодом – поновлений. Тавро «буржуазної науки», яке тяжіло тоді над етнографією, змусило І. Курило-Кримчака згорнути діяльність у цьому напрямі й зосередитися на музейній, викладацькій та природоохоронній діяльності. Етнографічний доробок І. Курило-Кримчака в науковий обіг вводиться вперше.

Ключові слова: Іларіон (Аривон) Курило-Кримчак, етнографія, фольклор, календарна обрядовість зимового циклу, ворожіння, вода.

The article is devoted to highlighting a hitherto unknown page in the biography of an extraordinary person – Ilarion Pavlovych Kurylo-Krymchak, the organizer of local history (primarily environmental) research in the Ukrainian the Sea of Azov region (Melitopolshchyna), director of the Melitopol district local history museum, as well as an underground member and one of the leaders of the Melitopol district OUN branch, burgomaster of the city of Melitopol in 1941–1943. While teaching and, at the same time, acting as an active contributor to the Ethnographic Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences, I. Kurylo-Krymchak has sent ethnographic materials from the Ukrainian villages of Novo-Oleksandrivka and Voznesenka in the Melitopol district during 1926–1931. The information collected by I. Kurylo-Krymchak makes it possible to reconstruct certain elements of the traditional spiritual culture of Ukrainians of the Melitopol region. They concern, in particular, separate elements of the calendar ritual of the winter cycle; folk beliefs associated with traditional ideas about water, the cat, as well as song folklore. I. Kurylo-Krymchak has collected ethnographic materials according to specially developed programs of the Ethnographic Commission, which significantly increases their scientific value as empirical data for subsequent scientific generalizations. Having a high authority as a teacher, I. Kurylo-Krymchak has not only recorded empirical material himself, but also involved rural youth in this work, uniting them around the local history circle. The political repressions that swept across Ukraine in the 1930s affected I. Kurylo-Krymchak directly, since in 1930 he has been removed from the post of head of the Melitopol District Local History Museum, but he is reinstated later. The stigma of "bourgeois science", which weighed on ethnography in those years, forced I. Kurylo-Krymchak to curtail his work in this direction and focus on museum, teaching and environmental protection activities. The ethnographic heritage of I. Kurylo-Krymchak is introduced into scientific circulation for the first time.

Keywords: Ilarion (Aryvon) Kurylo-Krymchak, ethnography, folklore, calendar rituals of the winter cycle, fortune-telling, water.

Вступ. Тоталітарна комуністична ідеологія, яка панувала в Україні протягом майже всього XX ст., спотворила або викривила історичні процеси, а також зламала багато людських доль. Пересічні громадяни, політики, військові, освітяни, митці, науковці не мали можливості реалізувати свій інтелектуальний потенціал через загрози політичних переслідувань чи фізичного знищення. У 1920-х роках існувала неабияка можливість розвитку гуманітаристики, зокрема етнографії та етнології, проте більшість представників народознавства була фізично знищена впродовж 1930-х років. Поступово від часів Незалежності до широкого кола громадськості та науковців повертаються імена репресованих співгромадян, нерідко відкриваючи цим нові сторінки або переосмислюючи наявні відомості. До кола таких імен належить постать Іларіона Курило-Кримчака, який одним із перших (чи не перший) розробляв концепції екологічної культури (у царині природоохоронної діяльності), зокрема територій Українського Приазов'я. Соціально-політичні події в Україні 1930-х років – насамперед Голодомор і його наслідки для українського селянства (у рідному селі Вознесенка загинуло принаймні 319 мешканців), а також політичні репресії в країні змусили І. Курило-Кримчака докорінно змінити свої політичні погляди: на початку 1940-х років він стає одним із керівників Мелітопольського окружного Проводу ОУН, у часи німецько-радянської війни – бургомістром м. Мелітополя. Саме цим двом напрямкам у біографії І. Курило-Кримчака присвячені наукові розвідки сучасних українських дослідників: київського еколога Володимира Борейка та запорізького історика Юрія Щура [2; 5; 6; 7]. Власне, на основі монографічного дослідження Ю. Щуром була підготовлена й довідкова стаття для ЕСУ [4].

Біографію І. Курило-Кримчака історик відновив за матеріалами двох карних справ 1935 та 1946 років, заведених на І. Курило-Кримчака, а також відомостей з протоколів допитів членів родини та членів ОУН Мелітопольщини, які зберігаються в архіві Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (Фонд припинених справ. П-1834; архівно-кримінальна справа 13885) [7, с. 7–8]. Інформація про етнографічну діяльність І. Курило-Кримчака (окрім краєзнавчої роботи та згаданого в матеріалах карної справи рукопису наукової розвідки «Духоборці на Мелітопольщині»), яка здійснювалася ним у другій половині 1920-х років, у дослідженнях вищезгаданих Ю. Щура та

В. Борейка – відсутня, тому наша розвідка з цього боку вважається нам актуальною ще через те, що І. Курило-Кримчак зафіксував традиційний пласт народної культури до тотального знищення українців Голодомором.

Виклад основного матеріалу. Народився І. Курило-Кримчак 20 жовтня 1903 року в с. Вознесенка Бердянського повіту Таврійської губернії (тепер с. Вознесенка Костянтинівської сільської громади Мелітопольського р-ну Запорізької обл.) у родині Павла та Ганни Курило і був старшим із чотирьох дітей. Опублікувавши 1920 року нарис про інкерманські каменярні за псевдонімом «Кримчак», він почав використовувати подвійне прізвище Курило-Кримчак, хоча нотаріально зміна прізвища була оформлена 1935 року [7, с. 8], а майбутні дружина та діти залишалися на прізвищі Курило.

Від 1 листопада 1924 року до 1 вересня 1929 року – час активної етнографічної роботи зі збирання матеріалів. Саме тоді І. Курило-Кримчак учителює в с. Ново-Олександрівка Вознесенського району Мелітопольської округи, де й фіксує етнографічні реалії села. До того ж часто буваючи у рідному селі Вознесенка, також збирає етнографічні відомості. Теоретичним підґрунтям роботи стали методичні рекомендації, які виходили великими накладами від імені Етнографічної комісії ВУАН.

Програми – інструменти для збирання емпіричних даних традиційної культури щодо створення фактологічної бази для подальших наукових узагальнених праць – публікувалися в Бюлетні Етнографічної комісії ВУАН, Бюлетні музею Слобідської України; наукових часописах: Етнографічний вісник, Краєзнавство, Побут, Україна тощо [3]. Масове поширення Програм сталося через їхню публікацію у Відривних календарях [1, од. зб. 895], зокрема на 1928 рік. Найімовірніше, І. Курило-Кримчак як учитель звернув увагу і на «Відозву до шкільних гуртків збирати краєзнавчий, побутовий і фольклорний матеріал» [1, од. зб. 902], але в листуванні з Комісією просив надіслати певні номери Бюлетня з опублікованими етнографічними програмами.

Етнографічні матеріали, які зібрав І. Курило-Кримчак у селах Вознесенка та Ново-Олександрівка, зберігаються в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ [1], період – 1926–1931 роки. Ці аркуші дають змогу реконструювати окремі елементи традиційної духовної культури українців Мелітопольщини, де йдеться, приміром, про календарну обрядовість, народні вірування та пісенний фольклор.

У листуванні з Етнографічною комісією І. Курило-Кримчак підписувався виключно як Аривон, через що нам видалося доречним винести саме цю форму імені у назву статті за етнографічною тематикою, а також цитату з його листа до Етнографічної комісії як відображення прагнення молодого дослідника працювати на народознавчій ниві.

Довідуємося з листування (а в архіві збереглися три листи з матеріалами), що А. Курило-Кримчак замислив не лише збирання польового етнографічного матеріалу, а й також його наукове осмислення [1]. Розуміючи, що його освітня база є недостатньою для широких узагальнень чи певних висновків, А. Курило-Кримчак не соромиться просити допомоги у наукового керівництва та опрацьовує професійну літературу.

У зшитку з назвою «Пісні та селянське життя. Пісні[,] що співаються в с. Н. Олександрівці Вознесенського району» з фіксованою датою «15/7 1926 р.», вміщені пісні, зібрані «парубком В[асилем]Бойко». Серед інших наявний варіант парубоцької пісні «Тихий Дунай», що запозичена, за словами записувача, із с. Мар'янівка Покровського району, а також парубоцькі пісні місцевого походження: «Береза», «Як послала мене мати березоньку жати…», «На горі калина похилилась…» (з варіантом), «Ой не спиться, не лежиться…», «Ой у саду вишня рясна», загальноукраїнська «Ой під вишенькою, під черешенькою…», «За горою сонце сяє…» (фольклористам відомий варіант, записаний 1992 року науковцями Цифрового архіву фольклору Слобожанщини та Полтавщини у с. Клюшниківка Миргородського р-ну Полтавської обл.), «Зелений дубочок» (варіант), «Ой там на горі, ой там на крутій» (варіант).

26 січня 1931 року в рідному селі Вознесенка А. Курило-Кримчак записав два варіанти балади «Ой поїхав королевич»: від 37-річного Якова Онупрієвича Мизерного, родом із с. Дмитрівка на Бердичів-

щині, та від Захара Кириловича Чорного, 1844 р. н., родом із Сосницького повіту Перелюбської волості, слободи Білошицької (тепер – с. Білошицька Слобода Корюківського р-ну Чернігівської обл.), класифікованої фольклористами як результат запозичення та переосмислення місцевим населенням середньовічної лицарської поезії. Завдяки згаданим вище респондентам А. Курило-Кримчаку вдалося зафіксувати пісні «Про жіночу долю» (записано у с. Вознесенка, «Ой, по риллі, по риллі, Там ходили журавлі», «За рікою, за Кубанню». Знаменно, що іноді в цих записах А. Курило-Кримчак назву с. Воскресенка подає у подвійному звучанні – як Бугурдак, що презентує фіксовану побутову назву розташованого на місці цього населеного пункту у давніші часи ногайського аулу Боурдек Ессебей.

Етнографічна частина народознавчої спадщини А. Курило-Кримчака, що зберігається в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ, вміщує дані щодо народних уявлень про воду, кота, а також збірки дівочих ворожінь на Різдвяні свята та Водохреща: «<…> В ніч під новий рік (у нас іще за ст. ст.) дівчата вживають таких методів ворожби: Беруть курку, посипають біля неї пшениці, потім кладуть поблизу: ніж сапожний, ніж простий (кухонний), дзеркало, грибішок [гребінець]; згодом курку розв'язують, і коли курка підійде до пшениці, то молодий [наречений у] молодої <…> обов'язково буде хліборобом. Коли підійде до сапожного ножа, то буде сапожником. [До] ножниць, [то буде] портной, [до] книжки, [то буде] учитель, [до] дзеркала, [то буде] красивий. А коли курка стрибне просто до обличчя, то молодий буде дуже сердитий» [1, арк. 78–104]. Курка також є важливим атрибутом в іншому ворожінні: «Беруть також декілька дівчат по куриці, садовлять їх у піч, і чия куриця швидше вилізе звідти, та й господиня її вийде заміж. Чия ж куриця не вилізе – господиня її залишиться вік свій «дівувати».

У селах Ново-Олександрівка та Вознесенка А. Курило-Кримчак зафіксував відомі всій Україні види дівочих ворожінь зимового календарного циклу, як на ймення молодого «Під новий рік біжать по під селянськими вікнами та питають у мешканців хат: «Як звать мого молодого?». Останні, залежно від настрою, відповідають ... таке, що й місяць червоніє». Одним із видів ворожінь на шлюб є й зав'язування очей та виведення дівчини з хати: якщо вона наосліп вийде за ворота батьківського обійстя, то скоро вийде заміж. Також, щоб дізнатися, чи вийде дівчина заміж найближчим часом, перекидають через хату черевики, «й коли його дівка перекине, то вийде заміж. Коли черевик залишиться на хаті, це ознака, що вона залишиться вдома».

Ворожили й за допомогою дзеркала, інтерпретуючи на власний розсуд тіні від полум'я свічки. «"Гадають" і над дзеркалом. Для цього затуляють міцно вікна, на одному з них постановлять дзеркало, засвічують свічку й сидить над дзеркалом одна дівчина, з нею й ломака; троє дівчат, теж з ломаками, сидять скраю на печі. І от коли покажуться зі стіни відьми (одна з дитиною, друга просто так, а третя з ваганами). Одна з них буде з дитиною, друга буде прати білизну, а третя буде бігати. Тота дівчина, що сидить та вороже над дзеркалом, бо ця «бігаюча» відьма буде бить й одніме ломаку. Ті ж дівчата, що на печі, повинні сміятися, аж поки свічка сама не зорить (Тушити її забороняється, бо хто потуше, того відьма задуше). <…> О 12-й годині ночі садовляться <…> над дзеркалом і пильно придивляються туда. Коли що задумає, то й те покажеться. Коли то роблять, то назад не обертаються, коли ж боїшся, переверни дзеркало або накрий його чимнебудь чорним. Якщо це не буде зроблене, то того хтось як ляпне по щоці, то й шрам на всю щоку й останеться».

Важливим елементом дівочих ворожінь були снотлумачення: «Коли дівка лягає спати, то надягає на себе чулку (панчох). Якщо її вночі хтось скине, то це ознака, що «господиня» її вийде заміж. Перед сном дівка замикає колодязь (криницю). І коли їм [дівчатам] приснится, що до них приїхав чоловік і просе води напитися й коні напувать, то це приприлітає «наречений».

Зафіксував А. Курило-Кримчак і звичай «хватати щастя», коли по поверненні з церкви та по обіді у день Нового року дівчата вибігають на двір і тлумачать почуте чи побачене в контексті майбутньої жіночої долі.

Відбуваються дівочі ворожіння й на свято Водохреща, коли по обіді дівчина

«бере зі столу крихти й виносе їх собакам, а сама виходе на вулицю. І стоїть там доки не йтиме якийсь чоловік. Так як його зватимуть, таке ім'я буде і в її чоловіка. Або з якого боку (сторони) загавкає собака, туди й вийде заміж дівчина».

Тож варіативність дівочих ворожінь відбиває надії та сподівання на щасливу жіночу/сімейну долю. «Дівчата наперебій одна одній силкуються якнайшвидше вилетіть з батьківського гнізда, бо й останній за це буде в пошані, а горе й "страм" [осуд] тій дівчині, яка засиділась в дівках та "дівує", маючи по за 20 р[оків]».

Як і багато інших дописувачів кореспондентської мережі Етнографічної комісії, А. Курило-Кримчак зібрав і надіслав відомості про народні вірування та уявлення, що пов'язані з водою та котом. Записані у с. Вознесенка від 86-річного Захара Чорного, вони, найімовірніше, відбивають вірування, які побутували на Чернігівщині:

«Вода.

Коли захворяє людина, то для ліків беруть воду в колодязі. Витягши з криниці, зразу-ж «непочатою водою» збризкують хворого. Случається тай, що й помагається. Святять воду на голодну кутю 5/І й на «Крещення» 6/І, при молебствіях за врожай, а потім цю свячену воду переховують в пляшечках. Коли хто захворіє абощо, то йому дають: або попить воду, або кроплять. Чув про воду «з семи колодязів», але було це давно, і добре про це не знає. Колись, ще на Чернігівщині, бачив, як односельці, стоячи з кіньми біля криниці, кидали туда хто 2, хто 3 копійки, а для чого – теж не знає.

Про кота.

Кіт – паскудна і брудна тварина. Коли він нап'ється з кружки води, а пістля нього почне пити чоловік, то на людину нападає «нежиль» («нежить») – тоді круте в носі і болить голова. Коли кіт шкодить, то треба одрубать [котові] хвоста. <…> Кіт може задавити не лише немовлятко, а й дорослу людину. Розказують, що в одного чоловіка був шкідливий кіт. Цей чоловік вивіз його у степ і собак захопив із собою. Коли чоловік кинув мішок на землю, то собаки кинулись на кота, а той вже на хазяїна вчепився (вгородивши кігті в глотку, задушив його)».

Власне, ця невеличка етнографічна спадщина, залишена по собі А. Курило-Кримчаком, попри свою фрагментарність, дозволяє уявити: чим і як жило українське село перед Голодомором, яким воно могло стати, якби не лихе XX ст. з його наслідками нищення української культури та української самоідентифікації мешканців Півдня України, а саме – Мелітопольського Приазов'я.

Висновок. Для українських істориків і етнологів залишається невідомим і нарис щодо етноконфесійних і міжкультурних взаємин, який зберігається у справі репресованого в галузевому архіві СБУ у Запорізькій області. Згідно з даними Ю. Щура, стаття А. Курило-Кримчака «Духоборці на Мелітопольщині» чекає на фахового дослідника. Тож наведені Ю. Щуром цитати з матеріалів Архіву Управління СБУ в Запорізькій області (Спр. П-1834) свідчать про неабияку наукову вартість цієї публікації, оскільки А. Курило-Кримчак, працюючи над своєю науковою розвідкою про місцевих духоборців, мав змогу послуговуватися методом включеного спостереження. Варто погодитися з Ю. Щуром, що постать Аривона Курило-Кримчака досі не поцінована дослідниками, тому сподіваємося, що наша етнографічна розвідка стане окремою цеглиною у фундаменті майбутньої комплексної монографії, присвяченої цій неординарній особистості та його ролі в історії культурно-просвітницького та політичного руху Півдня України.

Джерела та література

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ. Ф. 1 : Етнографічна комісія ВУАН.

2. Борейко В. Розстріляна екологія: нариси про репресованих діячів охорони природи України. Київ : Видавництво газети «Зелений Світ», 1994. С. 15–16.

3. Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII – XX ст.) / відп. ред. Н. Гаврилюк. НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського; Інститут української археографії. Київ : Українознавство, 1994. 124 с. (Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 28).

4. Щур Ю. І. Курило-Кримчак Іларіон Павлович. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL : https://esu.com.ua/article-51920 (дата звернення 28.11.2024).

5. Щур Ю. Іларіон Курило-Кримчак: життя і боротьба на тлі епохи. Запоріжжя, 2009. 84 с.

6. Щур Ю. Іларіон Курило-Кримчак: суперечлива доля директора Мелітопольського краєзнавчого музею. *Визвольний шлях*. 2006. № 9. С. 126–133.

7. Щур Ю. Життя і боротьба Іларіона Курила-Кримчака. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2016. 129 с.

References

1. *The Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Fund 1: Ethnographic Committee of the All-Ukrainian Academy of Sciences [in Ukrainian].

2. BOREIKO, Volodymyr. *Shot Ecology: Essays on the Repressed Activists of Nature Protection in Ukraine*. Kyiv: Publishing house of the *Green World* newspaper, 1994, pp. 15–16 [in Ukrainian].

3. BORIAK, Olena. *Materials on the History of Ethnology in Ukraine. Catalogue of the Ethnographic Programs (Mid- to Late 18th–20th Centuries)*. Nataliia HAVRYLIUK, ed.-in-chief. NAS of Ukraine. M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology; Institute of Ukrainian Archaeography. Kyiv: "Ukrainian Studies" Publishing House, 1994, 124 pp. (Scientific Reference Editions on the History of Ukraine. Issue 28) [in Ukrainian].

4. SHCHUR, Yurii. Kurylo-Krymchak Ilarion Pavlovych. In: Ivan DZIUBA, Arkadii ZHUKOVSKYI, Mykola ZHELEZNIAK, et al., editorial board. *Encyclopaedia of Modern Ukraine*. NAS of Ukraine, ShSS. Kyiv: Institute of Encyclopaedic Research of the NAS of Ukraine, 2016 [online] [viewed 28 November 2024]. Available from: https://esu.com.ua/article-51920 [in Ukrainian].

5. SHCHUR, Yurii. *Ilarion Kurylo-Krymchak: Life and Struggle against the Background of the Epoch*. Zaporizhzhia, 2009, 84 pp. [in Ukrainian].

6. SHCHUR, Yurii. Ilarion Kurylo-Krymchak: The Controversial Fate of the Director of Melitopol Local History Museum. *The Path of Liberation*, 2006, no. 9, pp. 126–133 [in Ukrainian].

7. SHCHUR, Yurii. *The Life and Struggle of Ilarion Kurylo-Krymchak*. Toronto; Lviv: "Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army" Publishing House, 2016, 129 pp. [in Ukrainian].

Отримано / Received 02.12.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 398:82–94Доманицький]:94(477.46)"179/1917"
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.160

ПАВЛЕНКО МАРИНА
кандидатка педагогічних наук, доцентка, членкиня Національної спілки письменників України (Умань, Україна).
ORCID ID: 0000-0003-2456-5877

PAVLENKO MARYNA
a Ph.D. in Pedagogics, an associate professor, a member of the National Union of the Writers of Ukraine (Uman, Ukraine).
ORCID ID: 0000-0003-2456-5877

Бібліографічний опис:

Павленко, М. (2024) «Всі баришні були в чорному повдіваті»: Василь Доманицький в історії та спогадах жителів села Колодисте. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 160–169.

Pavlenko, M. (2024) *«All the Ladies have been Dressed in Black»*: Vasyl Domanytskyi in the History and Memories of the Inhabitants of the Village of Kolodyste. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 160–169.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

«ВСІ БАРИШНІ БУЛИ В ЧОРНОМУ ПОВДІВАТІ»: ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ В ІСТОРІЇ ТА СПОГАДАХ ЖИТЕЛІВ СЕЛА КОЛОДИСТЕ

Анотація / Abstract

У статті вперше всебічно розглянуто роль діяльності українського літературознавця, письменника, історика, фольклориста, публіциста, археолога, громадсько-політичного діяча, кооператора Василя Доманицького в його рідному селі Колодисте (тодішня Київщина, нині – Черкащина).

Насамперед ідеться про те, що від 1905 року Василь Доманицький заснував у Колодистому унікальний на той час Народний дім, у якому містилися створені ним же кредитно-споживча прибуткова спілка, банк, читальня, театр, каса взаємодопомоги тощо.

У Народному домі збиралися селяни з довколишніх сіл, започаткувавши новий спосіб життя, фінансування й різноманітну роботу: від сільськогосподарської (селяни спільно купували реманент і використовували його по черзі, застосовували найновіші технології в рослинництві й тваринництві – про це йшлося у спеціально виданих Василем Доманицьким брошурах українською мовою) – до культурно-просвітницької та політичної (селяни зуміли уникнути єврейських погромів і навіть навчилися висувати своїх кандидатів на центральні вибори).

Авторитет особистості Василя Доманицького серед селян був аж такий потужний, що розвиток усіх перелічених галузей відбувався неймовірно швидкими темпами. Свідомість і згуртованість працівників, а також прибутки селянської спілки настільки зміцніли, що це загрожувало імперському режиму «підривом». Тож невдовзі, ховаючись від поліції, Василь Доманицький був змушений виїхати з України. Проте навіть за таких умов його справа розвивалася й процвітала аж до більшовицького перевороту 1917 року.

Важливою частиною розвідки є польове дослідження, опитування респондентів – мешканців Колодистого, проведене авторкою 2011 року, а уточнене-вивірене – 2024 року, з якого постає об-

раз Василя Доманицького не лише в описах його сучасників, але й у спогадах, переказах і навіть легендах прийдешніх поколінь. Вони є важливим і цікавим доповненням зворушливого образу вченого-кооператора, який прожив лише 33 роки, але залишив невичерпну спадщину, зокрема, в історії Колодистого та України.
***Ключові слова**:* Василь Доманицький, Україна, с. Колодисте, пам'ять, Народний дім, кооперація, праця, просвітництво, культура, вдячність.

The significance of the activities of Ukrainian literary critic, writer, historian, folklorist, publicist, archaeologist, public and political figure, cooperator Vasyl Domanytskyi in his native village of Kolodyste (Kyiv region at the time, now it is in Cherkasy region) is considered in the article comprehensively.

First of all, it is written about the fact, that in 1905 Vasyl Domanytskyi has founded the so-called «People's House» (Narodnyi Dim) in Kolodyste, which was unique at the time and housed a credit and consumer profit union, a bank, a reading room, a theatre, a mutual aid fund, etc.

Peasants from all the nearby villages have gathered in the People's House, establishing a new way of life, financing, and work in all areas: from agriculture (peasants bought implements collectively and took turns using them, applied the latest technologies in crop and livestock production, which were described in brochures in Ukrainian published by Vasyl Domanytskyi) to cultural, educational, and political (peasants managed to avoid Jewish pogroms and even managed to nominate their candidates for central elections).

The role and influence of Vasyl Domanytskyi's personality and his authority among the peasants has been so powerful that the development of all these spheres was incredibly rapid, the profits, cohesion and consciousness of the peasant union became so strong that it threatened to «undermine» the imperial regime, and soon Vasyl Domanytskyi had to leave Ukraine, hiding from the police. But even in those circumstances, his business developed and flourished until the Bolshevik coup of 1917.

An important part of the research is formed with a field study, a survey of respondents, residents of Kolodyste, conducted by the authoress in 2011 and revised in 2024, which reveals the image of Vasyl Domanytskyi not only in the descriptions of his contemporaries, but also in the memories, stories, and even legends of the next generations. They are an interesting and important addition to the touching image of the scientist-cooperator, who lived only 33 years, but left an indelible heritage in particular in the history of Kolodyste and Ukraine.
Keywords: Vasyl Domanytskyi, Ukraine, the village of Kolodyste, memory, People's House, cooperation, labour, education, culture, gratitude.

Вступна частина. 2025 року виповниться 120 років від знакового перебування українського літературознавця, письменника, історика, фольклориста, публіциста, археолога, громадсько-політичного діяча, кооператора Василя Доманицького (він також мав прибрані імена – Василь Вітер, Звенигородец, Колодянин, В. Колодянський, Василь Потребитель) у рідному селі Колодисте тодішньої Київщини, донедавна – Тальнівщини, а нині – Звенигородщини Черкаської області. Тож 1905 року Василь Доманицький заснував у Колодистому унікальний на той час Народний дім, у якому розміщувалися створені ним же кредитно-споживча прибуткова спілка, банк, читальня, театр, каса взаємодопомоги й інші важливі установи.

Колодисте і його мешканці – важлива й цікава сторінка життя та діяльності Василя Доманицького, проте майже не вивчена, що й зумовлює ***актуальність*** і ***новизну*** нашого дослідження.

Частково це питання розглядається в праці Володимира Поліщука, який посилається на книжку Сергія Єфремова «Чистому серцем. Пам'яти Василя Доманицького» 1912 року, здійснивши 2010 року її доповнене перевидання [5].

Дослідити, яким чином Василь Доманицький сприяв розвитку рідного села, що залишив по собі односельцям, як він і донині впливає на сучасних колодистенців, а також, які матеріальні пам'ятки, що пов'язані з ним, збереглися в Колодистому – ***мета*** нашої розвідки.

Такими були наші ***завдання***:

– охарактеризувати родину Доманицьких у колі тодішніх і теперішніх односельців;

– дослідити архівні та матеріальні пам'ятки, наявні в селі;

– описати похорон Василя Доманицького, спогади й легенди, що пов'язані з ним;

– описати спогади, перекази та вшанування пам'яті односельців про нього.

Виклад основного матеріалу. 2010 року – сто років по смерті Василя Доманицького – у Колодистому з ініціативи літературознавця професора Володимира Поліщука відбулися ювілейні урочистості біля нарешті гідно впорядкованої могили з поновленим надгробком.

«Досить було раз його побачити, щоб на все життя полюбити», – згадуються слова зі збірника «Чистому серцем…», упорядкованого й виданого Сергієм Єфремовим 1912 року. Доповнили-перевидали його 2010 року Володимир Поліщук і благодійник Володимир Мовчан [5, с. 13]. Василеві односельці під час урочистостей виявляли свою любов до митця, навіть не бачивши його. На чому ж ґрунтувалися ті любов і пам'ять?

Наступного літа, у червні 2011 року, студенти Уманського педуніверситету імені Павла Тичини під керівництвом авторки цього дослідження здійснили фольклорно-етнографічну експедицію.

Ми опитали всіх можливих колодистенців, і всім було відомо про свого видатного земляка. Проте їхні знання ґрунтувалися здебільшого на вищезгаданій книжці «Чистому серцем» (перевиданий примірник мають у сімейних бібліотеках більшість колодян), тому зафіксованими є свідчення лише найстарших респондентів (їх 12, найстарша – 1914 р. н.); вони видалися нам найбільш автентичними, пережитими на власному досвіді, відмінними від описаних у книжці. Також ми вивчили записи, здійснені ще за радянських часів, які зберігаються в Колодистому.

Найперше вражає розмаїття в селі прізвищ, які Василь Доманицький описав іще 1902 року в «Сельской сатире» [1, с. 259–264]. У цій розвідці він проаналізував дотепну поезію «Кваша» колодистенської мешканки Мелашки Берегової, яка була дуже популярна серед його сучасників у селі, попри те, що вже давно ані авторки, ані її персонажів тоді вже не було в живих. У «Кваші» Мелашка (вона ж «Кваша») жартома «заримувала» прізвища своїх односельців, які нібито приходили до неї набрати кваші. Доманицький записав твір повністю, ми ж процитуємо задля ознайомлення фрагмент:

От прийшов Билозир –
Набрав кваши на вузир;
Прыйшов Журавель –
Набрав кваши в корабель…
[1, с. 260].

Майже всі згадані тут прізвища: Білозір, Журавель, Заремба, Гайшук, Поліщук, Кособлик, Шевченко, Заверюха, Підіпригора, Присяжнюк, Тарабан, Лядецький (саме так вони згадуються у вірші) побутують у Колодистому й досі: деякі з них фігуруватимуть нижче серед наших респондентів. Із них колодистенку Катрусю Кособлик (2010–2011 рр. її вже не було в живих, ми спілкувалися тільки з її матір'ю), яка славилася серед односельців як самодіяльна поетка уже XX ст., ми би назвали її своєрідною продовжувачкою традицій «баби Квашихи».

У 2011 році не було вже в селі мешканців із прізвищем Доманицький. Проте у «Кваші» «оспівано» аж двох Василевих предків: це Юзь (Йосип), який, як пояснює на берегах статті Василь Доманицький, «на початку XIX століття приписався до селян» [1, с. 261] і «попів Хома» – Василевий дід у других, який у 1817–1877 роках дякував у Колодистому, одружився із селянкою і «був незмінним відвідувачем вечорниць» [1, с. 263].

Зате 2011 року була вже в селі вулиця Доманицького – колишній куток «Рябоконі». Довкола ж – кутки, які, припускаємо, так само назвалися і за часів Доманицьких, бо серед них знов упізнаємо ті ж прізвища: Уманці, Олійники, Поліщуки, Заремби, Гайшуки, Галайки тощо.

Тобто це вже було дуже швидке автентичне занурення в «Доманицьку» атмосферу.

Могила ж самого Доманицького, як і сто років тому, височіє на пагорбі в центрі села, де колись була церква, зруйнована, за свідченнями колодистенців, орієнтовно у 1930-х роках. На її місці побудували сільський Будинок культури, що було притаманно радянському часові. А на пам'ятнику, як і сто років тому, викарбовано з одного боку – рядки з Тараса Шевченка «Ми не лукавили з тобою, / Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою», а з другого – слова з Євангелія: «Блаженні чистії серцем, бо вони Бога уздрять».

На схилах пагорба ще можна помітити узвишшя інших могил, які посвідчують,

що колись навколо церкви був цвинтар для служителів церкви та «привілейованих» осіб. А отже, десь там поховані залишки й інших предків Доманицького (у статті «Венчание вокруг “дижи”» Василь-«попович» згадує, що, наприклад, наприкінці 20-х років XIX ст. у Колодистому «священствував» такий собі Маркіян Доманицький [1, с. 257]. Про Юзя й Хому Доманицьких із «Кваші» вже сказано вище).

«Родина Доманицьких попувала 300 років. З них половину – в Колодистому. Піп Миколай був дуже багатий: крім церковної землі 57 десятин, мав ще 30 десятин, обманом загарбаних із громадських фондів, та хутір біля села Криві Коліна 350 десятин» [4], – читаємо в машинописі, що має назву «Спогади про минуле. Нариси по історії села Колодисте, Тальнівського району, Черкаської області», який у радянські часи зібрав і написав місцевий учитель ***Юхим Гордійович Поліщук*** (точні роки його життя й написання цієї праці – невідомі). Його нам люб'язно надала завідувачка клубу вже 2024 року ***Валентина Петрівна Руденко*** (нар. 1973 р.).

Церква, за розповідями жителів, була дерев'яна, зведена без жодного цвяшка, а дерево після її руйнації «використали на дрова в школі й сільських установах» [4].

До речі, про ту церкву місцевий мешканець ***Іван Іванович Білозір*** (1942 р. н.) розповів нам ось яку цікавинку: «Як валили церкву і дзвіницю, то в дзвіниці знайшли тайник і в ньому повно бумаг. Що то було? Може, Василь шось ховав? Чи церковні документи? “Пали, то – церковне!” Скоріш за все, таки Василь ховав…».

Ніхто вже не скаже, що ж то за папери згоріли під час тієї руйнації, і чи могли там бути якісь Василеві документи (адже під час перебування в Колодистому він уже був під наглядом царської поліції, то могло бути й таке), але прикметно також інше: Доманицький «живе» навіть у цій легендарній подробиці.

Складно вже розпізнати правду й вигадку в спогадах колодистенців про тодішнього священника, Василевого батька – *Миколая Доманицького*, але оповиті вони однозначною повагою.

Так, уже цитований ***Іван Іванович Білозір*** (1942 р. н.) переповів таку пригоду:

«До батька Доманицького під час колективізації [Якщо Микола Доманицький справді помер 1917 року [5, с. 160], то до колективізації він не дожив, але це міг бути й інший час. – *М. П.*] звернулися: “Ви ж вчений чоловік, повинні знати!”

А він: “Це ви вчені, а я – грамотний”.

Батько мав звання полковника, як і всі священники».

Василь Йосипович Гайшук (1937 р. н.) розповідає: «Мій батько Йосип Никифорович Гайшук робив у Доманіцького – Василевого батька – в наймах на полях. Він тут робив, у Колодистому, а орендував поля у Підвисокому Тальнівського району, в нього великі поля були. Тоді ше колективізації не було, то людям десь треба було заробить».

Ніна Антонівна Заремба (1929 р. н.): «Якийсь Доманіцкий (бо за Василя мови не йшло ніякої) [Батько? А може – молодший Василевий брат Платон, який був першим Василевим помічником? – *М. П.*], як приїхали з хлібом вантажити, то на прохання: “Позвіть того пана!”, – він вийшов простий, в сорочці. Весь в роботі, руки чорні. В центрі його хата була».

«Династія Доманицьких з давніх давен жила на території села, батько Василя мав у своїх володіннях близько 240 га землі, що спонукає нас до думки, що він міг дати кошти на організацію товариств», – читаємо в записках сільради без авторства (такі друковані на машинці літописи є, певно, чи не в кожному селі) [2].

На наш погляд, це теж радше подібно до легенд: як велика кількість землі (про це свідчить і розбіжність у цифрах з даними в рукописі Юхима Поліщука, наведеними вище), так і батькова щедрість на синову справу.

Адже маємо відомості, що Василь не мирився з батьком: «Батькові хотілося, щоб сини продовжили священницьку лінію, та життя розпорядилося інакше, – свідчить у “Чистому серцем…” Вадим Мицик, – і отець Миколай умовляв його облишити політичні справи. На цьому ґрунті між батьком і сином виникали непорозуміння» [5, с. 160].

При цьому Василь незмінно співчував батькові, навіть намагався приховати від нього складність своєї хвороби і звістки в газетах про своє погане здоров'я: «От, покажуть батькові, а він буде побиватися» [5, с. 79].

Вадим Мицик наводить спогади Василевого приятеля Івана Мірного про гостювання в його *батьків*: «Гостинно привітало мене старе попівське обійстя, що на ньому з діда-прадіда жили й попували предки Доманицьких. Тут я вперше побачив Доманицького в родиннім оточенні. Національна українська стихія панувала тут неподільно. Розсудливий поважний панотець, статочний господар, без тіні духовної єлейності, з чудовою, щиро народною українською мовою на устах, мені особливо сподобався. Огрядна, молода на вигляд, паніматка, метка й запопадлива, гостинно приймала нас вечерею, чаєм. Василь не говорив, як звичайно, про широкі свої плани й наміри, й оповідав різні смішні пригоди, часом і дошкульні, скрашуючи їх легким гумором. Говорив він взагалі мало. Сестри (рідна й у других) слухали мовчки. Брати ще вчилися, отже, не було їх удома. Мені здавалося, батьки Василя безперечно співчувають синові, його праці, але все ж таки не цілком розуміють його і недооцінюють широкого значіння його праці» [5, с. 160].

На цьому тлі дисонансом звучать записи Юхима Поліщука, що нібито «цей піп-поміщик був дуже скупий, така була і його попадя. Не дивлячись на те, що в нього цвіли дармові калачі на горищі, – харчі наймитам давали найгірші і пекли чорний хліб. Наймитів наймав на строк з умовою, що коли не добуде строку, то наймит не одержить зарплати. Перед кінцем строку створювали такі умови, що наймит не міг витримати і тікав. З метою начебто благодійності він підбирав сиріт і вони були йому наймитами тільки за харчі та одежу до повноліття, хоч в школу їх все-таки посилав» [4]. Вважаємо за потрібне дати певні власні коментарі: по-перше, це було написано за радянських часів, а про всіх попів і панів писали тоді тільки негативно і майже в такому стилі. Вислів «Цвіли дармові калачі на горищі» теж чисто пропагандистський: ми знаємо про «дармові» статки всіх «куркулів», а в те, що калачі ще й «цвіли» (тобто пропадали без ужитку), важко повірити хоча б через те, що це неощадливо як для «скупого» пана. Щодо сиріт, то фраза, нібито «поганий» піп їх посилав у науку, є досить промовистою.

Син же отця Миколая, «попович» *Василь Доманицький*, мав свій шлях. У «Чистому серцем…» сучасники захоплюються його дивовижною вдачею, працелюбством, делікатністю, скромністю, самовідданістю. Він усім помагав, навчав («Селяни з цілої Звенигородщини йшли до нього на пораду» [5, с. 12]), радо й безкорисливо віддавав частинку себе, був щирим, незмінно доброзичливим, демократичним і водночас – послідовно відданим своїм принципам.

А ще був напрочуд емпатичним, умів відчувати й розуміти співрозмовника. «Що мене найбільше дивувало, то це його надзвичайний пропагандиський талант, – неспроста ж зазначав у своїх спогадах Дмитро Донцов. – Він рішуче володів якоюсь геніальною здатністю вишукувати скрізь українців у людях, у котрих навіть по найдокладніших дослідах нічого українського, здається, не малося» [5, с. 49]. Також Донцов наводить низку прикладів, зокрема, про якогось російського чиновника, з яким навіть радикальний українець Донцов розмовляв російською (чим справедливо і неабияк прогнівив Доманицького, між іншим), вільно й легко спілкувався з Доманицьким чудовою українською мовою [5, с. 51].

Цей, як би ми його назвали, «опір любов'ю», ця «лагідна українізація» працювали в Доманицького із селянами безпрограшно і неабияк «загрожували» імперському режиму. Не дивно, що пильний нагляд поліції 1906 року змусив його покинути Україну, а невиліковні тоді сухоти – передчасно залишити цей світ. Сталося це після виснажливого й безуспішного лікування у французькому Аркашоні 11 вересня 1910 року. Василь тоді був у віці Ісуса Христа.

У червні 2011 року Василя Доманицького односельці згадували епізодично, але напрочуд щиросердо й ґрунтовно.

Найстарша жителька села ***Марина Іванівна Постоловська*** (1914 р. н.) розповідає почуте ще від своїх батьків. Говорить вона вже дещо непослідовно, але з відчутною приязню: «Він такий собі чоловік був, викопував кості всякі давні, шось у тих костях визнавав… Гарний дядько, толковий, розумний. Його батько – Миколай».

Щоправда, вона, мабуть, орієнтуючись на певні світлини В. Доманицького, які бачила в дитинстві, чомусь розкритикувала портрет Доманицького на книжці «Чистому серцем»: «Це Василь?.. Не похо-

жий він! Ті люди… отаких чубів не може бути… Чи це його так уже перефотографхвірували».

А її донька – ***Ганна Василівна Постоловська*** (1943 р. н.) – додала, що її рідний дід (батько Марини Іванівни) – Іван Макарович Поліщук, який особисто працював під керівництвом Доманицького, «всім все помагав, орав, не тільки для себе, а просто людям». На наш погляд, це – теж важлива подробиця діяльності Василя Миколайовича, який заснував Кредитно-позичкове товариство та згуртував людей, спонукав їх до взаємодопомоги.

Павло Антонович Журавель (1925 р. н.): «Доманицький забезпечував хазяйство для села. Розказували, що Доманицький любив їздити по селу й розкидати дітям цукерки».

Василь Йосипович Гайшук (1937 р. н.):

«…Построїв у Колодистому коператів двохетажний, щоб людям помогти, там і плуги привозили і з Одеси, і з Ніколаєва, скрізь він мав такі зв'язки.

То мій батько 1897 року, йому було 14 років, а матері 11. То оцей Васіль Доманіцький отакого оцеї мелочі: конхвет, брошки́, шпильки викидав, вони знали куди. Він не міг ходити дітям вручати, а казав, що рознесеш».

Варто зважити на останні абзаци спогадів, де йдеться про відсутні у друкованих споминах відомості: розкидання цукерок. Складно нині стверджувати: правда це чи селянська вдячна уява трохи домислила портрет свого кумира, «підсолодивши» її цукерками. Безпомилково можна визнати лише таке: якщо це було, то, безперечно, з приязню, з повагою до дітей і без жодної «панської» зверхності.

Отже, від *родини Доманицьких* перейдімо до дослідження *матеріальних пам'яток* Колодистого, пов'язаних із Доманицьким.

На жаль, про ідилічне попове обійстя збереглися лише спогади.

Ніна Антонівна Заремба (1929 р. н.) згадує: «Гарненька хата батьків Доманіцкого була: де нині туалет за магазинами. Сходи дерев'яні. А тако нижче – ше одна хата, чогось окремо: самого Доманицького [Тобто Василь жив окремо. – *М. П.*]».

Василь Денисович Кириленко (1948 р. н.):

«Була хатинка його батьків – "Попівська хата" – глинобитна, на стовпах, вкрита чорною жестю, десь так 5 на 6 метрів, низька. А поруч – школа на чотири класи [у травні 2024 року ми приїхали в село й уточнили: колись у центрі села, нижче до нинішнього стадіону, за хатою старого Доманицького справді стояла "попова" – церковнопарафіяльна – трикласна школа, збудована 1875 року. Нині там пустка. Збереглася тільки "нова" школа, побудована вже завдяки Василеві Доманицькому, та про неї далі. – *М. П.*])».

Нам пощастило відшукати фото 1960 року, де зафіксовано фрагмент тієї хати. На ньому – мешканка села Ворошилова (тоді ще Петрова) Олена Василівна, яка стоїть навпроти описаної вище хати батьків Доманицького. Бачимо і дах із «чорної жесті», і те, що вона «низька», і навіть різьбу на дерев'яних віконних рамах.

«Школа була, де зараз церква, там і дяк жив, – вторує попередньому респондентові ***Іван Іванович Білозір*** (1942 р. н.). – Біля хатів же Доманицьких було чотири ялини, вони збереглись [за свідченнями самовидців, автентичні старі ялини були зрубані, але неподалік, перед нинішньою крамницею – посаджено нові. – *М. П.*]».

Павло Григорович Польовий (1949 р. н.) (зауважимо, що ці прізвища оспівані вище у «Кваші») зміг лише пригадати, що «в хаті Доманицького знайшов киросінову лампу, дуже розписану».

А як щодо будівлі Народного дому, де було розташовано: і кредитну спілку, і крамницю, і сцену, і читальню, що її селяни й донині називають «банком»? У неї Доманицький вклав чимало своїх зусиль і коштів, власноруч складав обрахунок і план будинку. До того ж, якщо вірити машинописній «історії села», були ще два «дерев'яні амбари, які слугували для зберігання хліба (пшениці), який був запасом на посівну на випадок неврожайного року. Цей хліб видавався селянам у кредит» [2].

Кропітка праця із заснування та зведення будівлі розпочалася, мабуть, у 1901 році, а вже 1905 року в новому Народному домі «кожного вечора збиралось 300–400 чоловік, що жадібно слухали кожного слова Василевого, обмірковували події, виносили постанови» [5, с. 92].

Важливо, що за короткий час він уже мав вагомі фінансові прибутки, які щоразу збільшувалися (знову необхідно увиразнити унікальну рису Василя До-

маницького: заохочення людей не лише морально, але й матеріально, коли вони, замість казок про щасливе майбутнє, бачать покращення тут і зараз!).

Поклопотався Василь Доманицький і про освіту селян – будівництво школи було завершене 1909 року [2]: «…а на самій вищій горі, як символ, як девіз усього життя Василя Миколайовича, – новенька, збудована заходами його, школа» [5, с. 106]. Та школа й досі стоїть, хоч станом на 2024 рік, на жаль, одна стіна зруйнувалася. А позад неї видніє колишній будинок для вчителів, збудований у тому ж стилі та, ймовірно, теж тогочасний.

Селяни за часів Доманицького неабияк цікавилися друкованим словом, поширювали брошури, де містилися українською мовою поради із сільського господарювання, і неодмінно втілювали їх на практиці. Вони вже передплачували пресу, ставали національно й політично свідомими («В цілій околиці нігде не було ні єврейських погромів, ні аграрних розрухів» [5, с. 93]), освіченими: не лише уважно стежили за подіями у світі, але й брали участь у виборах, висуваючи своїх кандидатів.

Навіть ***Юхим Гордійович Поліщук*** у своєму «прорадянському» машинописі мусив визнати факти, які вражають і донині, і де пильне око КДБ могло би вгледіти неабияку крамолу стосовно «прекрасної» радянської влади. Він пише, що напередодні так званої лютневої революції 1917 року «Колодисте мало споживчу кооперацію, міцний сільський банк, п'ятирічну школу, чого не було в сусідніх селах. Тому наше село було культурніще, грамотніще й заможніше. Крім грамотної молоді, яка вчилась в школі, не покладав рук і старий актив. Був драматичний гурток, який ставив вистави в новій школі, де була спеціально зроблена роздвижна стіна і в одній кімнаті на партах була сцена, а в другій зал для глядачів. Зараз роздвижної стіни немає. Виписували газети, журнали, як і громадсько-політичні, так і спеціальні сільськогосподарські, які вчили культурному обробітку землі. Кооперація мала прокатний пункт, де були тріер, сіялка та залізні борони. Землю сіяли відбірним сортовим насінням, обробляли новішими машинами. Збирали в основному жатками і молотили молотарками. Ціпи вживали тільки для жита, щоб підремонтувати стару покрівлю. Нові хати покривали бляхою, яку теж доставляла кооперація.

Завдяки культурному обробітку землі й добривам, врожаї були 240–250 пудів пшениці з десятини пару. Коли в неврожайні роки родило по 100 пудів, то це вже щитали погано. На жаль, зараз, маючи досконалу техніку, але нехтуючи парами і в погоні за двома врожаями, збирають 80–85 пудів гороху та по 100–115 пудів пшениці. Пропадають великі затрати на обробіток, а горохом пшениці не заміниш.

Про матеріальний стан села на початку революції свідчать такі дані: в Катеринопільській волості було 21 село, то в селі Колодистому було удосконаленого реманенту стілько, скільки в 20 селах, вмісті взятих» [4].

За радянських часів Народний дім певний час іще існував: «В банку була контора колгоспу й магазин», – згадує ***Петро Максимович Лядецький*** (1930 р. н.). А що ж нині?

Відповідь проста й передбачувана. Але нехай замість нас висловить її колодистенець ***Василь Денисович Кириленко*** (1948 р. н): «Був банк: підвал у ньому і два поверхи. Як його розвалили, то на стовпі – якась жесть з написом: "Застраховано Сєвєрним обществом, такий-то рік". Приміщення Кредитового товариства розвалили десь у 1978–80 роках».

Отже, будинок не зберігся. Нині на тому місці розташований маленький сквер із кам'яною стелою як пам'ять про Голодомор 1932–1933 років. Що ж, принаймні символічно.

Похорон Василя Доманицького відбувся 4 листопада 1910 року.

Сергій Єфремов дуже зворушливо й докладно описав усю церемонію. Як труну привезли потягом напередодні до Звенигородки («Київський губернатор не дав згоди старому Доманицькому на поховання його сина в Києві» [5, с. 155]), як потім уздовж шляху до процесії приєднувалося дедалі більше народу (селяни хотіли аж до Колодистого нести труну на руках, але довелося поставити її на катафалк, щоби не затриматися допізна). Як увійшли в село вже поночі, але там ніхто не спав: усі пішли до церкви, де було поставлено труну, яку відразу ж було вкрито квітами й вінками з добросердими підписами. Зрання вже не лише у церкві, а й на цвинтарі навколо неї було безліч народу, який

прийшов попрощатися зі своїм улюбленим Василем, «здавалось, що вся церква ридає». Також було багато й поліції, яка заборонила промови, навіть заарештували чотирьох селян через «крамольний» вінок [5, с. 100–101].

Ще душевніше описує церемонію письменниця й Василева колега Любов Яновська: «Маленька деревляна церква, з стародавнім – високим, червоним, густо завішаним зчорнілими іконами іконостасом, ледве змістила тільки тих селян, що несли провід та вінки од вокзалу, півчу, депутації та наряд поліції…»; «Голубчику наш! І труна чужоземна, – чую позад себе чийсь голос. Обертаюся: то якась скарлючена бабця втирає сльози кінчиком хустки»; «Було б надивлятися. Тепер вже довіку не побачите Василя Миколайовича, – відповідає біля мене русявий парубок якомусь-то сивому дядькові…»; «"Василь Миколайович мав у собі якусь-то силу, що притягала до його людей", – мовив у день похорону один селянин. Таку силу Василь Миколайович справді мав, і та сила гуртувала навколо його ймення селян на протязі 5 років життя його на чужині; сили тієї й сама смерть не подужала…» [5, с. 103–107].

Володимир Поліщук, посилаючись на щоденники Євгена Чикаленка, свідчить: «Чикаленко пише про те сильне враження, яке справила на нього величезна маса селян, котрі попри заборони й погрози поліції прийшли провести свого "дорогого порадника і вчителя" з шаною і побожністю од самого двірця, коло 15 верстов, до місця вічного спокою» [5, с. 155].

Не дивно, що це враження залишилося і в селян, а надалі в тій чи тій формі успадковувалося навіть попри суворі заборони спершу від царизму, а згодом – від більшовизму. Деякі з-поміж цих переказів уже нагадують легенди.

Наприклад, спогад ***Павла Григоровича Польового*** (1949 р. н.) про те, що його «тітка казала, що на похороні жандармів багатенько було», нас не здивував.

Василь Йосипович Гайшук (1937 р. н.) взагалі, крім того, що «батьки мої помнят, як його привозили хоронити. То мій батько 1897 року, йому було 14 років, а матері 11», – нічого саме про похорон і не згадав.

Мабуть, і спогад ***Василини Євменівни Заремби*** (1923 р. н.): «Казала моя баба, що, як його хоронили, було дуже багато ворон», – теж не є чимось екстраординарним як для холодного листопадового дня.

А от те, що розповідала ***Ганна Василівна Постоловська*** (1943 р. н.), посилаючись на стареньку матір ***Марину Іванівну Постоловську*** (1914 р. н.), яка сиділа тоді поруч і кивала згідливо, вже має певний фантастичний відтінок:

«Доманіцкого привезли в супроводі гарних баришнів були. Всі баришні в чорному повдіваті. А потім, коли зробили мітинг, коли його опустили в яму, люди оглянулись – ні одної баришні немає. А то були мужчини, переодіті у жінок. Це ше моя бабуся розказувала. Конспірація така була».

Марія Аврамівна Кириленко (1927 р. н.) теж указує на це: «Моя мама була на похоронах. Чоловіки там були, переодіті в жіночу одежу». А потім додає сентиментальну подробицю: «Матушка [дружина священника, Василева мати. – *М. П.*] так плакала, нахиляна, що, як лице підійме – весь платочок мокрий».

Про світоглядні розбіжності між Василем і батьками вже йшлося вище. Але родинна любов таки взяла гору перед обличчям смерті. «На цій трагічній хвилі відбулося й посмертне примирення Василя Доманицького з батьком-священником, з яким у сина стосунки складалися так, що Василь Миколайович відмовлявся брати в батька гроші на лікування. Старий Доманицький вельми достойно повівся в тяжкий для нього час перевезення сина-небіжчика і його поховання» [5, с. 154].

Тим часом ***Ганна Василівна Постоловська*** (1943 р. н.) таємничим голосом додає: «А ніхто вам не розказував, що під час війни його могилу розкопували? Є навіть живий свідок Сарана Дмитро Романович. Він з своїм двоюрідним братом виходили на подвір'я і бачили, що могилу розкопували. Але це була ніч, все роздивитись було важко і вказати, хто це був, вони боялися».

Оскільки 2011 року зустрітися із Дмитром Романовичем Сараною так і не вдалося, ми почали розпитувати про це інших «колодян». Тож почули чимало цікавих історій.

Василь Денисович Кириленко (1948 р. н.): «Мені розказував батько, що 1947 року він ішов увечері, і щось там копали. Могила була розрита, потім – яма.

Чув, що Гордій Підіпригора (1905 р. н.) – той, що сидів на дереві, коли Доманіцкого ховали, – казав, ніби гріб був бронзовий чи мідний [“Олово на труні було!”, – почуємо в іншому місці версію **Павла Григоровича Польового** (1949 р. н.). – *М. П.*].

То чи це розкопували мародери… Або якісь його соратники, що викопали труну й кіньми – до Росоховатки на поїзд.

Потім там зробили смітник, геть і ящики зі здутою консервою туди викинули. Я залазив – то вже нічого там не було.

На могилі був інший пам’ятничок з чорного мармуру [“Стояв боком, у бур’янах”, – уточнює дружина ***Любов Миколаївна Кириленко*** (1949 р. н.) – *М. П.*]».

Іван Іванович Білозір (1942 р. н.): «У мародерів просто рушниці були, а дробу не вистачило. А в Доманицького обкований гроб свинцем (чи цинком?). То вони просто добралися, обдерли метал, а загорнути не встигли.

Наступного дня: шум. То придумали версію, що то його розкопували “друзі”. Це десь під кінець війни було.

Думаю, що тіло є Доманицького в тій могилі».

Утім, якщо й немає вже там тіла, – *на сьогодні в Колодистому* існує його могила.

Школа, що була побудована з його ініціативи (щоправда, якщо 2011 року там іще навчалися, то станом на 2024 рік заклад, на жаль, «оптимізовано», тож школярів переведено до сусідніх сіл).

Сквер, про який і досі в народі кажуть: «там, де Банк був».

Вулиця, що її названо на честь митця.

Щорічні заходи з ушанування його пам’яті, що провадить у вересні колектив Будинку культури за участю мешканців Колодистого.

А ще, за словами завідувачки клубу ***Валентини Петрівни Руденко*** (1973 р. н.), і 2024 року Колодисте відрізняється від сусідніх сіл тим, що люди не здають землі в оренду, а залюбки розвивають приватне фермерство.

І, звісно, залишається людська вдячна пам’ять.

Висновки. Рід Доманицьких мешкав у с. Колодисте близько трьох сотень років. Це зафіксовано в сільському фольклорі, що був зібраний як нащадком цього роду, видатним науковцем Василем Доманицьким, так і фольклорно-етнографічною експедицією, здійсненою студентами Уманського державного педуніверситету імені Павла Тичини під керівництвом авторки цієї розвідки. Ми переконалися, що в селі не лише побутують ті ж прізвища, що й сто років тому, але й багато бувальщин, переказів і навіть легенд про видатного земляка передаються з покоління в покоління, у тому числі пов'язаних із його вдачею, похоронами, наявністю тіла в могилі тощо.

У 1905 році Доманицький заснував у Колодистому на той час унікальний Народний дім, що вміщував створені ним кредитно-споживчу прибуткову спілку, банк, читальню, театр, касу взаємодопомоги тощо. Селянам із найближчих сіл подобалося там збиратися, вони започаткували новий спосіб життя, фінансування й праці в різних галузях: від сільськогосподарської до культурно-просвітницької та політичної. Вони розвивалися неймовірно швидко: свідомість, згуртованість і прибутки селянської спілки настільки зміцніли, що це загрожувало імперському режиму. Тож невдовзі Василь Доманицький, ховаючись від поліції, був змушений виїхати з України. Проте навіть за тих умов його справа розвивалася й процвітала аж до більшовицького перевороту 1917 року. А тепер, коли повернулася можливість господарювання на землі, колодистенці не здають паїв в оренду, як у більшості сіл, а працюють самостійно.

Цікавими є результати польових досліджень, з яких ми дізналися, якими були хати Василя та його батьків, чому вони стояли окремо тощо; які матеріальні пам’ятки залишилися: могила, школа та названа на честь Доманицького вулиця.

Гадаємо, що ім’я Василя Доманицького варто всіма способами популяризувати, аби до його села поспішали гості з усього світу.

Джерела та література

1. Доманицький В. З науково-творчої спадщини. Статті, нариси, рецензії. У 2 кн. Кн. 1. Черкаси : видавець Чабаненко Ю. 2010, 440 с.

2. Історія села Колодисте. Машинопис. Архів Колодистенської селищної ради.

3. Павленко С. «Не менш Грушевського» (Про «Історію України-Русі» М. Аркаса і Василя Доманицького). *Колос*. 1990. 20 груд.

4. Поліщук Ю. Спогади про минуле. Нариси по історії села Колодисте, Тальнівського району, Черкаської області. Машинопис. *Архів Колодистенського селищного Будинку культури*.

5. Чистому серцем. Пам'яти Василя Доманицького / упоряд. В. Поліщук. Черкаси : видавець Ю. Чабаненко, 2010. 174 с.

References

1. DOMANYTSKYI, Vasyl. *From the Scientific and Creative Heritage: Articles, Essays, Reviews*. In Two Books. Book 1. Cherkasy: Chabanenko Yu. Publisher, 2010, 440 pp. [in Ukrainian].

2. ANON. History of the Village of Kolodyste. Typescript. *Archives of the Kolodyste Village Council* [in Ukrainian].

3. PAVLENKO, Stepan. "He is no Less than Hrushevskyi" (On the *History of Ukraine-Rus* by M. Araks and Vasyl Domanytskyi). *Ear*, 1990, December 20 [in Ukrainian].

4. POLISHCHUK, Yukhym. Memories on the Past. Essays on the History of the Village of Kolodyste in Talne District of Cherkasy Oblast. Typescript. *Archives of the Kolodyste Village House of Culture* [in Ukrainian].

5. POLISHCHUK, Volodymyr, compiler, ed. *To a Person with a Pure Heart. To Commemorate Vasyl Domanytskyi*. Cherkasy: Bookmaker Yu. Chabanenko, 2010, 174 pp. [in Ukrainian].

Отримано / Received 21.11.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

УДК 008:7.072.2:398](437.6=4)
DOI https://doi.org/10.15407/mue2024.23.170

СЕРГІЄНКО ВІКТОРІЯ
кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Німецького історичного інституту (Варшава, Республіка Польща).
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-9325-9278

SERHIIENKO VIKTORIIA
a Ph.D. in History, fellow at the German Historical Institute (Warsaw, the Republic of Poland).
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-9325-9278

Бібліографічний опис:

Сергієнко, В. (2024) Микола Мушинка: In memoriam. *Матеріали до української етнології,* 23 (26), 170–179.
Serhiienko, V. (2024) Mykola Mushynka: In memoriam. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 170–179.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

МИКОЛА МУШИНКА: IN MEMORIAM

«Пряшівський феномен». На одній з найвідоміших етнографічних мап України засновник української картографії Степан Рудницький у 1915 році позначив як українські частину земель нинішнього сходу Словаччини – батьківщини видатного українського етнографа Миколи Мушинки (1936–2024), завдяки якому прізвище розстріляного 1937 року на Соловках Рудницького буде реабілітоване та повернуте на сторінки академічних видань.

Схід Словаччини віддавна був частиною історичного Закарпаття, більшість його територій охоплює сучасна Закарпатська область України. За часів Австро-Угорської імперії різні автори називали цей край, що перебував у власності корони святого Стефана, Угорською, чи Карпатською Руссю. У міжвоєнній Чехо-Словаччині його вперше з часів імперії Габсбурґів поділила на дві частини адміністративна межа, що проходила поміж словацькою Земплинською жупою та автономною Підкарпатською Руссю з центром в Ужгороді. 15 березня 1939 року місцевий Сойм проголосив незалежність Карпатської України*. Кількаденне існування цієї держави припинилося внаслідок угорської окупації, здійсненої зі згоди Третього Райху та за підтримки міжвоєнної Польщі.

На Пряшівщині (ще одна неформальна назва, яку отримав схід Словаччини в міжвоєнний період) від часів Галицько-Волинського князівства компактно проживало переважно сільське населення, яке розмовляло «по-нашому» – групою східнослов'янських діалектів, найближчих до української мови, а також сповідувало народну «руську віру», що передбачала можливість бути як греко-католиком, так і православним. Етнічна ситуація в Карпатському регіоні – своєрідна мозаїка, де, крім уже згаданих русинів/українців, мешкали словаки, угорці, румуни, поляки, євреї та німці.

Шукаючи можливості відстояти права власного народу, національною інтелігенцією часто створювалися альянси. Наприклад, у XIX ст. існували інтелектуальні зв'язки

* Таку назву отримала Підкарпатська Русь за розпорядженням автономного уряду Августина Волошина від 30 грудня 1938 року.

між чеськими, словацькими та русинськими «будителями», найвідоміші серед останніх: Олександр Духнович, Адольф Добрянський та Олександр Павлович. У міжвоєнний час міжнародні інтереси зближували поляків та угорців. На горизонті подій завжди існувала Російська імперія, що проголошувала себе захисницею слов'ян, залежних від династій Габсбурґів та Оттоманів, а після її розпаду всі аспірації місцевого русинського/українського населення ввібрав у себе уявлюваний образ Радянського Союзу – як великої, впливової та близької в мовно-релігійному сенсі країни на Сході, здатної стати на захист маленького народу на півдні Карпат. Русофільство, що домінувало серед інтелігенції русинського/українського населення Пряшівщини до 1950-х років, мало підставою сильний антиугорський та антисловацький ресентимент, подібно до антипольського в русофілів Галичини, які займали пануючі позиції серед галицьких русинів до 1880-х років.

У такому регіоні народився Микола Мушинка напередодні Другої світової війни, фронти якої випадково обійшли стороною його рідний Курів – русинське/українське село на словацько-польському пригранич'ї, загалом дуже зруйнованому під час боїв за Дуклянський перевал у вересні 1944 – січні 1945 років. Майбутній професор та академік Мушинка був із першого покоління дітей селянських родин, які отримували вищу освіту. Перший рік у пряшівській греко-католицькій гімназії для русинських/українських дітей пройшов для нього в атмосфері церковної строгості та панування російської мови, яку викладали часто не найкращі викладачі – російські білоемігранти, котрим Чехо-Словацька держава надала притулок.

Однак невдовзі довоєнні порядки були остаточно зруйновані – у 1950 році, за зразком інспірованого радянськими спецслужбами Львівського «собору» 1946 року, була ліквідована греко-католицька церква в Чехо-Словаччині, а її навчальні заклади ще раніше передано державі. Виховання надалі велося в комуністичному дусі, а незабаром також відбулася зміна в національній політиці, яка одразу відобразилася на масовій освіті, – соціалістична влада почала проводити політику «українізації» місцевого русинського/українського населення, де серед інтелігенції (вона переважно складалася зі священників та вчителів) доти переважали русофільські настрої. Мета цієї політики, що проводилася за погодженням із СРСР, – зруйнувати вплив греко-католицької церкви та взяти під контроль національні процеси серед русинів/українців сходу Словаччини. Радянський Союз мав допомагати готувати нову світську інтелігенцію, а оскільки там формально визнавалася українська мова та існувала Українська РСР, то радянські інтереси за кордоном у цьому випадку відстоювали під маркою «українізації». Почалася державна підтримка української освіти, культури та науки, яка в середній перспективі спричинилася до постання, за означенням Миколи Мушинки, «пряшівського феномену» – грона дослідників, письменників та журналістів, які прийняли українську національну ідентичність. Серед них імена Федора Лазорика, Івана Мацинського, Василя Капішовського, Михайла Мольнара, Олени Рудловчак, Михайла Шмайди, Іллі Галайди, Юрія Бачі, Сергія Макари, Йосипа Шелепця, а також ряд письменників молодшого покоління, як Йосип Збіглей, Степан Гостиняк, Любиця Бабота, Мілан Бобак, Ганна Коцур та Марія Няхай. Проте з іншого боку, примусовий характер політики «українізації» також відштовхнув від неї багатьох людей, у свідомості яких українськість відтоді була скомпрометована авторитаризмом комуністичної системи. У віддаленій перспективі це вплинуло на появу русинського політичного руху, який виник наприкінці 1980-х років на ґрунті сильного антиукраїнського ресентименту.

Микола Мушинка став одним із тих, кому українська ідентичність далася легко, причому до початку 1960-х років вона поєднувалася для нього із лояльністю до комуністичної влади. Варто нагадати, що на русофільську традицію, яка існувала тут серед русинів/українців, після Другої світової війни наклався ореол Радянського Союзу як переможця над нацизмом, а також країни, завдяки впливу якої на сході Словаччини відбувався швидкий промисловий розвиток та зростання добробуту в 1960–1970-х роках. Щодо українського вибору, то Микола Мушинка підійшов до нього в кілька кроків. Сентименталізм Тараса Шевченка, який вразив жінок із села Мушинки, бо писав «по-нашому», і читання української літератури в старших класах школи загалом відіграло не останню роль.

Етнограф та його поле. Іноді дослідник настільки переймається об'єктом свого вивчення, що стає подібним до нього. Так говорили сучасники про Дмитра Яворницького – етнографа, історика запорозького козацтва, таким самим ангажованим дослідником (у хорошому сенсі) був і Микола Мушинка. Для нього студії над фольклором розпочалися в Празі, куди цілеспрямований юнак приїхав у 1954 році на навчання в Інститут російської мови та літератури, але водночас захопився лекціями з україністики в Карловому університеті, які провадив знаний український мовознавець та етнограф Іван Панькевич. Саме він розпізнав у студентові-першокурснику здібності до вивчення фольклору, надавши його інтересам професійного спрямування. Під керівництвом Івана Панькевича та чеської фольклористки Еви Врабцової Микола Мушинка їздив на схід Словаччини у свої перші етнографічні експедиції, у результаті яких він на другому курсі написав розлогу розвідку «Замовляння і календарна обрядовість села Курів» (неопублікована). Коли в 1958 році не стало 70-річного Панькевича, улюбленого наукового вчителя Мушинки, це виявилося великою втратою для молодого дослідника. У некролозі Мушинка писав: «Несподівана смерть не дала йому здійснити всі свої наміри, але близько 200 творів, які залишив нам покійний Іван Панькевич, назавжди залишаться невичерпним джерелом для пізнання української культури, особливо історичного розвитку Закарпатської України та східної Словаччини» [1]. Пізніше Панькевичу він присвятить не одну публікацію.

Крім того, Микола Мушинка на все життя успадкував любов до вчителя самого Панькевича – мовознавця й етнографа Володимира Гнатюка, блискучого дослідника фольклору закарпатських русинів. Про нього Мушинка написав кілька монографій, найважливішою з яких стала опублікована 1987 року в Парижі інтелектуальна біографія «Володимир Гнатюк. Життя і його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства». Своє захоплення Гнатюком учений пояснював у цій книжці таким чином: «Між нами виникло якесь внутрішнє споріднення. Гнатюк став для мене своєрідним мірилом наукових та людських вартостей. Шукаючи відповідь на ту або іншу проблему, я часто ставив собі питання: "А як би рішав цю проблему Гнатюк?"» [2].

Після того, як у Празі не лишилося українського етнографа рівня Панькевича, Мушинка в 1964 році знайшов можливість поїхати до радянської України. Там він продовжив навчання в аспірантурі Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Тема «Відображення еміграції у фольклорі українців Пряшівщини» (Мушинка, зокрема, займався чехо-словацькими «оптантами», які спробувавши життя в СРСР, тепер хотіли повернутися на батьківщину) через «провокативну» проблематику була замінена на біографічну розвідку про Володимира Гнатюка. Ось як Мушинка пригадував свій тодішній світогляд:

«У 60–70 роках я ще вірив у "соціалізм з людським обличчям". Був переконаний, що усе, що я бачу навколо себе, є деформацією справжнього соціалізму, того, що його проповідували Маркс, Енгельс, Ленін... Досить повернутися до їх вчення, застосувати на практиці, і всі недоліки зникнуть» [3].

Слід зауважити, що такі погляди тоді широко поділяли українські шістдесятники, з якими почав тісно спілкуватися Мушинка. Не питаючи дозволу радянських влад (Мушинка був іноземцем, і такий дозвіл був необхідний), вони разом виїздили в подорожі Україною, часто лишалися на ночівлю в друзів та родичів один одного, де всі цікавилися українським життям у Чехо-Словаччині. Одного разу в 1965 році вчергове перевозячи через чехо-словацький кордон «самвидав» (цього разу це був рукопис Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»), Мушинку затримали прикордонники. Завдяки допомозі родичів майбутньої дружини та щасливому випадку йому вдалося уникнути і ув'язнення, і співпраці зі Службою державної безпеки соціалістичної Чехо-Словаччини, але в'їзд до Радянського Союзу відтепер для Миколи Мушинки надовго був закритий.

Наближалася коротка «Празька весна», коли Мушинці в 1967 році вдалося захистити свою дисертацію про Володимира Гнатюка, а вже незабаром по Празі їздили радянські танки. Мушинка був одним із підписантів колективних листів інтелігенції проти радянського вторгнення, а водночас – і в цьому його не підтримали чехо-словацькі ліберали – продовжував співпрацю з українськими колегами в СРСР. У 1971 році Президія Комуніс-

тичної партії Чехо-Словаччини внесла його ім'я до «чорного списку» громадян, переважно інтелігенції, які не мали відтепер права займатися своєю попередньою діяльністю та брати участь у громадському житті. Відтак Микола Мушинка зміг працювати лише пастухом у рідному селі. У новому занятті він знаходив розраду й навіть елемент гри:

«В колибі, – писав Мушинка, – часто бували в мене гості із Пряшева, Братислави, Праги, України, Польщі, Америки, Канади. Одного разу прибули навіть студенти-етнографи Брненського університету, які в цьому краї проходили польову практику. Були здивовані, що "простий пастух" так фахово відповідає на їхні запитання і що по імені знає не лише всіх їхніх професорів, але й світових етнологів. "У нашому університеті ви б могли скласти іспит з етноґрафії", – сказав один з них» [4].

За увагу до колиби Мушинки місцева комуністична влада, яка не могла контролювати ці зібрання, звільнила його з роботи пастухом... Наступні 15 років він працював кочегаром, що залишало йому багато вільного часу для досліджень та можливість публікувати свої праці за кордоном без дозволу університетського цензора. Ці двадцять років роботи не за професією Мушинка пригадував потім із теплотою як найпродуктивніші у своєму житті. Водночас він болісно відчував, як місцеві українські інституції відвернулися від нього: «Коли я був оголошений політично неблагонадійним, словацькі наукові установи надавали мені всебічну допомогу, тоді як свої, українські, охочі були втопити мене в ложці води» [5].

«Мої мрії завжди збуваються». Так писав про себе в одному з листів етнограф, літературознавець, археолог та письменник – Віктор Петров, але також це висловлювання можна було б застосувати й до Миколи Мушинки. Одного разу в 1981 році Володимир Кубійович – паризький видавець монументальної «Енциклопедії українознавства» – звернувся до Мушинки, плануючи англійське видання енциклопедії:

«Для всіх ділянок маю вже редакторів, крім етнографії. А видавати "Енциклопедію України" без етнографії неможливо. В еміґрації ми виховали спеціалістів в різних ділянках українознавства: істориків, мовників, літературознавців, економістів, політологів, а етнографа – жодного. Останніми були Зенон Кузеля та Віктор Петров. Вони зробили багато, однак їхні статті вже застарілі, їх треба поповнити. А це можете зробити лише ви. Залишайтеся в Парижі» [6].

Пропозиція переїхати у «вільний світ» людині із соцтабору – хіба це не була мрія в той час? Але Мушинка волів залишитися в Пряшеві. Поступово здійснюються його наукові цілі: публікується у Франції, Югославії, Канаді, США, Німеччині. Виходять сотні статей дослідника в «Енциклопедії українознавства», а згодом в «Енциклопедії сучасної України», започатковані Науковим товариством імені Шевченка. Його етнографічні розвідки стосуються не тільки русинів/українців Східної Словаччини, але й Українського Закарпаття, румунських русинів, які емігрували до Чехо-Словаччини, та бачванських руснаків Югославії.

Окрім фольклористики, у коло зацікавлень етнографа входила історія та літературознавство: Мушинка багато писав про призабутих українських еміграційних діячів міжвоєнної доби та публікував їхні рукописи, які часто потрапляли до нього дивовижним способом. Австрійський україніст Міхаель Мозер згадував: «Власники архівних матеріалів або носії певних знань про них точно знали, чому вони довіряли саме йому, тому і допомагали у всьому, та лише йому вручали ці цінні матеріали. Вони розуміли, що саме в нього ці матеріали й знання опинялися в найкращих руках, відчували щирість і чесність цієї людини» [7]. Серед особистостей, яким Мушинка присвячував свої дослідження, були Володимир Гнатюк, Іван Панькевич, Степан Рудницький, Станіслав Дністрянський, Василь Доманицький, Симон Наріжний, Володимир Січинський, Іван та Орест Зілинські, Євген Вировий, Олекса Новаківський та десятки інших більш і менш знаних імен. Зворушливою стороною його характеру була допомога талановитим авторам у пошуку шляху до свого читача або слухача, таким як, зокрема, народна співачка Марія Макара чи незряча письменниця, яка писала шрифтом Брайля, Тетяна Фролова.

Врешті на хвилі лібералізації в 1990 році Мушинка повернувся на кафедру україністики в Пряшівському університеті. Наступні після 1993-го роки словацької незалежності не були найпростішими для української меншини, яка переживала економічні, соціальні

труднощі, зниження чисельності та внутрішні суперечності. У цей час Микола Мушинка із чудовою енергією продовжував свої дослідження та майже до останніх років життя їздив викладати до українських університетів, які теж переживали кризу. Дуже часто це були неоплачувані курси лекцій, які вчений давав зі щирої відданості науці.

У книзі авторефлексивних діалогів, виданих напередодні його 80-річного ювілею, Микола Мушинка міркував так:

«Та мрії не покидають мене. <…> У глобальному сенсі мрія про те, щоб не було війни або іншої катастрофи. У вужчому плані мрію про те, щоб Україна вийшла із сучасних політичних, економічних, соціальних та інших негараздів і стала не лише на папері, але й у дійсності демократичною державою у сім'ї європейських держав» [8].

Інтерв'ю з Миколою Мушинкою. Я зустрічалася з Миколою Мушинкою лише кілька разів. Один з них був улітку 2017 року в Музеї української культури у Свиднику, який завдячує йому заснуванням «Наукового збірника», поповненням наукової бібліотеки та участю в проведенні щорічного фестивалю народної культури. У той день Микола Мушинка проводив екскурсію для лемків зі львівської організації «Вирій», які шукали своє коріння в лемківських селах Польщі та Словаччини. «Я кожного року роблю з ними цю екскурсію, – сказав етнограф. – На один день вони щороку приїжджають на Пряшівщину. Я їм хочу все показати, бо я теж лемко» [9].

***

ВС: Оскільки мене професійно цікавить міжвоєнний період, пропоную почати зі становища русинів/українців на сході Словаччини, звідки ви родом. Яким було громадське життя там, порівняно з Підкарпатською Руссю, нині Закарпатською областю України?

ММ: Складовою частиною першої Чехо-Словаччини була Подкарпатська Русь, Закарпаття тепер. А там уже був дуже сильний український рух, преса виходила, товариство «Просвіта» існувало, на Словаччині вона мала мінімальний відгук. Була тут Ірина Невицька, видавала часопис «Слово народа», але то два роки [10]. В порівнянні з пресою, яка виходила на Закарпатті, та, яка виходила в Празі, – це було зернятко невеличке. Навколо Ірини Невицької зібралося 3–4 людей, які були кореспондентами. Навіть до Праги лише кілька студентів із Пряшева поїхали, наприклад, Йосиф Кизак [11] учився в Карловому університеті, але це меншість. Що дуже цікаво, Український вищий педагогічний інститут імені Драгоманова виховував прекрасних спеціалістів, всі вони проходили на Закарпатті практику, і багато з них лишилося там працювати. Тому що ця еміграція була тимчасовою. Всі думали, що більшовицька влада в Україні не має шансу довго утриматися і вони повернуться. Вони на валізках чекали. І коли в 1920-х роках у Радянському Союзі був період «українізації», багато з емігрантів повернулися, повірили радянській владі – і зробили велику помилку. Прийшли 1930-ті роки в Україну – і кінець. Тут не дуже знали про це, але й не вірили, що щось таке може бути, що радянська влада може бути настільки негуманна, щоб розстріляти письменників, художників... Місцеве українське-русинське наше населення ще в 1945 році було страшенно проросійське і прорадянське. Все, що на сході ми надалі вважали Росією. Коли я повернувся з України і мене питали, де я був, то відповідав: «в Руску», бо ніхто не скаже «в Україні». Але в 1991 році то почало мінятися. Але таким важливим моментом став 2014 рік, Майдан, коли і в словацькому, і в чеському середовищі по-трошку починається зміна… те, що на сході не є Росія, а Україна.

ВС: Як сумно, що ця зміна відбувається лише тепер…

ММ: У міжвоєнний період багато наших пряшівчан працювало на Закарпатті [12] в українських установах, а потім вони повернулися сюди і зіграли дуже позитивну роль, перейшовши на українські позиції. Я знаю, бо приїхав сюди в 1947 році. Мене батько привіз до Пряшева до Руської гімназії, хоч і словацька була під носом в Бардієві, але батько хотів мати сина національно свідомого, так що мене і брата віддав сюди. Всі були дуже гордими, що ми є «русскими», з двома «с», але потім оце переродилося, «українізація» в Чехо-Словаччині зіграла свою роль. Хоча б взяти десять років, із 1952 до, умовно, 1965–1967 років було видано понад 1000 українських книжок, всі [словацькі. – *В. С.*] підручники перекладалися українською мовою, якою в школах все викладалося, існувало три гімназії [13] тощо.

ВС: Якою була роль греко-католицького духовенства в культурному житті Пряшівщини?

ММ: Я народився в 1936 році, коли церквою була заснована «Греко-католическая русская гимназия». Пряшівський єпископ Ґойдич [14] мав своїх помічників, ніхто з них російською літературною мовою не володів, так само як і преосвященний Ґойдич, який із Шептицьким утримував тісні стосунки. Він був української орієнтації, ніколи не говорив «я українець», але навпаки, «я є єпископом всіх». Але коли Ґойдича арештували, і він кожний рік мусів заповнювати анкету у в'язниці, то перед смертю написав «я є українець», власноручно. Перед тим писав «русска», а остання вже є «українська» національність. Його помічник Гопко [15] був свідомим українцем. Він пережив репресії, повернувся і скрізь твердив «ми є українцями», і перейшов на українські позиції. Але потім верх взяли словаки в греко-католицькій церкві, і почалась сильна словакізація, яка триває до сьогодні. Що торкається нинішнього Закарпаття і русинства там – немалу роль грає Москва. Москва зацікавлена в тому, щоб тут мати якесь запілля.

ВС: Які були відносини між Пряшівською греко-католицькою єпархією і міжвоєнними словацькими урядовцями?

ММ: Словацький штат був сателітом Німеччини; мав своє військо, дві дивізії словацької армії, з якими виголосив війну Радянському Союзу. Тому руська людність тут і руський єпископ Ґойдич – був терном в оку для словацького уряду, вони його ненавиділи. Приїхав до Пряшева, наприклад, Шано Мах [16] – міністр внутрішніх справ, і його вітали всі римо-католики, єпископи, навіть єврейський рабин. Він кожному подав руку, а провокативно Ґойдичу руки не подав. Хоча він був скромний монах, але Ґойдич каже: «Я тут не можу бути далі, я прошу, щоб ви мене звільнили…».

А попередній єпископ-адміністратор Няраді [17], то був русин із Югославії. Він теж тут був чужим елементом, тому що він говорив земплинським діалектом, який є літературною мовою югославських русинів. До сьогодні вони є дуже сильні. Я тільки що повернувся, перед місяцем там був. У них вийшла моя остання книжка, збірник моїх статей, вони до 80-річчя видали [18]. Дійсно, вони мають великі можливості, десь в чотири рази більше можливостей, як русини-українці в Словаччині взяті разом. Сербська влада, і тепер навіть хорватська влада, дуже підтримує рух національних меншин. Русини там визнані як національна меншина, і у нас так само є русини і українці – як окремі меншини. Ви, певно, знаєте, я видав книжку «Національна меншина під загрозою» [19], вона закликає бути русинами, нам треба повернутися до себе, бо ми всі українці, одна національність, ми не маємо що соромитися. Цікаво, що при переписі 2011 року виявилося, що русинів на 10 000 більше, як було перед тим. Я вважаю це позитивним явищем, тому що вони не є словаками. Будьте русинами, але не будьте словаками. Бо дивіться, хто були ваші предки, 150 років тому існувало 250 сіл, де була переважна більшість населення, що голосилися до русинів. А тепер греко-католицька церква тут словацька, і Україна не є престижною країною на міжнародній арені, робить що може, але…

ВС: Чим було русофільство для тодішньої Східної Словаччини?

ММ: Вийшла така книжка в 2017 році у Вінниці, називається «Столітній Микола Неврлий». Неврлиго [20] ви знаєте, це україніст чеський і словацький, живе в Братиславі. І минулого року відсвяткував 100 років з дня народження. А такий журналіст із Вінниці – Григор Мовчанюк [21] – він якраз порушує в цій книжці питання русофільства. Мені дуже сподобалася його точка зору. Він оцінює дослідження Неврлиго, який пише, що русофільство від середини XIX ст. було позитивним явищем, тому що воно зберегло перед мадяризацією. Тут була сильна мадяризація: закон Аппонія [22] і так дальше, отже русофільство зіграло позитивну роль. А Григор Мовчанюк каже, що це велика помилка, що русофільство ні в якому разі не може бути позитивним явищем, що це отрута. Там, де є русофільство, – там залежність від «матушки Росії». Така дискусія досить цікава.

Як я дивлюся на русофільство, зокрема на післявоєнне, тобто після Другої світової війни. Можна сказати, що воно зіграло тут [на сході Словаччини. – *В. С.*] позитивну роль. Ми були пов'язані нашою релігією, мовою, правдою, що десь там руські на сході, за горами – наші браття. Так що це допомогло нам уникнути мадяризації, бо вона була надзвичайно сильна. Цікаво, що після Другої світової війни те русофільство було дуже сильно закорінене. Розповім на своєму прикладі. Я народився тут, на Пряшівщині.

Ходив до російської початкової школи, бо інших не було. Тут всі були «русскі», з двома «с». Ясно, що учитель не знав російської мови, а говорив, як знав. Тепер ви підете до галереї Дезидера Миллого [23], так моїм першим вчителем був його рідний брат – Микола Миллий. Як і Дезидер Миллий, так і ціла Українська народна рада [24], яка виникла в 1945 році, була русофільська. А Микола Іванович, ми його називали Ніколай Іванович, як була війна і були німці в нашому селі, я це до сьогодні пригадую, він нас навчив таку пісню: «Я не стыжусь, что я русский, я не боюсь никого, я горжусь», і це «200 миллионов есть русских на свете, мы себе все ридни браття, мы все русски диты, мы по русски вси говорим, церкву русску маем, и по русски Богу мира молитву слагаем». Мені тоді було 8 років, але оця якось запам'яталася на ціле життя, хоча вона була русофільська. Велика сміливість була в Словацькому штаті [25], який був антиросійський, антирадянський, який завгодно, а Микола Миллий нас так вчив. Ще підручники були «Слово», «Зерно» і так далі – все було по-російськи. «Один, два, три, четыре, пять – пошел зайчик погулять», «Охотнички злых собак своих пускали. Пиф-паф, ой-ой-ой, умирает зайчик мой». То все по-російськи, але воно якось залишилося, було ближче, ніж, скажімо, для моїх батьків угорська мова, а для моєї генерації вже словацька мова.

Якраз тепер, в 2017 році, в Ужгороді виходить книжка «Віднайдення Пряшівської Русі-України», видавництва «Ґражда», Іван Ребрик там директор. Я вже написав вступну статтю – «Пряшівський феномен». Ребрик прийшов до висновку, що Велика Україна про нас нічого не знає, і підготував таке видання. Перша книжка вже здана до друку, десь 200 сторінок. Це вибрані статті з пряшівської преси про національне питання в основному, про те, як у 1950-х роках переходило з русофільства на українофільство, про російські школи та установи, «українізацію». Теперішні так звані русинофіли – це переважно колишні викладачі російської мови в університетах, вони вважають українізацію негативним явищем, а я вважаю високо позитивним явищем. Бо ми без примусу переходили на українську літературну мову. Ніхто нас не змушував. Ми спочатку бунтували, мовляв, які ми українці, українці – то бандерівці [26], але потім зрозуміли: якими ж ми можемо бути росіянами, коли є Велика Україна.

Коли я почав вивчати оце питання, то стало ясно – наші люди прийшли зі сходу, з території України, а не з Росії або Балкан. Мотором нашого українофільства був Іван Мацинський [27], який відігравав тут колосальну роль. Він теж спочатку був великим русофілом. Першу збірку «Белые облака» [28] видав російською мовою, але поступово зрозумів те, що ми становимо частину українського народу. Якраз у цій книжці, «Віднайдення Пряшівської Русі-України», є три його статті. Там опублікували найвагоміше про те, як переламалася орієнтація з російської на українську. Ясна річ, що еміграція зіграла колосальну роль, але теж студентське «Общество Добрянского» [29], крім того, після війни Іван Мацинський був редактором журналу «Костер» [30], де наші студенти видавалися російською літературною мовою, а потім все це змінилося на українське. Після війни і російські, і українські емігранти тікали на захід, але лише мала група лишилася в Празі. Я теж приїхав до Праги вивчати російську мову, бо в 1952 році був заснований Інститут російської мови та літератури в Празі [31], де в тому році була українська мова для українців. Словаки мали словацьку, а ми – українську мову. Нам викладав Панькевич [32], і я відвідував його лекції. Отже, я поїхав там як русофіл, а повернувся вже як свідомий українець. Тобто після закінчення навчання.

ВС: Для вас важко відбувся цей перехід?

ММ: Для мене особисто це не було важко. У тому інституті був фольклорний відділ, там викладала чешка Ева Врабцова [33], яка закінчила Московський університет [34], дуже добра фольклористка. Починаючи від другого курсу, я вже був ад'юнктом в її напрямі, ми робили експедиції на Східну Словаччину, записували фольклор. Також у Карловому університеті був професор Панькевич, куди він повернувся після реабілітації [35].

ВС: Іван Панькевич написав відому фонетичну «Граматику руського языка» (1922)…

ММ: Точно так. Це був прекрасний потік. Ми – невеличка група, четверо студентів, відвідували лекції Панькевича в такому вузькому колі. Це був Березовський [36], Куримський Андрій [37], в якого родина з Переяславщини, я та Лешка [38]. Це були дуже цікаві лекції. Іван Панькевич спостеріг, що я маю інтерес до фольклористики. «Давай, – каже, – будеш займатися фольклором». І він як професор влаштував експедицію до мого рідного села Курова.

Ми там два тижні записували фольклор, і Панькевич на практиці нас вчив, що і як робити. На превеликий жаль, коли я був на четвертому курсі, він несподівано помер, інфаркт дістав. Для нас це була велика втрата. Я написав некролог, ще будучи студентом. Дозволив собі його вислати у першокласний академічний журнал чеською мовою «Českэ lid» [39], який вже більше 120 років виходить без перерви, і мою статтю опублікували як передову. Так що то був великий плюс для мене, і я вже курсову і дипломну писав із фольклористики. Я мав лишитися асистентом у відділі російської фольклористики, але мене взяли на дворічну військову службу, а коли я повернувся – той інститут вже ліквідували. Так що я повернувся до Пряшева, де в 1960 році заснували кафедру фольклористики при Університеті Павла Йозефа Шафарика в Кошице. Мене там прийняли як асистента, а через 3 роки відправили до аспірантури в Прагу. Там був прекрасний спеціаліст по фольклористиці – доцент Карел Дворжак [40], але він українську фольклористику не дуже знав. І каже: «Хлопче, тобі треба їхати до Києва, якщо ти хочеш вивчати фольклористику». Тому в 1963 році він відправив мене на трирічну аспірантуру до Києва. Мене закріпили при Університеті Тараса Шевченка. Там був такий доцент Грицай [41], але він не дуже розбирався в Пряшівській Україні. Тому я їздив на консультації до Москви, до професора Богатирьова [42], який двадцять років працював у Чехо-Словацьких університетах. Він написав кілька монографій, був першокласним спеціалістом, йому теж я дуже завдячую.

Однак переїзд в Україну був також для мене шоком, бо я їхав до Києва вивчати українську мову, а тут нею ніхто не говорить. Так що зв'язався я з дисидентами: Дзюбою, Світличним, Сверстюком. Вони стали моїми друзями, а оскільки у мене був службовий паспорт, то я міг коли завгодно перетинати без контролю кордон.

ВС: Ваші речі не перевіряли і ви могли провозити заборонену в СРСР літературу до Чехо-Словаччини?

ММ: Так, самвидав я перевозив до Пряшева, а з Пряшева не проблема було доставити все на Захід. Тоді зробили засідку, мене впіймали на гарячому, хотіли, щоб я був співробітником КДБ, але я страшно далеко від того був. Тому моя аспірантура була скасована, а тут уже й «Празька весна» настала. Я мав усі екзамени складені, а вони дали мене під суд, що я скоїв злочин, бо в мене знайшли рукопис Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Це було написано у звіті Центральному комітету Компартії України, але то відома історія, я вже кілька разів писав про це.

Врешті я захистив у Карловому університеті в Празі кандидатську дисертацію. Працював у Дослідному кабінеті україністики Пряшівського університету, але 1968 рік пройшов, так що нам пригадали всі гріхи, і мене звільнили з роботи. І це в мені загартувало українство. Я мав заборону друкуватися, мене звільнили з роботи, звільнили з партії, так що ніяка установа не сміла мене прийняти навіть за редактора чи вчителя.

ВС: Як ви вийшли із цієї ситуації?

ММ: Я найнявся пастухом колгоспної худоби в рідному селі, у мене 140 ялівок [43] було. З весни до осені я жив у пастушій колибі на свіжому повітрі біля села.

ВС: Але як вам удавалося займатися в таких умовах науковими дослідженнями?

ММ: Оце дуже добре питання. То був найпродуктивніший час у моєму житті. Тим що я пас худобу – я міг друкуватися. Не було закону, який би забороняв друкуватися іноземцеві на Заході, якщо я не порушував трудової дисципліни. Якби я працював в університеті, де був закордонний відділ, він би мусив ухвалити кожну статтю, інакше можуть за порушення трудової дисципліни звільнити з університету. Оскільки я працював пастухом, то не порушував трудової дисципліни, друкуючи свої роботи в Америці, Канаді чи Франції, де вийшла моя дисертація. Але після кількох років, коли до моєї колиби пастушої багато людей поприїжджало з-за кордону, нашим ЛЬtВ [44] важко було стежити за ними. Наказ – заборонити пасти худобу Миколі Мушинці. Ну, то я – на кочегара. Склав екзамени і 15 років працював кочегаром. Я був у Пряшеві, мав такий квартал 1000 квартир, то все автоматика, газ. А оскільки це велика кочегарка, там чужим був заборонений вхід. Я собі писав і друкував на заході. В основному в Югославії, в Польщі міг друкуватися. Цей 20-річний період був найпродуктивніщий у моєму житті, бо я не ходив ні на які збори. Взимку я опалював, а літо було вільне. Їхав на дослідження, за кордон, у соціалістичні країни, в Україну з паспортом їздив. Про це все я написав в своїх спогадах, вони минулого року вийшли до мого 80-річчя [45].

Примітки

[1] Nikolaj Mušinka. Dr. Ivan Paňkevyč. Český lid. 1958. № 4. S. 146.

[2] Стежками життя з Володимиром Гнатюком. Мушинка М. Володимир Гнатюк. Париж, 1987. С. 273.

[3] Мушинка М. Колеса крутяться… Книга I. Спогади. Пряшів, 1998. С. 96.

[4] Там само. С. 60.

[5] Там само. С. 90.

[6] Там само. С. 94.

[7] Мозер М. Життя, присвячене україністиці. У всякого своя доля… Розмови Ярослава Шуркали з Миколою Мушинкою. Пряшів, 2016. С. 14.

[8] Там само. С. 258.

[9] Інтерв'ю з Миколою Мушинкою записане мною 16 серпня 2017 року в Музеї української культури у Свиднику (Словаччина).

[10] Ірина Невицька (1886–1965) – українська громадська діячка та письменниця, яка працювала на сході Словаччини та Закарпатті. «Слово народа», що видавалося в 1931–1932 роках за редакцією Невицької, було першою україномовною газетою на сході Словаччині.

[11] Йосиф Кизак (1898–1966) – греко-католицький, а згодом православний священник, редактор пряшівської газети «Русское слово» (1933–1936).

[12] Тут ідеться про вихідців із Пряшівщини, які були випускниками празьких та подебрадських вищих навчальних закладів. Після закінчення навчання, не знайшовши роботи на сході Словаччини, вони могли вирушати на Закарпаття, де був розвиненіший український національний рух, під вплив якого ці люди часто потрапляли.

[13] Ці гімназії були в Пряшеві, Межилабірцях та Свиднику.

[14] Павло-Петро Ґойдич (1888–1960) – єпископ Пряшівської греко-католицької єпархії в 1940–1960-х роках, василіянин.

[15] Василь Гопко (1904–1976) – єпископ Пряшівської греко-католицької єпархії в 1960–1976 роках, редактор пряшівського журналу «Благовісник» (1946–1947) і видавництва духовної літератури «Книги Благовісника».

[16] Александер (Шано) Мах (1902–1980) – словацький політик та журналіст крайнього правого спрямування, який підтримував Третій Райх.

[17] Діонісій Няраді (1874–1940) – єпископ Крижевацької греко-католицької єпархії (Хорватія) в 1920–1940 роках, а в 1922–1927 роках апостольський адміністратор Пряшівської греко-католицької єпархії.

[18] Див.: Од усней по писану літературу. Студиї и огляди / ред. М. Цап. Нови Сад, 2016.

[19] Див.: Mušinka A., Mušinka M. Národnostná menšina pred zánikom?: štatistický prehĺad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001. Prešov, 2011.

[20] Мікулаш Неврлий (1916–2019) – чеський, словацький і український літературознавець, україніст, знавець творчості Івана Франка й Тараса Шевченка.

[21] Григор Мовчанюк (1942–2018) – український поет, журналіст та викладач із Вінниці.

[22] Закон Аппонія – скасував у 1907 році неугорські школи, унаслідок чого в угорській частині імперії Габсбурґів у 1918 році лишилося тільки 34 школи зі змішаною угорсько-українською мовою викладання.

[23] Галерея Дезидера Миллого – художній музей у Свиднику, що названий на честь художника українського/русинського походження Дезидерія Миллого (1906–1971), який був одним із фундаторів модерного малярства Словаччини.

[24] Українська народна рада Пряшівщини – організація русинів/українців Східної Словаччини в 1945–1951 роках, що спершу виступала за приєднання місцевих русинських/українських сіл до Української РСР, а потім погодилася з їх належністю до соціалістичної Чехо-Словаччини.

[25] Перша Словацька республіка – словацька держава в 1939–1945 роках, що була сателітом Третього Райху.

[26] У соціалістичних Польщі та Чехо-Словаччині здійснювалася пропаганда проти українського націоналістичного підпілля.

[27] Іван Мацинський (1922–1987) – український поет, літературознавець, перекладач, видавець у Словаччині.

[28] «Белые облака» – дебютна поетична збірка Івана Мацинського, видана 1949 року.

[29] Іменем «будителя», письменника Адольфа Добрянського (1817–1901) називалося товариство русинських/українських студентів Пряшівщини, які навчалися в Братиславі в 1932–1949 роках.

[30] Журнал «Костер» – російськомовний місячник літературного та громадського життя, що виходив за редакцією Івана Мацинського в 1946–1947 роках у Празі.

[31] Інститут російської мови та літератури існував у Празі в 1952–1960 роках.

[32] Іван Панькевич (1887–1958) – український етнограф і мовознавець, фахівець у галузі діалектології Закарпаття.

[33] Ева Врабцова (1928) – чеська етнографиня й фольклористка, колишня викладачка на кафедрі етнографії та фольклору Карлового університету в Празі.

[34] Ідеться про Московський державний університет імені Ломоносова.

[35] У 1957 році Іван Панькевич був негласно реабілітований від звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі», відтоді він зміг повернутися до викладацької та наукової роботи в університеті.

[36] Костянтин Ґеник-Березовський (1919–1988) – український мовознавець, викладач українського відділу кафедри славістики Карлового університету.

[37] Андрій Куримський (1933–1980) – український мовознавець, один з авторів українсько-чеського словника.

[38] Олдржих Лешка (1927–1997) – чеський мовознавець, славіст, зокрема займався структурною лінгвістикою, діалектологією.

[39] «Český lid» («Чеський народ») – чеський академічний журнал гуманітарного спрямування, що видається в Празі з 1891 року донині.

[40] Карел Дворжак (1913–1989) – чеський фольклорист, професор етнографії та фольклористики в Карловому університеті.

[41] Михайло Грицай (1925–1988) – український літературознавець та фольклорист, викладав у Київському державному університеті імена Тараса Шевченка.

[42] Петро Богатирьов (1893–1971) – російський фольклорист та етнограф, викладав у Московському державному університеті імені Ломоносова. У міжвоєнний період, працюючи в радянському полпредстві в Празі, водночас проводив етнографічні дослідження в Чехо-Словаччині.

[43] Ялівка – корова, кобила або вівця, яка не дає приплоду.

[44] ŠtB – Служба державної безпеки соціалістичної Чехо-Словаччини в 1945–1990 роках.

[45] Див.: У всякого своя доля… Розмови Ярослава Шуркали з Миколою Мушинкою. Пряшів, 2016.

Отримано / Received 26.09.2024
Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024

Вимоги до наукових статей *, що подаються до щорічника «Матеріали до української етнології»

Оформлення

Стаття подається в електронному вигляді в редакторі Word for Windows 6.0 і вище, а також роздруковується на папері формату А 4 шрифтом Times New Roman, кеглем 14 (малюнки, таблиці також кеглем 14) з інтервалом 1,5 без переносів. Сторінки обов'язково мають бути пронумеровані (унизу сторінки, праворуч).

Розміри полів:

- ліве – 30 мм;
- праве – 15 мм;
- верхнє – 20 мм;
- нижнє – 20 мм.

До статті обов'язково додаються:

- інформація про автора / авторів українською та англійською мовами: прізвище та ім'я (повністю); вчений ступінь (якщо є); посада та місце роботи; телефон; електронна адреса; ORCID ID;

- розгорнуті анотації українською та англійською мовами, обсягом не менше ніж 1800 знаків кожна;

- ключові слова українською та англійською мовами;

- список літератури, оформлений згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 та ДСТУ 3582:2013. У разі наявності в джерелах ідентифікатора DOI його слід обов'язково зазначити.

- References (Увага! Позиції зі списку літератури подаються в тій самій послідовності; кириличні джерела – у перекладі англійською мовою, наведені латиницею – без змін).

Стаття має відповідати вимогам наукового стилю викладу та правилам чинного правопису. За достовірність поданої в статті інформації, зміст, правильність написання власних назв (прізвища, імена, географічні назви, назви закладів тощо) та висновки відповідальність несе автор / автори.

Ілюстрації до статей мають бути подані окремими файлами у форматі .jpg /.jpeg або .tif / .tiff роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi.

Докладніше див. розділ «Відомості для авторів» на сайті щорічника: https://mue.etnolog.org.ua

* Обсяг статті в межах 0,5–1 друкований аркуш.

Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського

Наукове видання

Матеріали до української етнології

Випуск 23 (26), 2024

Випускова редакторка: *Олена Щербак*

Координаторка: *Ірина Сквирська*

Редакторки: *Надія Ващенко, Людмила Тарасенко*

Редактори англомовних текстів:
Олексій Дєдуш, Олена Калач

Операторка: *Ірина Матвєєва*

Комп'ютерна верстка: *Людмила Настенко*

Технічне забезпечення: *Наталія Цибенко*

Формат 60×84/8, 205×290 мм
Обл.-вид. арк. 21,12

Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1831 від 07.06.2004